

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Озерський І. В.

**Проблеми юрисдикційного
процесу України:
наука і практика**

Навчальний посібник

Миколаїв – 2019

УДК 324:343:349
О 46

Рекомендовано до друку вченою радою ЧНУ ім. Петра Могили (протокол № 5 від 17 січня 2019 р.).

Рецензенти:

Магновський І., доктор юридичних наук, доцент (Івано-Франківський юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія», м. Івано-Франківськ).

Охріменко І., доктор юридичних наук, доцент (Національна академія внутрішніх справ, м. Київ).

Радинський О., доктор філософії в галузі права, професор (Генеральна прокуратура України, м. Київ).

О 46

Озерський І. В. Проблеми юрисдикційного процесу України : наука і практика : навч. посіб. / І. В. Озерський. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. – 180 с.

ISBN 978-966-336-408-7

У навчальному посібнику досліджені окремі питання удосконалення юрисдикційного процесу в Україні. Грунтуючись на наукових узагальненнях вчених – правознавців, психологів, власних наукових розвідок, автор пропонує оригінальні ідеї бачення розв'язання низки складних, дискусійних питань у теорії правничої науки стосовно оптимізації юридичної діяльності в різних сферах суспільних правовідносин, що й визначили актуальність та унікальність представленої роботи у вигляді систематизованих наукових праць. Дослідження організаційно-правових та психологічних чинників удосконалення юрисдикційного процесу в Україні, уможливить розв'язати низку теоретико-прикладних проблем та стати основою для подальшого удосконалення професійної діяльності відповідних фахівців.

Окремі положення можуть бути використані під час проведення занять з курсу «Кримінальний процес України», «Кримінальне право України», «Адміністративне право України», «Організація кадрової роботи», «ПТСП», «Методика викладання юридичних дисциплін», «Психологія» та «Актуальні проблеми юридичної психології» у закладах вищої освіти з юридичною та психологічною спеціалізацією, а також у практичній діяльності працівників правоохоронних, судових органів України, здобувачів вищої освіти, аспірантів, докторантів та науково-педагогічних працівників.

УДК 324:343:349

© Озерський І. В., 2019

© ЧНУ ім. Петра Могили, 2019

ISBN 978-966-336-408-7

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИСДИКЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОКРЕМИХ СФЕРАХ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ	6
1.1. Збройні сили України: організаційно-правовий та політичний вектор діяльності	6
1.2. Перехресний та одночасний допит двох чи більше осіб у показаннях яких є розбіжності	16
1.3. Організація вивчення матеріалів експертом-лінгвістом для проведення судової експертизи із застосуванням герменевтичного методу дослідження	21
1.4. Кримінальна відповідальність за незаконне виготовлення, одержання чи підроблення контрольних марок (міжнародний досвід).....	24
1.5. Незаконний продаж персональних даних клієнтів банку в разі його ліквідації.....	28
1.6. Справедливий судовий розгляд «бурштинової справи» – справа честі всієї правосудної системи України	32
1.7. Звернення до суду «про скасування необґрунтованого нарахування суми заборгованості за спожиту електричну енергію» (практичний досвід).....	36
1.8. Відшкодування моральної шкоди у цивільному судочинстві: практичний досвід	40
1.9. Порушення чиновниками (посадовцями) державних установ нормативних правил роботи за сумісництвом.....	51
РОЗДІЛ 2. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ОПОСЕРЕДКУВАННЯ ЮРИСДИКЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ	56
2.1. Психологічний контент рішень Європейського суду з прав людини	56

Проблеми юрисдикційного процесу України

2.2.	Процедура долучення психологічних знань до матеріалів справи у цивільному судочинстві для відшкодування моральної шкоди	80
2.3.	До проблеми фахової підготовки професійних суддів в Україні	88
2.4.	Виховання моральних орієнтацій кандидатів на посаду прокурора.....	92
2.5.	Конструктивні управлінські рішення як дієвий засіб виховного впливу в прокурорській діяльності	96
2.6.	Використання фахових психологічних знань у виховній роботі з персоналом органів прокуратури	99
2.7.	Організація соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими в пенітенціарних установах України у контексті прокурорського нагляду	104
2.8.	Судово-психологічна експертиза та інші форми застосування спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі України	110

РОЗДІЛ 3. ІНШІ ПИТАННЯ ПРАВА ТА ПСИХОЛОГІЇ..... 133

3.1.	Окремі проблеми законодавчого врегулювання проходження військової служби особами, які беруть участь в ООС.....	133
3.2.	Організаційно-правові засади психореабілітаційної допомоги демобілізованим бійцям ООС (АТО)	138
3.3.	Критерії вимірювання професійної придатності мобілізованих осіб до ООС за оцінкою їхніх інтелектуальних здібностей.....	145
3.4.	Соціально-психологічна підтримка бійців ООС у кризових умовах та критичних ситуаціях бойових дій	153
3.5.	Індивідуалізація шкали оцінювання здобувачів вищої освіти першого та другого рівнів на семінарському занятті з юридичних дисциплін (обмін досвідом).....	166
3.6.	Організаційно-правовий зміст розпоряджень завідувача кафедри ЗВО та контроль їх виконання.....	170

ПІСЛЯМОВА

ПРИЙНЯТІ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВСТУП

Здійснювані в Україні адміністративна та судово-правова реформи, метою яких є поетапне формування ефективної організації виконавчої та судової влади, їх орієнтація, передусім, на захист прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, інтеграція законодавства України до європейських стандартів, не могли обійти проблеми оптимізації юрисдикційної діяльності в Україні. Узагальнення наукового доробку в сфері правничої діяльності потребує проведення теоретичного аналізу досліджень учених-практиків присвячених теоретичному обґрунтуванню сутності та змісту окремих видів адміністративних, кримінальних правопорушень, господарсько-правових відносин (зобов'язань), цивільно-правових деліктів та іншим назрілим проблемам удосконалення юрисдикційного процесу.

У представленому навчальному посібнику розкрито загальні методологічні підходи до аналізу організаційно-правової сутності та змісту реалізації адміністративно-правових, цивільно-правових та кримінально-процесуальних функцій у юридичній діяльності, а також проаналізовано особливості оптимізації психологічного опосередкування юрисдикційного (*кримінального, цивільного, господарського, адміністративного*) процесу правоохоронної і судової діяльності, місце і роль галузевої (відомчої) освіти, з'ясування цілей, завдань, принципів функціонування фахової підготовки юристів як запоруки впровадження реформуючих заходів.

Особливістю цього видання є в об'єктивно обумовлена необхідністю застосування сукупних прийомів, методів, оцінок, теоретичних висновків та узагальнень властивих не лише адміністративно-правовій чи кримінально-процесуальній науці, а в окремих випадках й філософії, політології, соціології та психології. Отже, дослідження набуло чітко вираженого міждисциплінарного характеру, хоча це не применшує визначального значення оцінок, висновків з позицій правничої науки, лише фрагментарно збагачених теоретичними, фактологічними матеріалами, які умовно можуть бути віднесені і до інших суміжних наук.

РОЗДІЛ 1

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИСДИКЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОКРЕМИХ СФЕРАХ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

У цьому розділі висвітлені теоретико-правові питання оптимізації використання спеціальних знань у юрисдикційному процесі України, зокрема проблема залучення окремих експертів (фахівців) до організації вивчення матеріалів для проведення судової експертизи. Наприклад, у розділі розглянуті питання залучення експерта-лінгвіста та застосування останнім герменевтичного методу дослідження рукописного тексту тощо. Критичному аналізу піддані окремі недоліки у теоретико-правовому, законодавчому забезпеченні діяльності Збройних сил України в умовах гібридної війни з Росією.

Також, у розділі досліджено теоретико-правові та психологічні питання належного захисту прав споживачів на прикладі практичного досвіду побутового звернення користувача до суду «про скасування необґрунтованого нарахування суми заборгованості за спожиту електричну енергію» (п. 6 ч. 1 ст. 4; ст. 17; ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів» (1991 р.), ст. 22, 23, 1166, 1167, 1168, 1195 ЦК України, ст.ст. 3, 4, 5, 10, 11, 14, 175 ЦПК України). У розрізі цього надаються конкретні практичні кроки споживача на захист своїх прав та пропонується зразок висновку індивідуальної психологічної консультації, що стане у нагоді юристам (адвокатам, представникам).

Також, у контексті розділу розглянуто проблему правового урегулювання роботи керівників-посадовців за сумісництвом, зокрема щодо чиновників, які визначені як посадові особи юридичної особи публічного права, а відтак, на останніх поширюються обмеження щодо використання службових повноважень чи свого посадового становища, покладені обов'язки щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у зв'язку з виконанням певного обсягу робіт за межами основного місця роботи.

1.1. Збройні сили України: організаційно-правовий та політичний вектор діяльності

У підрозділі висвітлені окремі теоретико-правові, організаційні та політичні аспекти діяльності Збройних сил України та на ґрунті цього

здійснено узагальнення сучасного становища українського війська та обґрунтовано шляхи формування професійно зрілого, національно свідомого, патріотичного офіцерського корпусу. У контексті означеного розглянуті основні тенденції та механізми детермінування загальними трансформаційними політичними процесами формування дієвих механізмів оптимізації ефективності проведення операції об'єднаних сил на Сході України, соціально-правовий захист бійців та їхніх сімей в умовах збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією в особі сепаратистських угруповань, що діють на території Донеччини та Луганщини.

Проблема забезпечення надійної національної безпеки України наразі постала як перед пересічним населенням, так і владою, що відповідає за безпеку громадян власної держави. Складність і унікальність проблеми полягала у тому, що розбудова національних Збройних сил – основи гарантування безпеки нашої держави, раніше здійснювалася здебільшого на тій матеріально-технічній чи людській основі, яка була успадкована від колишнього СРСР. Проблема удосконалення організаційно-правового та політичного вектора діяльності Збройних сил України, формування надійного, патріотично-спрямованого офіцерського корпусу, наближення до сучасних європейських стандартів залишається актуальним загальновійськовим, загальнодержавним завданням в умовах військових дій на теренах нашої держави. Здійснення наукового аналізу, узагальнення чинного нормативно-правового законодавства, ситуації, що склалася у зоні операції об'єднаних сил (далі – ООС), обумовили вибір теми представленого підрозділу.

Окремим організаційно-правовим, політичним та теоретичним аспектам аналізу діяльності Збройних сил України в умовах наближених до військового конфлікту та зокрема дій в умовах ООС (АТО) присвячені наукові праці В. Антипенка, В. Баркова, О. Бодрука, В. Вакулича, В. Врадія, О. Гончаренка, М. Гуцман, Ю. Землянського, В. Крутова, В. Ліпкана, Є. Лисицина, Н. Маслової-Лисичкіної, С. Пирожкова, С. Телешуна, О. Шехова та ін., проте сьогодні не можна впевнено говорити про ґрунтовне теоретико-прикладне, дослідження питань пов'язаних з удосконаленням діяльності держави у напрямку протидії будь-яким діям скерованим іншою державою чи окремими угрупованнями на повалення державного устрою та розв'язуванням військових дій на Сході України.

Тож війна на Сході України являє собою збройний конфлікт на території Донецької і Луганської області між з одного боку – організованими та керованими з РФ незаконними збройними форму-

ваннями Донецької і Луганської так званих «народних республік», визнаних терористичними організаціями, а з іншого – українськими правоохоронцями із залученням Збройних сил України. Конфронтація насильства в регіоні розпочалася у середині квітня 2014 р., коли озброєні групи проросійських активістів почали захоплювати адмінбудівлі та відділення міліції у містах Донецької області (зокрема, у Слов'янську, Артемівську та Краматорську). Українська влада у відповідь заявила про проведення Антитерористичної операції із залученням Збройних сил, що поступово переросло у масштабний військовий конфлікт на території Донецької та Луганської областей [1].

Варто зазначити, що масові захоплення адмінбудівель у Донецькій області були спровоковані силами розвідувально-диверсійних підрозділів Збройних сил Російської Федерації, коли російські диверсанти, застосовуючи зброю, зайняли у Слов'янську та Красному Лимані Донецької області ряд державних установ і будинки силових структур. Вони (російські диверсанти) також роздали зброю і допомагали сепаратистам у розхитуванні ситуації. Російська влада неодноразово заявляла про своє несприйняття Антитерористичної операції і вимагала її припинення та початку переговорів з бойовиками. Мабуть саме тому, низка українських політиків називають війну на сході України «гібридною війною» Росії проти України [1], оскільки вона сховалася за ілюзією, ширмою створення сепаратистами (терористами), нібито за бажанням населення Донецької і Луганської областей окремих республік, як-то «ДНР» (Донецька народна республіка) та «ЛНР» (Луганська народна республіка).

Нагадаємо, що від середини липня 2014 р. Збройні сили Російської Федерації беруть участь у бойових діях проти Збройних сил України. Підрозділи Збройних сил Росії діють як з території Російської Федерації, так і безпосередньо на території України. Ще 28 серпня 2014 р., радник міністра внутрішніх справ З. Шкіряк заявив у ефірі Еспресо TV, що відбувається пряме вторгнення Росії в Україну. До цього були лише розрізнені заяви з Прес-служби про чергову військову колону з Росії, що перетнула кордон у районі міста Новоазовська. Слід нагадати, що 5 вересня 2014 р. у Мінську було підписано угоду щодо припинення вогню на Донбасі. Утім, робота контактної групи від України у Мінську була продовжена, і сторони підписали наступний меморандум у ніч проти 20 вересня 2014 р. [1]. Проте, станом на 01 грудня 2014 р., бої і обстріли продовжуються, що свідчить про ігнорування російською владою будь-яких домовленостей з Україною щодо припинення військових дій на території Донецької та Луганської областей.

На слухну думку М. Сірого, Росія цілеспрямовано робить крок від системних актів агресії до повноцінного ведення агресивної війни. Як пише автор, сьогодні цей крок характеризується переходом від прихованої агресії у формі поставок зброї та обладнання, вербування, навчання та спрямування найманців, фінансування сепаратистів, участі у плануванні та координації військових операцій на Сході України, диверсійної протидії, здійснення окремих авіаційних атак, вчинення обстрілів української території із різних видів російської артилерії до прямого відкритого військового вторгнення [2].

«Сьогодні російські військовослужбовці вже прямо порушили власний кримінальний закон. Так, стаття 353 Кримінального кодексу Російської Федерації встановлює відповідальність до 15 років позбавлення волі за планування, підготовку, розв'язування чи ведення агресивної війни. Відповідно, кожен російський військовослужбовець, що перетнув зі зброєю російсько-український кордон, є військовим злочинцем і згідно українського законодавства, і згідно російського кримінального закону, і у відповідності до міжнародного кримінального права. У статті 6 (а) Статуту Нюрнберзького трибуналу «планування, підготовка, розв'язування або ведення агресивної війни чи війни з порушенням міжнародних договорів ...» було оголошено злочином проти миру. Ця вимога знайшла своє пряме відображення і у Статуті ООН, стаття 2 (4) якого забороняє загрозу силою чи застосування сили проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави. Сучасні держави встановлюють сувору кримінальну відповідальність за злочини проти миру та військові злочини, на які, як відомо, за загальним правилом не поширюються строки давності» [2].

Передусім, варто зазначити, що заходи запобігання та припинення терористичної діяльності закріплені безпосередньо у Законі України «Про боротьбу з тероризмом» (2003 р.) [3], а саме у ст. 15, як права осіб у районі проведення антитерористичної операції. Зокрема, до заходів запобігання порушенням антитерористичного законодавства серед них можна навести:

- перевірка документів у громадян і посадових осіб, що посвідчують особу, а в разі відсутності документів – затримання їх для встановлення особи;
- здійснення в районі проведення антитерористичної операції особистого огляду громадян, транспортних засобів та речей, які ними перевозяться;
- тимчасове обмеження або заборона руху транспортних засобів і пішоходів на вулицях та дорогах, недопущення транспортних засобів, у тому числі транспортних засобів дипломатичних представництв і

консульських установ та громадян, окремі ділянки місцевості та об'єкти, виведення громадян з окремих ділянок місцевості та об'єктів, відбуксирування транспортних засобів.

У цьому разі варто підтримати наукову позицію Ю. Нікітіна, який зазначив, що «антитерористична операція має бути спрямована на недопущення порушень правопорядку, а в разі вчинення злочину – на невідворотність покарання (знищення). Протидія терористичній злочинності вимагає застосування всіх наявних у розпорядженні держави засобів: політичних, економічних, військових, культурологічних, правових, інформаційних тощо. Це здійснюється шляхом розмежування повноважень між суб'єктами на основі тісної координації дій органів законодавчої, виконавчої та судової влад, а також активного залучення громадських об'єднань і громадян, наявності зворотного зв'язку між владою й суспільством» [4].

Заслужує на увагу й позиція І. Рижова стосовно того, що нові концепції протидії тероризмові вимагають формування нового підходу до проблеми розвитку людини, оскільки результат антитерористичної операції залежить не тільки від рівня фахової майстерності співробітників спеціальних підрозділів, а й від поведінки та реакції заручників та решти цивільного населення, реакція якого на дії терористів, у кінцевому рахунку і є цільовою функцією їхньої діяльності. Основним елементом антитерористичної операції є громадянське суспільство, цивільне населення, від рівня спеціальної підготовки якого іноді залежить більш ніж від дій найкваліфікованішого рятівника [5].

На думку С. Трофімова, «протидія безпосереднім проявам терористичної діяльності є неможливою без створення певних режимних умов поведження фізичних та юридичних осіб на території, в межах якої проводиться конкретна антитерористична операція. Цей комплекс правил спрямований на забезпечення максимально ефективних умов для діяльності правоохоронних органів та відвернення можливих негативних наслідків терористичної діяльності. Особливою проблемою, що безумовно позначається на ефективності антитерористичної діяльності, є відсутність санкцій за порушення режиму району проведення антитерористичної операції» [6].

Як слушно зазначив В. Смельянов, «протидія тероризму не може бути ефективною без якісного нормативно-правового забезпечення, особливо у кримінально-правовій галузі, оскільки в прийнятих останнім часом міжнародних конвенціях, присвячених проблемам боротьби з тероризмом, намітилася чітка тенденція до розширення сфери кримінально-правової заборони відносно будь-яких терористичних проявів і встановлення спеціальних складів злочинів у національних

законодавствах» [7]. Необхідно погодитися з О. Зубовою, що обов'язковими вимогами, які пред'являються до загальнодержавної системи заходів з протидії тероризму повинні бути: а) їхній упереджувальний характер, що базується на безперервному, багатоаспектному моніторингу оперативної й соціально-політичної обстановки та об'єктивному прогнозуванні її розвитку; б) комплексність застосування профілактичних засобів, що полягає у задіянні всіх можливих важелів надання оздоровчого впливу на обстановку; в) єдине управління на державному рівні, яке підкорене загальному стратегічному задуму викоринення тероризму [8].

В. Вакулич вважає, що для протидії тероризму варто: вживати передбачені законодавством заходи щодо запобігання підготовки актів тероризму шляхом заборони незаконної діяльності груп і організацій, що заохочують, підбурюють, організують чи беруть участь у здійсненні актів тероризму з використанням зброї масового знищення; обмінюватися інформацією з метою запобігання тероризму із застосуванням зброї масового знищення. В умовах зародження і росту можливостей, у тому числі і фінансових, антитерористичні дії традиційними політичними методами втрачають ефективність, різко зростає значимість обміну випереджуючою розвідувальною інформацією; повідомляти про результати розслідувань іншим державам, у випадку здійснення актів тероризму з використанням зброї масового знищення затримувати злочинців, підозрюваних у підготовці таких актів [9].

Утім, як справедливо підкреслює М. Гуцман, «важливим аспектом боротьби з міжнародним тероризмом є дотримання прав людини як під час реалізації превентивних заходів, спрямованих на запобігання поширенню та зародженню осередків тероризму, так і під час безпосередньої боротьби проти загрози». У документах ООН акцентується увага на неприпустимості такого явища, та неухильне дотримання прав людини є однією з ключових позицій антитерористичної політики ООН, виконання якої вона вимагає від усіх учасників міжнародного співтовариства [10]. Отже, одним із важливих напрямів у цій царині є гарантування громадянських прав і свобод [4].

Зважаючи на зазначене, можна виокремити причини на ґрунті яких трапляються недоліки адміністрації ООС у протидії злочинним угрупованням терористичного спрямування на території України:

– протидія злочинам терористичної спрямованості ведеться в основному в ході реагування на вже здійснені злочини;

– слабка спільна робота правоохоронних органів щодо попередження злочинних посягань, руйнування міжнародних і міжрегіональних зв'язків злочинних угруповань, як наслідок, ліквідації терористичних організацій;

- не завершено створення повноцінного інформаційного банку даних про всі раніше здійснені терористичними групами злочини і учасників цих груп;
- відомча роз'єднаність у питаннях обліку, реєстрації злочинів, пов'язаних з тероризмом. У результаті спотворюється достовірність статистичної інформації, порушується порядкова реєстрація кримінальних правопорушень, що призводить до дублювання слідчих і оперативних заходів, позбавляє можливості оперативного обміну інформацією;
- поза увагою залишаються багато громадян, які раніше відбули покарання за скоєння злочинів терористичного характеру. Дехто з цих громадян продовжує займатися антигромадською діяльністю, зберігають вогнепальну зброю, покривають осіб, що знаходяться в розшуку;
- чисельні обшуки, що проводяться за ініціативою органів внутрішніх справ у місцях проживання передбачуваних членів терористичних угруповань, виявляються безрезультатними. За деякими кримінальними справами фіксується витік інформації під час підготовки слідчо-оперативних заходів;
- проблемним є питання про сучасні тенденції тероризму, лише з урахуванням їх можна говорити про ефективну систему попередження і протидії тероризму [9].

Також, як вважає директор військових програм Центру Разумкова М. Сунгуровський, потрібно налагоджувати координацію між силовими відомствами, тому що в цьому питанні теж є проблеми [11]. З урахуванням зазначених вище тенденцій, як слушно відзначив С. Качур, можна прогнозувати, що загалом система міжнародної безпеки й надалі розвиватиметься в напрямі багатовимірності: узгодження цілей та цінностей у взаємозалежному світі, посилення значимості консенсусу в системі міжнародних організацій і регіональних об'єднань держав та індивідуальної відповідальності за реалізацію колективних рішень, поглиблення взаємодоповнюваності й удосконалення механізмів координації зусиль міжнародних структур і регіональних організацій у вирішенні спільних проблем, розвитку двохстороннього співробітництва держав, комплексного здійснення міжнародним співтовариством заходів із посилення безпеки й стабільності, включаючи миротворчість, гуманітарну допомогу, сприяння соціально-економічному розвитку проблемних регіонів тощо [12].

Як зазначають деякі вчені, усвідомлення суспільних очікувань та орієнтацій є важливим для адекватної державної політики в різних частинах країни, а також для оцінки можливих наслідків залежно від

конкретних обставин перебігу адаптації українського суспільства до нових викликів, пов'язаних з процесами ООС та фактичним станом воєнного протистояння. Адже, поки що ні влада, ні ключові соціальні інститути та українське суспільство загалом не змогли адекватно вибудувати систему протидії викликам і ризикам, пов'язаним з воєнним конфліктом на сході країни [13].

Насамкінець, варто зазначити, що учасниками бойових дій відповідно до п. 19, 20 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (1993 р.) військовослужбовці (резервісти, військовозобов'язані) Збройних сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, військовослужбовці військових прокуратур, особи рядового та начальницького складу підрозділів оперативного забезпечення зон проведення антитерористичної операції центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, державну політику в сфері державної митної справи, поліцейські, особи рядового, начальницького складу, військовослужбовці Міністерства внутрішніх справ України, Управління державної охорони України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної пенітенціарної служби України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, перебуваючи безпосередньо в районах та у період здійснення зазначених заходів (п. 19) [14].

Порядок надання статусу учасника бойових дій особам, зазначеним в абзаці першому цього пункту, категорії таких осіб та терміни їхньої участі (забезпечення проведення) в антитерористичній операції, у заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, а також райони антитерористичної операції визначаються Кабінетом Міністрів України. Райони здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації визначаються відповідно до

Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» [14].

Учасниками бойових дій відповідно до п. 20 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (1993 р.) є також особи, які у складі добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення, за умови, що в подальшому такі добровольчі формування були включені до складу Збройних сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів [14].

Учасникам бойових дій відповідно до ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [15] надаються такі пільги:

1) безоплатне одержання ліків, лікарських засобів, імунобіологічних препаратів та виробів медичного призначення за рецептами лікарів;

2) першочергове безоплатне зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів);

3) безоплатне забезпечення санаторно-курортним лікуванням або одержання компенсації вартості самостійного санаторно-курортного лікування. Порядок надання путівок, розмір та порядок виплати компенсації вартості самостійного санаторно-курортного лікування визначаються Кабінетом Міністрів України;

4) 75 % знижка плати за користування житлом (квартирна плата) в межах норм, передбачених чинним законодавством (21 кв. метр загальної площі житла на кожну особу, яка постійно проживає у житловому приміщенні (будинку) і має право на знижку плати, та додатково 10,5 кв. метра на сім'ю);

5) 75 % знижка плати за користування комунальними послугами (газом, електроенергією та іншими послугами) та скрапленням балонним газом для побутових потреб в межах середніх норм споживання;

6) 75 % знижка вартості палива, в тому числі рідкого, в межах норм, встановлених для продажу населенню, для осіб, які проживають у будинках, що не мають центрального опалення;

7) безплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту, автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського

сполучення та автобусами приміських і міжміських маршрутів, у тому числі внутрішньорайонних, внутрішньо та міжобласних незалежно від відстані та місця проживання та ін.

Таким чином, українській владі в особі Президента України та керівників силових структур необхідно посилити заходи щодо недопущення принаймні подальшого захоплення терористичними угрупованнями території України та створення гібридних республік на кшталт «ДНР» та «ЛНР». Оскільки при такому варіанті дій з боку Російської Федерації чи окремих сепаратистськи налаштованих груп на території України, наша держава просто втратить свою цілісність та суверенітет і розшматується на дрібні частини, що будуть примусово приєднані до інших держав.

Література

1. Вікіпедія URL : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
2. Сірій М. Агресія Росії проти України : правовий аспект URL : http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=3216.
3. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15>. (дата звернення : 10.12.2018 р).
4. Нікітін Ю. В. Антитерористична операція як необхідна форма протидії злочинності та забезпечення безпеки суспільства. Держава та регіони. Сер. : Право. 2014. № 2. С. 132–136.
5. Рижов І. М. Акмеологічні засади антитерористичної діяльності. URL : <http://www.google.com.ua/url>.
6. Трофімов С. А. Щодо запровадження адміністративної відповідальності за порушення законодавства про правовий режим району проведення антитерористичної операції URL : http://nauka.nulau.org.ua/download/el_zbirnik/1/Trofimov.pdf.
7. Ємельянов В. Проблеми застосування антитерористичного законодавства України і шляхи його вдосконалення. URL : http://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/bozk/2007/15text/g15_11.htm.
8. Зубова О. В. Тероризм и проблемы ограничения конституционных прав граждан в борьбе с ним : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Елец, 2004. 213 с.
9. Вакулич В. Законодавство України і тероризм. URL : <http://kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-2/doc/2/01.pdf>.
10. Гуцман М. Я. Роль ООН у боротьбі проти міжнародного тероризму : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Київ, 2008. 20 с.
11. Сунгуровський М. Чому антитерористична операція йде повільно. URL : <http://news.liga.net/ua/articles/politics/1633118>.
12. Качур С. Пріоритети міжнародного партнерства в подоланні суїцидного тероризму. URL : <http://social-science.com.ua/article/808>.

13. Балакірева О. М., Дмитрук Д. А. Оцінки населенням України АТО на Донбасі. URL : http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US3_2014/128-137.pdf.
14. Соціальний захист бійців АТО // Матеріал підготовлено юристами Європейської партії України. URL : http://epu.in.ua/news_view.php?id=1178.
15. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>. (дата звернення : 10.12.2018 р).

1.2. Перехресний та одночасний допит двох чи більше осіб у показаннях яких є розбіжності

Варто почати висвітлення заявленої у назві підрозділу поняттєво-термінологічної конструкції «перехресний та допит двох чи більше осіб у кримінальному процесі України» з цитування відомого професор В. П. Бахіна, котрий зауважив, що ефективність слідчих дій значною мірою залежить від знання і урахування при їх провадженні психологічних закономірностей поведінки і дій підслідних [1, с. 24, 25]. Успіх допиту часто залежить від уміння слідчого правильно визначити індивідуальні особливості допитуваного та обрати відносно цього виправдану тактику. Досвідчені слідчі можуть визначити раціональний підхід у відношенні допитуваного одразу ж після першого знайомства, діагностуючи такі характеристики підслідного як: техніка привітання, постава, мова [2].

Так, пошукова діяльність слідчого під час обшуку здійснюється, в умовах безпосереднього контакту з особами, що не зацікавлені в успіху його діяльності, в умовах відкритої психологічної протидії. У таких процесуальних діях як перехресний та допит двох або більше осіб, вже первісно прихований конфлікт, адже слідчий проводить цю слідчу дію між двома і більше особами, в свідченнях яких є протиріччя (ст. 224 КПК України) [3]. Ця обставина призводить до того, що перехресний та допит двох або більше осіб, як правило, пов'язані з гострою конфліктною ситуацією. Конфлікт у цій ситуації стає засобом вирішення суперечностей, а отже для процесуальної діяльності слідчого він є деструктивним за змістом та конструктивним за наслідками. Нагадаємо, що у відповідності зі ст. 352 КПК України передбачено, що після прямого допиту протилежній стороні кримінального провадження надається можливість перехресного допиту свідка. Сутність перехресного допиту, як пише М. Руденко, полягає у одночасному допиті кількох учасників процесу однієї особи з метою з'ясування чи доповнення відповідей, які були надані на запитання інших осіб [4], або перевірки достовірності показань [5, с. 325–326].

Конфліктна ситуація такої комунікативної слідчої дії як перехресний допит, може виникати тоді, коли допитуваний, відмовляється давати свідчення або дає неправдиві свідчення. Цей стан допитуваного при перехресному допиті може бути викликаний тим, що він має встановити комунікативний контакт з декількома можливо різними за своїм процесуальним статусом особами. Усі ці особи, окрім їх процесуального значення, мають іманентні особистісні, психологічні властивості та фізіологічні ознаки, у тому числі й гендерні.

Відтак, означені особи (підслідні) спрямовують свій вплив, психологічну атаку, мозковий штурм лише на одну особу, котра може бути психологічно слабкою у навіюванні їй суб'єктами допиту обставин події злочину до яких остання непричетна. Залежно від ситуації, яка складається під час допиту, від позиції допитуваного, слід розрізняти допит у конфліктній і безконфліктній ситуаціях. Безконфліктна (*співпраця зі слідством*) ситуація притаманна допиту свідків, експертів, спеціалістів, потерпілих, натомість, конфліктна – допиту затриманих, підозрюваних, звинувачуваних та ув'язнених (супротив слідству).

Тому, при підготовці до допиту, судді, прокурору чи слідчому, передусім, слід звернути увагу на вольові, інтелектуальні (пам'ять, мислення, мова) якості, властивості характеру, рольові позиції майбутніх учасників перехресного та допиту двох або більше осіб, з'ясувати та оцінити їхній соціальний статус, соціально-психологічну залежність, спрогнозувати можливий конфлікт та його конструктивну нейтралізацію. При цьому, погоджуючи думку К. Маслача, вважаємо, що постійне занурення слідчого в конфліктні ситуації, можуть стати причиною зниження стресостійкості й розвитку в нього синдрому емоційного вигорання [6]. Недаремно, ще у 1867 р., вченими – юристами пропонувалося, аби уникнути у слідчих стану перевтоми та шкоди здоров'ю, слід призначати останніх на строк від 3 до 5 років [7, с. 74, 75].

Варто згадати, що за своїм змістом внутрішні конфлікти є моральними, але їхня складність полягає не в дилемі між моральним чи неморальним, а в необхідності вибору однієї з декількох рівнозначних цінностей в конкретній ситуації. Правильний вибір можливий тільки тоді, коли слідчий володіє високими особистісними якостями. Внутрішньоконфліктні ситуації «породжуються протиріччями між роллю та розмірковуванням, між професійним обов'язком та професійною зацікавленістю» [8, с. 13], а також, на нашу думку, неспівпаданням деяких знань, уявлень, розумінь, що приводять до когнітивного дисонансу – невідповідності нової інформації сформованому досвіду і поглядам. Це викликає емоційну напругу, намагання знайти адекватний вихід із проблемної ситуації.

У наукових дослідженнях професора Л. Удалової наголошується, що комунікація в професійному спілкуванні слідчого нетотожна просто обміну інформацією, оскільки між слідчим і його партнерами зі спілкування неминуче виникають як функціонально-рольові, так і міжособистісні відносини, а тому, на думку авторки, слідчий повинен вміти переборювати (унікати) конфліктне спілкування. Авторка доводить, що професійне спілкування слідчого, більшою мірою, є процесуально-регламентованим і порушення процесуального режиму спілкування може слугувати підставою для визнання недійсними результатів слідчої дії [9, с. 14–15]. Тут вбачається поступовий перехід психологічного конфлікту в площину правового. Використання правових засобів при вирішенні конфліктних ситуацій охоплює не тільки застосування заходів впливу за вчинення протиправних діянь, але стосується і правомірної поведінки в інтересах її впорядкування, узгодження дій людей, їхніх колективів між собою і зовнішніми умовами [8, с. 8].

Якщо проаналізувати таку процесуальну дію як показання з чужих слів, що полягає у висловлюванні, здійсненого в усній, письмовій або іншій формі, щодо певного факту, який ґрунтується на поясненні іншої особи [3], то стає зрозумілим, що з психологічних позицій вона є абсолютно конфліктною. Оскільки, як зазначає М. Руденко, особа, що дає показання з чужих слів, володіє інформацією про факти та обставини у «обмеженому вигляді», тобто, лише в обсязі, повідомленому іншою особою [4]. Отож, покази такої особи будуть сприймаються конфліктними за змістом, оскільки отримуються на вторинному рівні психологічного пізнання зацікавленими у кримінальному провадженні особами.

У контексті цього розглядаються й інші слідчі та процесуальні дії: перехресний допит, допит двох або більше осіб, обшук, вилучення, огляд місця події, затримання, арешт тощо. Звичайно, що суд може визнати допустимим доказом показання з чужих слів незалежно від можливості допитати особу, яка надала первинні пояснення, у виняткових випадках, якщо такі показання є допустимим доказом згідно з іншими правилами допустимості доказів (ч. 2 ст. 97 КПК України). Натомість перед прийняттям такого рішення суд зобов'язаний врахувати переконливість відомостей щодо факту надання первинних пояснень (п. 4 ч. 2 ст. 97 КПК України) [3].

Тому суддя повинен вміти прогнозувати позицію допитуваного (шляхом вивчення вагомих, і побічних обставин матеріалів кримінального провадження, з'ясувати особистість очевидця за допомогою

фахівця-психолога та ін.), окреслити оптимальні шляхи встановлення з останнім психологічного контакту, завчасне подолання можливих конфліктів. Конфліктна ситуація допиту характеризується протидією особи, яку допитують, наміром судді встановити всі обставини скоєння правопорушення, що виявляється у відмові давати будь-які свідчення чи їх перекручення з нібито чужих слів, або в наданні неправдивих свідчень.

Тож очевидець-свідок, даючи показання з чужих слів може самостійно прикрасити (*особливо малолітній чи неповнолітній або особа похилого віку*) картину злочину чи забути певні обставини вчинення такого правопорушення. Відтак, не повідомлення суду всіх обставин вчинення правопорушення очевидцем, може відбутися, як пише М. Терновський, з різних причин – не надав значення, не пам'ятав тощо, однак за допомогою перехресного допиту неоднозначні свідчення стають чіткими і поповнюються окремими деталями, усувається односторонність показань, викривається фальшивість свідочьких показань [10].

Тактичне завдання розслідування, на слушну думку О. Кришевич, «полягає у виробленні такої лінії поведінки, при якій слідчий отримав би статус лідера щодо несприятливих дій осіб, зацікавлених у результатах розслідування. Але це є певною ідеальною моделлю, оскільки на практиці професійна поведінка слідчих не завжди є зразком прагнення до безконфліктних стосунків із громадянами, зокрема, з процесуальними особами», що підтверджується результатами проведеного вченою аналізу скарг за матеріалами кримінальних справ [11, с. 6]. Причиною конфліктів у слідчій діяльності також може бути дефіцит часу, який призводить до напруження в роботі та зумовлений як загальними строками розслідування кримінальних правопорушень, так і строками, пов'язаними з процесуальним рухом кримінального провадження; негативність емоцій, що впливають на слідчого. Причина їхнього виникнення ґрунтується на негативному емоційному ставленні до розслідуваного злочину та спілкуванні з особами, що його вчинили [8, с. 14].

Вважаємо слушними причини конфлікту в слідчій діяльності, виокремлені в дисертаційному дослідженні О. Кришевич [11], а саме: протилежність мети і можливостей її досягнення – слідчий наділений значними владними повноваженнями і засобами впливу; обвинувачений налаштований приховати істину повністю чи хоча б частково; примусовий характер взаємодії зі слідчим – обвинувачений розуміє, що кожен проведений допит веде до викриття, але уникнути такого

спілкування не може; реальна загроза погіршення статусу для обвинуваченого (професійного, сімейного, побутового тощо) в результаті успішної діяльності слідчого; складність становища, в якому вже знаходиться обвинувачений на досудовому слідстві, і яке він найчастіше пов'язує з діяльністю слідчого (зміна звичного способу життя, позбавлення можливості спілкуватися з близькими людьми та ін.).

Література

1. Бахин В. П. Тактика – профессионализм и мастерство в общении : учеб. пособ. Киев : Семенко Сергей, 2006. 116 с.
2. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком. Изд-во Моск. Ун-та., М., 1982. 200 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : чинне законодавство від 19 листопада. К., 2012. 382 с.
4. Руденко М. П. До питання про проведення перехресного допиту особи, яка дає показання з чужих слів у кримінальному провадженні : Науково-практична Інтернет-конференція (05.03.2013, Секція № 5). URL : legallactivity.com.ua/index.php.
5. Бабунич В. Суть та значення перехресного допиту. Процесуальні особливості проведення перехресного допиту при розгляді кримінальних справ в суді. Вісник Львівського університету : Сер. : Юридична. Львів, 2011. Вип. 53. С. 322–328.
6. Маслач К. Профессиональное выгорание : как люди справляются. Практикум по социальной психологии. СПб : «Питер». 2001. 234 с.
7. Даневский В. П. Наше предварительное следствие: его недостатки и реформа. К. : Семенко Сергей, 2003. 142 с.
8. Небрат О. О. Правові засоби управління конфліктами в органах внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2002. 21 с.
9. Удалова Л. Д. Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 33 с.
10. Терновский Н. А. Юридические основания к суждению о силе доказательств и мысли из речей Председательствующего по уголовных делам. Пособие для юристов-практиков и присяжных заседателей. – Тула, Типография В. Н. Соколова, 1901. Юридический виртуальный клуб «ExJure». URL : <http://ex-jure.ru/law/news.php?newsid=1099>.
11. Кришевич О. В. Психологічні аспекти розв'язання конфліктів у слідчій діяльності МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2002. 16 с.

1.3. Організація вивчення матеріалів експертом-лінгвістом для проведення судової експертизи із застосуванням герменевтичного методу дослідження

Окремі питання врегулювання діяльності експерта-лінгвіста у межах правозастосовного процесу досліджували такі вчені, як І. Бережна, Л. Чулінда, І. Бунова, І. Іванюк, Г. Денисенко, Т. Кузик, Т. Степановата ін. Утім, не можна говорити про ґрунтовне наукове опрацювання питань організації вивчення матеріалів експертом-лінгвістом для проведення судової експертизи із застосуванням герменевтичного методу дослідження. Варто зазначити, що більшість вищезазначених досліджень мають контекстуальний характер і розкривають лише окремі аспекти нашої теми.

Отож, П. Рабінович, підкреслюючи вагомість дослідження тлумачення текстів з герменевтичних позицій, наголошує, що різноманітні інтерпретаційні проблеми вимагають використання наукових здобутків загальної теорії розуміння (інтерпретації) – так званої герменевтики з її складовими і різноманітними розгалуженнями (семіотикою, логічною семантикою, лінгвістичною соціопсихологією та ін.) [1, с. 62]. Натомість, В. Бачинін визначає герменевтику як мистецтво досягнення і витлумачення різних сенсів, які містяться в сутнісному і належному [2, с. 19–21]. У свою чергу О. Бандура називає основною проблемою герменевтики як філософського напряму – розуміння та тісно пов'язані з ним проблеми мови [3, с. 24].

Як відомо герменевтичний метод вважається самостійним юридичним методом, що покликаний обґрунтовувати систему специфічних прийомів, положень, правильне і творче застосування яких здатне забезпечити ефективність й однозначність лінгвістичного тлумачення текстів. Будь-який аналіз тексту експертом лінгвістом є засобом інтерпретації, а тому варто виокремити її конкретні прийоми, що напрацьовані герменевтикою. У цьому разі варто навести загальні ознаки чотирьох основних груп – видів інтерпретації: граматична (мовна), стилістична, історична і психологічна (особистісна). Якщо конкретніше, то граматична (мовна) інтерпретація – орієнтована на слова, їхні зв'язки та ґрунтується на вивченні мовних засобів тексту, аналізі слів, їх значень, а також словосполучень, граматичних форм; стилістична інтерпретація – враховує належність тексту до певного стилю; історична інтерпретація – пов'язана з виявленням конкретних обставин при створенні тексту; психологічна інтерпретація (особистісна)

здійснюється в межах інших інтерпретацій як така, що входить до них, та відтворює їх особистісне розуміння.

Аналіз наукових джерел свідчить, що експерти-лінгвісти досліджують мовні письмові та усні тексти матеріалів, що надаються їм для проведення експертизи за певними мовними категоріями, не враховуючи прагматичну функцію мови текстів, яка полягає у тому, щоб викликати в суб'єктів слідчо-судового процесу певні реакції, схилити до певної поведінки, що є важливим для отримання судом чи слідчим доказів у правозастосовній діяльності. Аналіз експертом-лінгвістом мови текстів у наданих йому матеріалах здійснюється, як правило, без урахування того, яким чином слово стає зовнішньою формою поведінки підекспертного (обвинуваченого, відповідача, потерпілого та інших учасників досудового чи судового процесу).

Герменевтичний метод застосовується опосередковано навіть слідчим при призначенні тієї ж судово-лінгвістичної експертизи. В. Суслов зазначає, що деякі слідчі дії можна розглядати на герменевтичному рівні. Наприклад, при кваліфікації слідчим злочину значення формулювання і його інтерпретація залежить від витлумачення смислу з одного боку, та від якості вираження символу, з іншого [4, с.118]. Отже, насамперед, розглянемо мовні особливості тексту за рівнями його сприйняття та розуміння лінгвістом під час опрацювання матеріалів наданих йому в межах правозастосовного процесу:

а) на лексичному рівні (номінативне значення слова є основою для всіх інших його значень, що можуть змінюватися або уточнюватися залежно від оточуючих слів);

б) на морфологічному рівні (граматичні форми слова, частини мови, оскільки мовна категорія має пояснення з огляду на функціонування в тексті);

в) на синтаксичному рівні (дослідження надфразної єдності, складного синтаксичного цілого, оскільки неправильний аналіз синтаксичної будови речення, неврахування послідовності, залежності речень у середині надфразної єдності здатні призвести до серйозних помилок при тлумаченні).

Вважаємо, що експерт-лінгвіст під час опрацювання матеріалів наданих для проведення експертизи повинен:

– встановити основне значення кожного слова в тексті, його змістовий відтінок у певному контексті, з'ясувати граматичну форму цього слова (відмінок, рід, число іменників і прикметників, особу, число і рід дієслів, доконаний чи недоконаний вид дієслів або дієприкметника тощо);

- визначити значення вживаних термінів літературної, загально-вживаної та жаргонної (лексики) мови;
- визначити, від якого кореня походить термін, як суфікси і префікси змінюють і уточнюють його значення (тут слід використувати: а) підбір до цього слова синонімів і синонімічних словосполучень, слів з протилежним значенням; б) порівняння слова з близькими за значенням словами і словосполученнями; в) здійснення через мислення аналізу цього слова та понять, з яких воно складається;
- уточнити слова вживані в тексті за допомогою довідкової літератури, словників та з'ясувати, чи не змінилося воно, оскільки значення слів може змінюватися, інколи навіть дуже, тому що одні слова виходять з ужитку, інші з'являються;
- дослідити значення слова, що зазвичай залежить від належності до певного кола осіб, та їхнього статусу.

Отже, варто виокремити проблеми розуміння тексту, що міститься в матеріалах судово-лінгвістичної експертизи наданих лінгвісту: 1) знакова природа письмової та усної мови; 2) значення контексту; 3) риси тексту (інформативність, структурна організація; 4) особливості тексту на лексичному, морфологічному, синтаксичному рівнях. Відповідно для з'ясування змісту текстів, що містяться у матеріалах лінгвістичної експертизи важливе значення мають властивості знака, а саме його:

- інформативність, тобто здатність знаків нести якусь інформацію і використовуватися з комунікативною метою. Потрапляючи до різних комунікативних систем, слова, як правило, змінюють своє значення і функцію [5, с. 81]. Значення слова не є чимось безпосередньо даним, що існує самостійно; свій статус існування воно отримує у знаку, залишаючись на задньому плані, начебто імпліцитним (дивлячись на запис слова «кодекс» або почувши його, ми ніяк не можемо бачити або чути сам кодекс або значення цього слова: він лише мається на увазі). Тобто значення виступає як аналог імпліцитного (неявного, не вираженого словом значення), а знак як аналог експліцитного (явного, вираженого словом значення) [6, с. 98];

- значення контексту (знакове *(значення повідомляється, уточнюється іншими елементами знакової системи або іншою знаковою системою, тобто значення є семіотичним)* та незнакове *(природа, суспільство; значення тут є семантичним)*). Зміст інформації (психологічні асоціації, суб'єктивний образ, який викликано знаком), визначається контекстом культури, в якому використовується така знакова система. Отже, реалізація можливостей інтерпретації (тобто виявлення значення знакової системи) визначається контекстом – мовним, соціофізичним і

особливо концептуальним, який втілює уявлення носіїв мови стосовно існування речей у світ [6, с. 98].

Таким чином, у тексті, що міститься у матеріалах судово-лінгвістичної експертизи, вибір окремих фраз, слів, термінів, висловлювань, синтаксичних конструкцій, розташування слів у структурі та побудові речень та у надфразній їх єдності підпорядковується тим внутрішнім правилам мови, які притаманні письмовій формі фіксації літературної мови. Тож, наукове опрацювання питань щодо використання в роботі експерта-лінгвіста герменевтичного методу дослідження матеріалів судової експертизи дозволяє висунути обґрунтовані теоретичні та практичні пропозиції щодо вдосконалення інтерпретаційного процесу.

Література

1. Рабінович П. Герменевтика і правове регулювання. Вісник Академії правових наук України. 1999. № 2. С. 61–71.
2. Бачинин В. А. Философия права и преступления. X. : Фолио, 1999. 326 с.
3. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві : монографія. Київ, 2000. 200 с.
4. Сулов В. В., Тутьчинский Г. Л. Герменевтика и юридическое толкование. Государство и право. 1997. № 6. С. 115–118.
5. Гусев С. С. Проблема понимания в философии. Политиздат. М., 1985. 192 с.
6. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 Київ, 2003. 228 с.

1.4. Кримінальна відповідальність за незаконне виготовлення, одержання чи підроблення контрольних марок (міжнародний досвід)

Як відомо, злочинність впливає на різні сфери суспільно-економічних відносин, і зокрема у сфері господарської діяльності. Останнім часом почастишали підроблення підакцизної продукції, алкогольних та тютюнових виробів тощо. Така продукція з підробленим маркуванням надходить до споживача. Варто нагадати, що для надійного захисту підакцизних товарів, а також для забезпечення контролю за сплатою податків – акцизу в багатьох країнах світу використовується захисне маркування, що є найкращим способом захисту продукції від підроблення. Вперше такий спосіб захисту було реалізовано з використанням поліграфічних технологій, а згодом і голографічних [1, с. 56]. Саме до такого засобу захисту відносяться контрольні марки, які використовують у зарубіжних країнах.

Наразі, варто зауважити, що існує діалектичний взаємозв'язок елементів національної кримінально-правової системи з відповідними елементами міжнародних кримінально-правових систем: українська доктрина кримінального права існує і розвивається з урахуванням відомих нам досягнень зарубіжної доктрини кримінального права, правильних та помилкових рішень кримінально-правової політики і положень кримінального законодавства інших держав; новели в українському кримінальному законодавстві з'являються часто під впливом апробованих на практиці положень законодавства інших держав або результатів наукових досліджень зарубіжних учених; кримінально-правові норми в Україні застосовуються з урахуванням певною мірою того, як аналогічні норми застосовуються в інших державах [2, с. 67].

Питання правового регулювання обігу контрольних марок сьогодні є вельми актуальними, оскільки останнім часом внесені суттєві зміни до кримінального законодавства низки держав світу. Законом від 08.01.2009 р. № 40/2009 Sb було прийнято новий КК Чеської Республіки, де прямо передбачено відповідальність за незаконні дії з досліджуваними нами предметами злочину [3]. У 2013 р. були внесені зміни до ст. 327-1 Кримінального Кодексу Російської Федерації, якою передбачено відповідальність за незаконні дії з марками акцизного збору, а саме: Законом від 21.12.2013 р. № 365-ФЗ означену вище норму доповнено ч. 3 і ч. 4, де відповідно передбачено відповідальність за виготовлення з метою збуту або збут підроблених марок акцизного податку та використання для маркування алкогольної продукції завідомо підроблених акцизних або спеціальних федеральних марок [4]. Також окремі зміни щодо відповідальності за порушення порядку та правил маркування товарів передбачено в Кримінальному Кодексі Республіки Казахстан (ст. 233) [5].

Натомість звернення до конкретного міжнародного досвіду щодо кримінальної відповідальності за незаконне виготовлення, одержання чи підроблення контрольних марок свідчить, що, наприклад, в межах романо-германської (континентальної) правової сім'ї система злочинів у сфері господарської діяльності є однією з найменш розроблених, а тому в положеннях КК держав-репрезентантів цієї правової сім'ї (Австрія, Голландія, Данія, Франція, ФРН, Швейцарія, Швеція тощо) можна побачити лише окремі законодавчі приклади з цього приводу [6, с. 43].

Відтак, наша увага буде прикута на кримінальному законодавстві тих країн, де можна відстежити динаміку відповідальності за протиправні дії з незаконного виготовлення, одержання чи підроблення контрольних марок (зокрема, Чеської Республіки, Республіки Узбекистан, Російської

Федерації, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Республіки Вірменія, Республіки Молдова, Турецької Республіки, Республіки Польща та ін.).

Тепер варто зупинитися більш детально на окремих прикладах законодавчого унормування щодо кримінальної відповідальності за незаконне виготовлення, одержання чи підроблення контрольних марок. Так, Кримінальний кодекс Республіки Грузія виділяє дві статті, які передбачають відповідальність за означені нами в дослідженні протиправні дії: по-перше, у ст. 200-1 «Виготовлення, збут або (та) використання підроблених акцизних марок» предметом злочину є підроблені марки акцизного податку. Кваліфікованим видом цього злочину є вчинення його неодноразово, у великому розмірі (ч. 2), державним службовцем з використанням службового становища (ч. 3); по-друге, у ст. 200-2 «Збут, придбання та використання акцизних марок з метою повторного використання або (та) їх передачі іншій особі», де предметом є акцизні марки, передбачена відповідальність за названі дії, окрім випадків, коли імпортер товару, який підлягає маркуванню акцизними марками, передає акцизні марки для їх нанесення на товар виробнику, який імпортує підакцизний товар [7].

У Кримінальному кодексі Республіки Вірменія відповідальність за підроблення марок акцизного збору визначено ст. 208 (глава 22 «Злочини проти економічної діяльності» Особливої частини). До того ж, у частині першій означеної статті передбачено відповідальність за підроблення марок акцизного збору або збут підроблених марок, а у частині 2 – за ті самі діяння, скоєні у великих розмірах. Відповідно, підробленням або збутом у великих розмірах вважаються такі дії щодо марок у кількості більше 500 штук [8]. Щодо Кримінального кодексу Чеської Республіки, то він передбачає дві окремі статті (244 та 245), що встановлюють відповідальність за злочини, які віднесені до групи діянь у сфері податків та валютних платежів. У першій з них передбачено незаконні дії зі справжніми акцизними знаками (їх використання на порушення чинного законодавства з метою отримання переваг чи заподіяння шкоди іншому), а у другій – підроблення акцизних знаків (контрольних стрічок) [3, с. 119].

Відтак, аналіз окремих кримінально-правових норм свідчить, що контрольні марки мають ознаки засобів вчинення злочинів – предметів матеріального світу, які застосовуються при вчиненні суспільно небезпечних діянь [9, с. 284]. Загалом засоби полегшують вчинення злочину, при цьому одні й ті ж матеріальні цінності в одних випадках можуть бути предметом, в інших – знаряддям чи засобом вчинення злочину [10, с. 149]. Так, при ретельному аналізі злочину, передбаченого

частиною 2 статті 250 «Перевезення, зберігання або реалізація підакцизних товарів без маркування їх контрольними або акцизними марками» Кримінальний кодекс Республіки Молдова, предметом такого діяння, є підакцизні товари, а засобом його вчинення – акцизні марки, оскільки їхнє використання на підакцизних товарах сприяє їх поширенню, вводить в оману споживачів щодо законності реалізації цих товарів [11].

На завершення наукової праці, варто зауважити, що у міжнародному законодавстві не залишені поза увагою питання відповідальності за незаконні дії з контрольними марками, наприклад, для маркування примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних. Відповідальність за вчинене діяння (проступок) може наставати не лише за нормами кримінального права, а і за адміністративним законодавством. Для прикладу, частиною 2 статті 96 (назва – «Порушення авторських і суміжних прав») Кодексу про правопорушення Республіки Молдова встановлено відповідальність за незаконні дії з цими предметами (фальсифікацію, незаконне виготовлення, використання, зберігання, перевезення або реалізацію контрольних марок). Окрім цього, у частині 1 означеної статті, серед незаконних дій, які вчиняються у разі порушення авторських та суміжних прав, передбачено застосування контрольних марок, іншими, ніж на матеріальних носіях, вказаних у додатку до заяви про видачу контрольних марок, на екземплярах творів, або фонограм, які використовуються без згоди правовласника (перелічені протиправні дії караються штрафами) [12]. З цих положень слідує, що предметами зазначеного правопорушення є як підроблені, так і справжні контрольні марки.

Література

1. Блудов Д. А., Богданов Д. А. Системы отслеживания продукции для защиты рынка от контрафакта и подделок. URL : <http://www.centerinform.ru/upload/iblock/>.
2. Хавронюк М. І. Наукове осмислення правової доктрини та кримінального законодавства зарубіжних країн. Вісник Асоціації кримінального права України. 2013. № 1 (1). URL : <http://nauka.jur-academy.kharkov.ua>.
3. Sb. ZÁKON ze dne 8. ledna 2009 № 40/2009 trestní zákoník : URL : <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-40>.
4. Уголовный кодекс Российской Федерации. URL : <http://docs.cntd.ru/document/ugolovnyj-koдекс-rf-uk-rf>.
5. Уголовный кодекс Республики Казахстан. URL : <http://online.zakon.kz>.

6. Сіленко В. В. Кримінальна відповідальність за контрабанду : порівняльно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ., 2009. 267 с.
7. Уголовный кодекс Грузии URL : <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>.
8. Уголовный кодекс Республики Армения, URL : <http://www.law.edu.ru/norm>.
9. Великий енциклопедичний юридичний словник / заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2007. С. 284.
10. Музика А. А., Лашук С. В. Предмет злочину : теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : Юрид. практика, 2003. 923 с.
11. Уголовное право Республики Молдова. Часть Особенная. Кишинев : Гос. ун-т Молдовы, 2004. 576 с.
12. Кодекс Республики Молдова о правонарушениях : Закон № 218-XVI от 24.10.2008 г. URL : <http://lex.justice.md/ru/330333/>. (дата звернення : 10.12.2018).

1.5. Незаконний продаж персональних даних клієнтів банку в разі його ліквідації

Аналіз наукових праць у галузі адміністративно-правової науки, економічної теорії, банківського та фінансового права, а також власні наукові розвідки показують, що: результати наукових досліджень щодо належного обґрунтування процедури захисту прав колишніх клієнтів банківських установ, персональні дані яких були продані банком під час його ліквідації колекторським компаніям, існують у фрагментарному вигляді і не можуть безпосередньо використовуватися при захисті споживацьких прав экс- чи клієнтів банківських установ.

Означені порушення ліквідованих банківських установ варто розглянути на прикладі банку «N», який у 2015 р. при вимушеній своїй ліквідації (згідно постанови Правління НБУ від (дата, 2015 р.) № «Про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію ПАТ «Банк «N») продав низку боргів клієнтів (фізичних осіб) разом з їхніми персональними даними колекторській компанії ТОВ «M». І це при тому, що діяло розпорядження Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг від 06.02.2014 № 352 «Про віднесення операцій з фінансовими активами до фінансових послуг та внесення змін до розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 03.04.2009 р. № 231». Цим розпорядженням визначено, що банки мають право продавати борги (проблемні кредити) лише суб'єктів господарювання (підприємств), а відтак продаж банками боргів фізичних осіб є незаконним.

До речі, рішення АТ «Банк «N» щодо передачі персональних даних клієнтів банку колекторським компаніям, зокрема і приватній компанії ТОВ «М», яка займається колекторською діяльністю, містить ознаки системності порушень прав людини та загалом підриває довіру до діяльності банківських установ в Україні. Зауважимо, що інформацію про позичальників (обсяг боргу, відсоткова ставка, застава, персональні дані боржника) банк не має права розголошувати, оскільки, такі дані вважаються таємницею.

За Законом України «Про банки і банківську діяльність» (2001 р.), інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта не може розголошуватись та передаватися третім особам, якщо це може завдати матеріальної чи моральної шкоди клієнту і є банківською таємницею (ст. 60). Ст. 62 зазначеного вище Закону, містить виключний перелік підстав, які дозволяють банку розкривати інформацію, що становить банківську таємницю. Так, однією з підстав, за умови наявності якої розкривається банківська таємниця, є письмовий запит або письмовий дозвіл власника такої інформації. Тобто, банки мають право надавати інформацію, яка становить банківську таємницю, у порядку та у спосіб, встановлений статтею 3У «Про банки і банківську діяльність» [1].

Таким чином, посадовими особами АТ «Банк "N"» не було дотримано встановленого законодавством порядку захисту персональних даних, внаслідок чого персональні дані осіб (клієнтів банку), як держателів платіжних карток, були передані третім особам, що призвело до незаконного доступу до них та порушення прав суб'єктів персональних даних на захист від незаконної обробки (п. 7 ч. 2 ст. 8 ЗУ «Про захист персональних даних»). Також, своїми діями ліквідований банк порушив положення ч. 2 ст. 32 Конституції України, де чітко виписано вичерпні підстави можливого правомірного втручання в особисте та сімейне життя особи та членів її сім'ї.

Такими підставами є: згода особи на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації стосовно неї, а також, у разі відсутності такої згоди, випадки, визначені законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Такі конституційні та законодавчі вимоги (обмеження) щодо збирання, використання, передачі та розповсюдження інформації про персональні дані особи вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію узгоджується з Резолюцією № 1165 Парламентської Асамблеї Ради Європи, де в п. 11 наголошено про право кожної людини на приватність і право на свободу вираження поглядів, що є основою демократичного суспільства. Право на

приватність згідно п. 12 Резолюції № 1165, повинне захищати приватне життя особи не лише від втручання влади, а й від подібних дій з боку інших осіб чи інститутів, зокрема, засобів масової інформації. Така ж позиція відображена у ст. 8 «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» 1950 р..

На основі бази персональних даних колишніх клієнтів АТ «Банк «N» колекторські компанії адресують листи та дзвінки з погрозами экс-клієнтам ліквідованого банку про сплату боргу. А стосовно використання персональних даних (далі – ПД) экс-клієнтів банку, колекторські компанії завжди мають наступну відписку: «Метою збору персональних даних є забезпечення реалізації адміністративно-правових відносин, відносин, які виникають з угод, зокрема виконання угоди, стороною якої є суб'єкт персональних даних або власник бази персональних даних (далі – БПД), дотримання правового зобов'язання, яким обмежений власник БПД чи суб'єкт ПД, а також з метою законних інтересів, переслідуваних власником».

Така мета, як бачимо, прямо суперечить чинному законодавству України, оскільки вона охоплюється таким критерієм як реалізація адміністративно-правових відносин, які виникають з угод. Натомість, законом чітко та винятково визначені випадки, коли допускається збирання персональних даних особи, а саме: лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. У цьому разі варто звернутися до Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2012 від 20.01.2012 р., де Суд даючи офіційне тлумачення положень ч.ч. 1, 2 ст. 32 Конституції України у її системному зв'язку з ч. 2 ст. 34 Конституції дійшов висновку, що збирання, зберігання, використання та поширення державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами конфіденційної інформації про особу, без її згоди, є втручанням в її особисте та сімейне життя, яке допускається винятково у визначених законом випадках і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Зазначеним вимогам Конституції України кореспондують положення законодавства України, якими передбачено, що: збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте життя фізичної особи, без її згоди, не допускаються, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (абз. 2 ч. 1 ст. 302 ЦК України); поширення персональних даних без згоди суб'єкта ПД або уповноваженої ним особи дозволяється у випадках визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (ч. 2 ст. 14 ЗУ «Про захист персональних даних» від 1.06.2010 р. № 2297-VI);

конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом (ч. 2 ст. 21 ЗУ «Про інформацію» від 2.10.1992 р. № 2657-ХІІ); розпорядники інформації, які володіють конфіденційною інформацією, можуть поширювати її лише за згодою осіб, які обмежили доступ до інформації, а за відсутності такої згоди – лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (ч. 2 ст. 7 ЗУ «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р. № 2939-VI).

Зважаючи на вище викладене, пропонуємо рекомендації для постраждалих від незаконних дій банківських установ та колекторських компаній в Україні:

1. При розповсюдженні (в смс-повідомленнях, електронною скринькою або у листах на адресу за місцем Вашого чи Ваших родичів проживання чи рестрації) інформації про Вас як боржника є порушенням, за яке передбачена адміністративна відповідальність. Тому, у випадку якщо колектори розміщують оголошення, які стосуються Вас особисто та Ваших персональних даних, викликайте поліцію та напишіть заяву посилаючись на ст. 188-39 КУпАП, що передбачає відповідальність за порушення законодавства у сфері захисту персональних даних та тягне за собою накладення штрафу на колекторську компанію у розмірі від 1700 до 8500 грн.

2. Також, Ви маєте право згідно п. п. 5, 6 ч. 2 статті 8 ЗУ «Про захист персональних даних», пред'являти вмотивовану вимогу власнику персональних даних (колекторській компанії) із запереченням проти обробки своїх персональних даних (п. 5) та вмотивовану вимогу щодо зміни або знищення своїх персональних даних будь-яким власником та розпорядником персональних даних (у нашому разі – колекторською компанією), якщо ці дані обробляються незаконно чи є недостовірними (п. 6).

І наостанок, пропонуємо звернутися до суду із заявою стосовно порушення законодавства про використання персональних даних та після його встановлення клопотати перед судом щодо призначення судово-психологічної експертизи (ст. 103 ЦПК України) та експертизи з питань права (ст. 73 ЦПК України), надавши експертам всі листи колекторських компаній, витяги смс-повідомлень на номер мобільного телефону, аудіозаписів телефонних дзвінків (розмов) з погрозами тощо, та згідно ч. 5 ст. 103 ЦПК України запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на думку особи (*колишніх клієнтів банківських установ*), потребує висновку експерта. Нами пропонується приблизний перелік таких питань:

На експертизу з питань права (*кримінального, адміністративного, цивільного тощо*):

1. Чи порушені колекторськими компаніями чи банківськими установами права та законні інтереси гр. ПІБ у сфері захисту персональних даних?

2. Чи порушені колекторськими компаніями чи банківськими установами права гр. ПІБ передбачені ч. 11 ст. 11 ЗУ «Про захист прав споживачів»?

На судово-психологічну експертизу:

1. Чи спричинені гр. ПІБ душевні страждання за умов ситуації (зазначаються умови ситуації з посиланням на сторінки документів (листи, витяги з текстом смс-повідомлень, аудіо-, відеозаписи), що досліджуються у справі?

2. Якщо гр. ПІБ завдані душевні страждання (моральна шкода), то який можливий розмір становить грошова компенсація за спричинені страждання гр. ПІБ (моральної шкоди)?

3. Чи містить інформація (листи, витяги з текстом смс-повідомлень, аудіо, відеозаписи з боку колекторських компаній) надана гр. ПІБ для психологічного дослідження, ознаки приниження честі, гідності, а також ділової репутації гр. ПІБ та членів його сім'ї?

4. Чи могли незаконні (протиправні) дії зі сторони ліквідованого банку, колекторських компаній або бездіяльності інших осіб, спричинити наявність у гр. ПІБ моральних (душевних) страждань?

5. Чи здійснювався психологічний тиск на гр. ПІБ колекторськими компаніями на підставі матеріалів наданих для психологічного дослідження?

Після отримання висновків експертів клопотати перед судом про відшкодування моральної шкоди у порядку цивільного судочинства, також притягнення винних до адміністративної та кримінальної відповідальності.

Література

1. Позиція Міністерства юстиції України щодо діяльності «колекторських» організацій. URL : <http://www.minjust.gov.ua/news/18760> (дата звернення : 10.12.2018).

1.6. Справедливий судовий розгляд «бурштинової справи» – справа честі всієї правосудної системи України

Як відомо, наразі дуже гостро стоїть питання незаконного видобутку та переміщення бурштину через митний кордон України. У

ЗМІ дедалі частіше з'являється інформація про виявлені правопорушення у сфері видобутку бурштину та «кришуванні» цього незаконного бізнесу. Адже, чи не щотижня з'являється нова інформація про попереджені спроби вивезення бурштину з України з приховуванням від митного контролю в автомобільних та авіаційних пунктах пропуску, з використанням поштових відправлень тощо [1].

З перших років незалежності тема видобування бурштину на Рівненщині та Житомирщині не нова, проте останніми роками є досить болючою, оскільки має специфічну «соціальну особливість». А саме, безпосередньо знаходиться в причинно-наслідковому зв'язку з високим рівнем безробіття у вказаних регіонах та надто відносною правовою відповідальністю за нелегальний видобуток цього унікального каміння [2]. Нагадаємо, що відповідно до «Інструкції із застосування Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ бурштину», затвердженої наказом Державної комісії України щодо запасів корисних копалин при Міністерстві екології та природних ресурсів України від 10.02.2003 р. № 29, «бурштин» – це збірний термін, що об'єднує різновиди викопних смол, придатних для використання в ювелірно-виробній, хімічній, фармацевтичній та інших галузях виробництва [1].

Щодо інших нормативно-правових актів, якими почасти врегульовуються питання видобутку бурштину, то тут слід навести й Кодекс України про надра (132/94-ВР), Гірничий закон України (1127-14), «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» (637/97-ВР), Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1264-12) та ін. Стосовно «відносної правової відповідальності» за роботу на «чорному ринку» бурштину, то тут, українська Феміда не надто сувора. Відповідно до ч. 1 ст. 240 Кримінального кодексу України (назва – «Порушення правил охорони надр»), бурштинокопачам санкціонується штраф від 8500 до 13600 гривень, обмеження або позбавлення волі на строк до трьох років. А відтак, як слушно відзначив І. Шевченко, такі правові санкції не є факторами стримування від участі в процесі нелегального видобутку бурштину [2].

Отже, видобуток бурштину в Рівненській та Житомирській областях відбувається у краших бандитських традиціях, оскільки корисні родовища контролюються цілими кланами, серед яких кримінальні авторитети та правоохоронці. І це легко виявити, оскільки «змагання» за «право» контролювати ділянки незаконного видобутку цінного каміння підтверджуються сюжетами ЗМІ про криваві сутички

між кланами копачів і правоохоронцями. У всіх, так званих «копачів і мийників», є своя «криша», а для новачка, щоб зайти у такий «бізнес», спочатку потрібно сплатити так званий «членський внесок», а потім ще й «мзду» за кожен день роботи. При чому ставки у цьому чорному бізнесі озвучуються в доларах, але й заробітки для самих копачів тут доволі непогані [3].

Цінний камінь зазвичай купують китайці, але останнім часом розпочався його нелегальний масовий експорт в Польщу та Ізраїль. Щорічний загальний обсяг нелегального видобутку бурштину на сьогодні приблизно становить 300 тонн, що в грошовому еквіваленті дорівнює 200–300 мільйонів доларів. Водночас, річний видобуток держ-підприємством «Укрбурштин» становить лише 1–3 тонни на рік [2].

Отже, на українському Поліссі, за повної бездіяльності місцевої влади та місцевих (регіональних) правоохоронних органів у гігантських масштабах ведеться нелегальний видобуток та збут бурштину. Бурштинові магнати вирішують усі «проблеми» шляхом підкупу місцевої влади та правоохоронців високого чиновницького рівня [2]. Як відомо, правоохоронці довго ігнорували бурштинову проблему, проте 4 липня 2016 р., вирішили діяти, зокрема, генпрокурор, анонсував проведення спецоперації «Бурштин» мета якої, за його словами полягала у затриманні силовиків-корупціонерів та визначення систем змов. Долучилися до цієї «ініціативи» і співробітники військової прокуратури, НАБУ, СБУ та Нацполіції. За час проведення спецоперації «Бурштин», було проведено більше сотні обшуків і затримано кількох високопосадовців, зокрема заступника прокурора Рівненської області, співробітника відділу контррозвідки УСБУ у Рівненській області, начальника управління внутрішньої безпеки Рівненського обласного управління Нацполіції, экс-начальника Дубровицького райвідділу міліції [2].

Відомо, що деякі кримінальні провадження з «бурштинової справи» були передані до суду, натомість їх фігурантів випустили під застави, а довести їхню реальну причетність до інкримінованих їм складів злочинів до цього часу лишилися марними сподіваннями як правоохоронців, так і пересічних громадян. У цьому разі, варто підтримати позицію А. Ситника, який наголошує, що наразі суди виявились не готовими розглядати справи стосовно топ-чиновників – фігурантів розслідувань НАБУ, а відтак передані до судів кримінальні провадження зйдуть нанівець, якщо стосовно них не буде прийнято остаточного рішення. А остаточне рішення, як стверджує директор НАБУ – це не рішення детектива про підозру, і не рішення прокурора про скерування обвинувального акту до суду. Остаточне рішення – це вирок

суду, який набрав чинності і яким призначається справедливе покарання особі, вина якої дійсно підтверджується зібраними доказами [4].

З незаконним видобутком бурштину намагаються боротися за допомогою закону. Зокрема, Верховна Рада України в першому читанні ухвалила законопроект про видобування, реалізацію бурштину та узаконення діяльності «старателів», однак жоден з цих документів так і не був ухвалений парламентом остаточно. Загалом значна частина політиків, представників силових структур і громадських активістів зазначають, що за процесом нелегального видобутку бурштину досить часто стоять влада та силові структури, оскільки розв'язувати цю проблему явно не поспішають. А тим часом невідповідне законодавство та багаторічний нелегальний видобуток уже завдали достатньої шкоди українським лісам. Тому, як справедливо зазначає А. Потіха, необхідно запровадити всім зрозумілі та чіткі правила гри, врахувати інтереси місцевих жителів, обласної громади та держави, яка отримуватиме прибутки [5].

Як зауважує В. Кулик більш важливим є те, щоб не допустити існування схеми, яка збагачує багатьох чиновників та корупціонерів. І тягнеться ця схема у верхи. «Є ідея створення селищ добувачів бурштину, державної біржі, де б торгувався сам бурштин. Є законопроекти, які розроблялись у Верховній Раді, експертним товариством і бізнес-співтовариством, які в цій сфері пропонували можливість легалізації і законодавчого забезпечення. Є цілий кейс в рамках так званого бурштинового Клондайку. Але, на жаль, легалізація означає втрату корупційних доходів певними чиновниками» [4].

Отже, насамперед для протидії незаконному видобутку бурштину та виходу із «бурштинової кризи» взагалі, потрібно:

- прийняти спеціальний законопроект, який легалізує старательство на рівні держави і передбачить ряд економічних (кримінальних, адміністративних) стягнень за незаконний видобуток бурштину.

- запровадження постійного і жорсткого моніторингу ситуації на Рівненщині разом з міжнародними партнерами та народними дружинами, що тісно взаємодіятимуть зі спецпідрозділами Національної поліції.

- у разі реальних доказів ГПУ, НАБУ чи СБУ щодо причетності деяких депутатів ВР України, заступника прокурора Рівненської області, співробітника відділу контррозвідки УСБУ у Рівненській області, начальника управління внутрішньої безпеки Рівненського обласного управління Нацполіції, экс-начальника Дубровицького райвідділу міліції до «кришування» чи отримання «корупційної ренти» за нелегальний видобуток бурштину і його наступну реалізацію, варто вже сьогодні негайно передати всі справи до суду та покарати винних [6].

Натомість, якщо заклики правоохоронців до активної протидії незаконного видобутку бурштину, містять лише гучні популістські заяви представників ГПУ, НАБУ чи СБУ заради «кар'єрного, політичного піару», то слід негайно закрити всі провадження стосовно цих экс-високопосадовців та політиків і своїми ж руками звести нанівець всю правосудну систему України. Утім, навіть у разі скерування «бурштинових справ» до суду, лишається сподіватися на їх справедливий судовий розгляд, адже це дійсно буде справа честі всієї правосудної системи України в яку так хочеться вірити.

Література

1. Law Firm Причини «Бурштинової історії». URL : <http://lexliga.com/ua/novosti/prichinyi-«yantarnoj-istorii»>.
2. Шевченко А. «Янтарна трагедія» України : чи вдасться побороти нелегальний видобуток бурштину? URL : <http://stopcor.org/yantarna-tragediya-ukrayini-chi-vdastsya-poboroti-nelegalniy-vidobutok-burshtinu>.
3. Бурштинова схема. URL : <https://tsn.ua/politika/burshtinova-shema-usi-podrobici-spravi>.
4. Стенограма виступу директора НАБУ під час експертної дискусії «Сприйняття корупції та оцінка корупційних ризиків у судовій системі. Ефективне вирішення проблеми – створення антикорупційного суду?» (27.09.2017). URL : <https://nabu.gov.ua/tags/rozglyad>.
5. Потіха А. Проблема видобутку бурштину : сучасний стан та перспективи вирішення. Україна : події, факти, коментарі. 2016. № 5. С. 36–44.
6. Кулик В. «Бурштинова справа» не зупинить видобуток бурштину URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/29056697.html>.

1.7. Звернення до суду «про скасування необґрунтованого нарахування суми заборгованості за спожиту електричну енергію» (практичний досвід)

У підрозділі весь аналіз ситуації та практичні поради до цього будуть ґрунтуватися на реальних прикладах з судової практики у справах звернення побутового споживача до суду в частині скасування необґрунтованого нарахування суми заборгованості за спожиту електричну енергію.

Так, періодично на адресу Особи 1 надсилалися рахунки-повідомлення Н-ської філії ПАТ «ОБЛЕНЕРГО» (далі Особа 2) з безпідставно нарахованою сумою заборгованості за нібито спожиту

електроенергію. Відповідно до останнього рахунку-повідомлення № 00000 від 00 місяця 20__ року станом на 00.00.20__ р. сформувалась заборгованість за спожиту електроенергію у розмірі 2694,96 грн. Вищевказану заборгованість Особа 1 категорично заперечувала, вважаючи її безпідставно нарахованою про що, у порядку вжиття заходів досудового врегулювання спору, повідомила листом-зверненням Особу 2 та вимагала надати їй відповідь-роз'яснення на такі запитання:

1. Яким чином враховуючи вище роз'яснені обрахунки та нормативи зняття показників лічильника, обраховувалася спожита Особою 1 електроенергія, якщо середньомісячні показники за два останні місяці року (*при цьому так само працювали одні й ті ж електроприлади за адресою мого проживання та сума оплати за спожиту електроенергію НКРЕКП на рівні держави не підвищувалася*) становили в межах щомісячної оплати до 580 грн, а за перший місяць нового року сягнула аж 1959,84 коп.?

2. Чи могла така сума в платіжці (1959,84 коп.) та показники за вказаний період (три останні місяці року) бути помилкою роботи лічильника або безвідповідального ставлення до функціональних обов'язків контролерів Особи 2?

Також, у заяві Особи 1 було ініційовано проведення службового розслідування з відповідності та коректності зняття показників лічильника лінійними контролерами за місцем реєстрації останньої, оскільки Особа 1 працює та проживає в іншому регіоні України, а за місцем реєстрації буває рідко (менше ніж тиждень на місяць), тому немає змоги надавати Особі 2 інформацію зі зняття показників лічильника на перше число місяця, наступного за розрахунковим періодом (місяцем). До того ж у заяві було наголошено, що за умови відсутності порушень у діях лінійних контролерів Особі 2, все ж встановити причини недостовірного обліку електроенергії на підставі проведення електротехнічної експертизи (обстеження) лічильника.

Натомість, у відповідь на свою заяву, Особа 1 отримала лише формальну відписку, де Особа 2 зауважила, що помилка при нарахуванні за спожиту електричну енергію, а також у роботі лічильника немає. Хоча як відомо, розрахунок заборгованості, зроблений відповідачем, не може бути єдиним доказом наявності заборгованості та її розміру. Окрім цього, дивно, на думку Особи 1, виглядала остання фраза 13 абзацу листа-відповіді Особи 2, цитата: «помилка ... в роботі лічильника немає». Напрошується питання! А хіба робота лічильника лише залежить від правильного нарахування суми за спожиту електричну енергію? А як же можливі технічні несправності лічильника?

Варто зазначити, що згідно п. п. 2, 3, 5, 6, 7, 11 «Порядку постачання електричної енергії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 475 від 09.04.02, граничні величини споживання електричної енергії визначаються, затверджуються та доводяться до споживачів до початку розрахункового місяця. За підсумками місяця гранична величина споживання електричної енергії для споживачів коригується до рівня фактично сплаченої за цей місяць величини її споживання. Більш того Особа 2 у восьмому та дев'ятому абзаці своєї відповіді на лист-заяву Особи 1, зазначила, що нарахування конкретно у її випадку проводиться за показниками, знятими лінійними контролерами в період з січня поточного року по жовтень поточного року.

Далі, вже в одинадцятому абзаці Особа 2 відписує, що: «у листопаді та грудні поточного року контрольне зняття показників лічильника лінійними контролерами не проводилось» та звинувачує у цьому Особу 1, а саме у неповідомленні особисто нею показників лічильника. Однак, повідомлення про спожиту електроенергію це право, а не обов'язок споживача (п. 21 Правил користування електричною енергією для населення, далі – ПКЕЕН), тим паче, що Особа 1 фізично зробити цього не могла, оскільки проживає в іншому регіоні України. Натомість, рахунки-повідомлення за всі місяці поточного року, включаючи і два оспорюванні, що поступали у вигляді рахунків – повідомлень, Особа 1 добросовісно сплачувала, що підтверджено оригіналами наданих нею квитанцій.

Таким чином, Особою 1 було внесено оплату за оспорюванні з відповідачем два місяці в сумі 1117,44 грн, які відповідач не врахував та додав до рахунку-повідомлення за перший місяць наступного року, що склало нарахування за спожиту електричну енергію на суму 1959,84 грн. Відтак, коли Особою 1 було отримано рахунок-повідомлення від Особи 2 за перший місяць наступного (нового) року на суму 1959,84 грн, а за другий місяць нового року на суму 2694,96 грн, що визначені як заборгованість, останнім було свідомо призупинено оплату за спожиту електроенергію та скерована заява-звернення до Особи 2 за роз'ясненнями з приводу нарахованої суми боргу, проведення з цього приводу службового розслідування та послідуочим проведенням технічної експертизи справної роботи лічильника.

Також, варто зазначити, що Особою 2 так і не було роз'яснено Особі 1 у чому причина двомісячної перерви у знятті показників з лічильника лінійними контролерами означеної філії. Невже у такий спосіб збиткове підприємство – Особа 2 намагалася виправити своє фінансове становище на ринку електропостачання? Дуже хитрий варіант як на таку установу, оскільки для цього лише треба безпідставно проігнорувати два місці контролю показників лічильника, аби на третій

місяць вигадати шляхом сумнівних обрахунків двократну суму боргу за спожиту електроенергію споживачем (Особою 1).

Таким чином, фахівцями філії «Обленерго» зроблені арифметичні помилки в обрахуванні суми за спожиту побутовим споживачем електроенергію. Більш того, у надісланому рахунку (повідомленні) за червень відповідного року в графі «перерахунок» таблиці «Стан рахунку» з'явилася сума мінус 672,78 грн, що свідчить про неточність, абсурдність механізму нарахувань відповідачем грошових сум до оплати за спожиту позивачем електроенергію. Відтак, відповідач здійснив перерахунок уже в розпочатому юрисдикційному процесі, що не може ніяким чином виправдовувати його незаконні дії, оскільки на цей час Особа 1 вже відчула реальні та неприємні для себе наслідки таких порушень у діях відповідача.

Таким перерахунком відповідач (Особа 2) лише вкотре підтвердив свої прорахунки у нарахуванні грошових сум до сплати та незаконність нарахування позивачу заборгованості за спожиту останнім електроенергію упродовж листопада-грудня відповідного року та січня – нового календарного року. Окрім того, Особа 1 абсолютно справедливо вимагала у своєму листі-зверненні Особу 2 встановити причини недостовірного обліку електричної енергії на підставі проведення електротехнічної експертизи (обстеження) лічильника. Адже, як встановлено судами, показники лічильника, зафіксовані контролерами, можуть бути наслідком несправності лічильників (виходу з ладу), тому кількість облікованої позивачем електричної енергії не можна вважати доказом перевищення граничної величини її споживання та підставою до покладення на нього обов'язку щодо сплати нарахованих філією «обленерго» коштів. На жаль, у відповіді на лист надісланою філією таке прохання Особи 1 проігнороване, що вкотре підтверджує про сумнівність доведення відповідачем заборгованості за спожиту електроенергію.

Це остаточно стверджує сумнівність нарахувань та контролю обліку спожитої Особою 1 електричної енергії відповідачем за спірний і поточний період та вказує на людський фактор створення помилки під час зняття показників спожитої електроенергії. Адже, якби фахівцями філії «Обленерго» було проведено об'єктивно та справедливо звірку обсягів фактично спожитої та оплаченої споживачем електричної енергії за спірний період на підставі даних засобу обліку та оплачених позивачем квитанцій, а також відомостей контрольних зніманих показників засобу обліку (лічильника), то конфліктної ситуації можна було б уникнути.

Таким чином, Особа 1 цілком справедливо звернулася до суду з проханням захистити порушені Особою 2 права (ст.ст. 28, 30, 33, 41,

47, 62 Конституції України та ст. «Про захист прав споживачів») таким же способом яким вони були порушенні, зокрема, визнати нараховану заборгованість безпідставною та зобов'язати відповідача списати її. Також, згідно чинної редакції ст. 22 ЗУ «Про захист прав споживачів» та Рішення Верховного Суду від 21 березня 2018 р., № 14-57цс18 особу було звільнено від сплати судового збору, так як правовідносини між позивачем та відповідачем підпадають під регулювання цього Закону, бо він регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності, встановлює права споживачів, а також визначає механізм їхнього захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів.

Відсутність у ЗУ «Про судовий збір» серед осіб, які звільнюються від сплати цього збору, категорії споживачів не може означати, що вони не мають зазначеної пільги, оскільки її встановлено спеціальним ЗУ «Про захист прав споживачів». На виконання п. 10 ч. 3 ст. 175 ЦПК України, підписанням вказаної позовної заяви позивач підтвердив, що Особою 1 не подано іншого позову (позовів) до цього ж відповідача з тим самим предметом та з тих самих підстав.

Отже, у цьому випадку Особа 1, цілком справедливо заявила цивільний позов, а суд вивчивши всі надані докази та матеріали звільнити Особу 1 від сплати судового збору згідно ст. 22 ЗУ «Про захист прав споживачів» (1991 р.) та визнати заборгованість за спожиту електроенергію безпідставною та такою, яка підлягає скасуванню.

1.8. Відшкодування моральної шкоди у цивільному судочинстві: практичний досвід

Цей підрозділ є продовженням попереднього, що стосувався звернення особи до суду з позовною заявою скасування необґрунтованого нарахування суми заборгованості за спожиту електричну енергію. Відтак, суд у порядку цивільного судочинства своїм рішенням задовольнив вимоги особи зазначені у позовній заяві. Отримавши таке судові рішення, Особа 1 скористалася своїм правом заявити позовні вимоги щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди відповідачем. У свою чергу і суд, керуючись ч. 2 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів» (1991 р.) при задоволенні вимог споживача одночасно вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Отже, наявність безпідставно нарахованої заборгованості філією ПАТ «ОБЛЕНЕРГО» порушує права та інтереси позивача (Особи 1), зокрема, останній майже п'ять місяців поспіль значився як боржник і постійно отримував Укрпоштою повідомлення від відповідача про заборгованість, що зазвичай відбувалося у відкритому вигляді і ставало інформацією публічною, доступною для інших громадян (сусідів, працівників Укрпошти тощо). У цьому разі варто звернутися до Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2012 від 20.01.2012 р., де Суд даючи офіційне тлумачення положень ч.ч. 1, 2 ст. 32 Конституції України у її системному зв'язку з ч. 2 ст. 34 Конституції, дійшов висновку, що поширення юридичними особами конфіденційної інформації про особу, без її згоди, є втручанням в особисте та сімейне життя, яке допускається винятково у визначених законом випадках і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Зазначеним вимогам Конституції України кореспондують положення законодавства України, якими передбачено, що поширення інформації про особисте життя фізичної особи, без її згоди, не допускаються, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (абз. 2 ч. 1 ст. 302 ЦК України); поширення персональних даних без згоди суб'єкта персональних даних або уповноваженої ним особи дозволяється у випадках визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (ч. 2 ст. 14 ЗУ «Про захист персональних даних» від 1.06.2010 р. № 2297-VI; конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом (ч. 2 ст. 21 ЗУ «Про інформацію» від 2.10.1992 р. № 2657-XII); розпорядники інформації, які володіють конфіденційною інформацією, можуть поширювати її лише за згодою осіб, які обмежили доступ до інформації, а за відсутності такої згоди – лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (ч. 2 ст. 7 ЗУ «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р. № 2939-VI). Відтак, позивачу доводиться пояснювати і спростовувати сусідам та іншим громадянам неправдиву інформацію, поширювану відповідачем, що вимагає додаткової організації власного життя.

Також, позивачем (дата) отримано смс-повідомлення з невідомого мобільного номера +380..... із вказівкою на стягнення суми боргу, відключення від електромережі та натяк на сплату останнім судового збору. Цими діями було порушене право визначене абз. 5

п. 27 ПКЕЕ НКРЕ України, згідно якого до вирішення у судовому порядку спірних питань щодо заборгованості між електропостачальником та побутовим споживачем, відключення об'єкта побутового споживача не здійснюється. Більш того у листі-відповіді філії «Обленерго» прямим текстом принижено гідність людини і свободи пересування, що випливає з тексту зазначеного абзацу, а саме: «для недопущення в подальшому розходжень у нарахуванні за спожиту електричну енергію між Вашими даними та даними електропостачання рекомендую Вам повідомляти показання лічильника цілодобово, без вихідних за телефонами Кол-центру «Обленерго».

З текстуального аналізу цитованого речення відповідача виходить, що Особа 1 (позивач) має постійно перебувати за місцем реєстрації для цілодобового повідомлення показників лічильника. Як аргумент порушеного права позивача філією «Обленерго» на вибір місця проживання та вільного пересування територією України є закріплене положення про те, що право пересування в межах України не може обмежуватися у порядку ст. 33 Конституції України, ст.ст. 3, 15 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» (№ 1382-IV, від 11.12.2003 р.) та ст. 2 протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї (Протокол ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 р.).

Дії Особи 2 (відповідача), що доведені заявником у позовній заяві відобразилися на нервовому стані останнього. Стан позивача понад чотири місяці поспіль супроводжувався пригніченістю, почуттям туги, безвихіддю, відчаєм, болісними відчуттями в області серця (*Особа 1 зверталася до лікаря ультразвукової діагностики серця*), головним болем, з'являється байдужість до того, що відбувається з ним та навколо нього, погіршився апетит, часті страждання від безсоння, дратівливість. До речі, за висновками обстеження лікаря ультразвукової діагностики серця у позивача виявлено «пролапс мітрального клапана 1 ступеня з регургітацією 1 ступеня (mр1)», що виник на тлі нейроциркуляторної дистонії викликаной стресовим станом, а відтак без його лікування недостатність клапана може стати причиною розвитку серцевої недостатності. За цих умов, Особі 1 (позивачу) необхідно було проконсультуватися у лікаря-кардіолога та пролікувати серце. Консультація лікаря-кардіолога на момент заявлення позову коштувала – 120 грн, а вартість комплексного лікування стане відомою лише після повного обстеження у клініці.

Зазначені обставини змусили позивача звернутися (дата) до психолога з проханням надати йому психологічну допомогу. Після проведеної психологом з Особою 1 психологічної бесіди, останньому було запропоновано пройти тест «Методика диференційної діагностики депресії за самооцінкою доктора Уільяма Зунге» (адаптація Т. І. Балашової) з метою оцінки рівня депресії та визначення міри депресивного розладу. В результаті проходження тесту за означеною методикою були отримані наступні показники: 53 бали, що свідчить про наявність на момент діагностичної процедури легкої депресії ситуативного або невротичного генезису.

У висновках психолога, що відображені в протоколі індивідуальної психологічної консультації, позивачу надані рекомендації проконсультуватися з лікарем – неврологом, а також запропоновано пройти курс у психолога з нейтралізації депресивного стану чи його поліпшення. Консультація лікаря-невролога у середньому обходилась на момент заявлення позову в 120 грн, а вартість лікування залежатиме від повного обстеження у клініці. Вартість курсу з нейтралізації депресивного стану в психологічній консультації на момент заявлення позову з урахуванням 15 рекомендованих зустрічей коштує 3195 грн (за умови середньої вартості одного сеансу – 213 грн).

Також, Особа 1 у позовній заяві вказала, що перебуваючи у депресивному психологічному стані не могла якісно виконувати свої посадові обов'язки керівника підрозділу за місцем своєї роботи, оскільки її професія пов'язана з виступами (промовами) та виконанням адміністративно-розпорядчих функцій, що вимагає зосередження уваги, врівноваженості емоційного стану, психологічної витримки, гарного ораторського мистецтва тощо. Ці обставини та вимушеність постійно перебувати за місцем реєстрації у зв'язку з докладанням додаткових зусиль для захисту своїх прав (підготовкою та вирішенням питань з подання цивільного позову), а також з попередженням філії ПАТ «ОБЛЕНЕРГО» від (дата), № 21... про відключення електричної енергії на (дата) за місцем реєстрації Особи 1 змусили останню звільнитися (дата) з основного місця роботи та переїхати на постійне проживання за місцем реєстрації. Звільнення з основного місця роботи потягло для Особи 1 (позивача) певні майнові (непрямі) збитки, оскільки нею упущена (втрачена) грошова вигода у вигляді заробітної плати починаючи з (дата) по (дата). В обрахунку це складає 53090 грн (п'ятдесят три тисячі дев'яносто грн), оскільки щомісячна заробітна плата складала – 20150 грн (двадцять тисяч сто п'ятдесят грн).

Майнові (непрямі) збитки в позовній заяві позивачем були оцінені у 56525 грн (п'ятдесят шість тисяч п'ятсот двадцять п'ять грн),

зокрема: консультація лікаря-кардіолога 120 грн + консультація лікаря-невролога 120 грн + робота психолога 3195 грн + компенсація втраченої заробітної плати 53090 грн). Це узгоджується з тим, що для настання деліктної відповідальності відповідно до ст. 1166 ЦК України необхідна наявність складу правопорушення, а саме: а) наявність шкоди; б) протиправна поведінка заподіювача шкоди; в) причинний зв'язок між шкодою та протиправною поведінкою заподіювача. Перераховані підстави визнаються загальними, оскільки необхідні для всіх випадків відшкодування. Шкода полягає у будь-якому знеціненні блага, що охороняється правом, а майнова шкода – у зменшенні майнової сфери потерпілого, що передусім, тягне за собою негативні майнові наслідки для правопорушника.

Частина 1 ст. 1166 ЦК України передбачає, що майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується у повному обсязі особою, яка її завдала. Тобто відшкодуванню підлягає не лише реальна шкода, але й упущена вигода. Відповідно до ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

У ст. 23 ЦК України передбачено, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Адже, окрім матеріальної шкоди позивачу було завдано і моральну, неправомірними діями відповідача, оскільки позивач зазнав душевних страждань та фізичного болю. Законом України від 06.05.93 р. № 3188-ХІІ «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій» передбачено такий спосіб захисту цивільних особистих прав як компенсація моральної шкоди. Чинний ЦК України (435–15) зберігає зазначений спосіб захисту цивільних особистих прав споживачів шляхом компенсації моральної шкоди.

Моральна шкода полягає (ст. 23 Цивільного кодексу України): у фізичному болі та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням

її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Більш широко розкрито поняття та зміст моральної шкоди у листі Мініюстиції України від 13.05.2004 № 35-13/797, де під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Моральна шкода, згідно постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4, це: «...втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб...».

Відповідно до ч. 1 ст. 22 ЦК України особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їхнє відшкодування. До збитків, ч. 2 п. 1 вказаної статті відносить витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права. Частиною 1 та 2 ст. 23 ЦК України передбачають, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Моральна шкода полягає у фізичному болі та душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з ушкодженням здоров'я. Частиною 3 вказаної статті передбачено грошове відшкодування моральної шкоди. Відповідно до ч. 1 ст. 1166 ЦК України майнова шкода, завдана неправомірними діями особистим немайновим правам фізичної особи, відшкодовується у повному обсязі особою, яка її завдала. Стаття 1167 ЦК України передбачає, що моральна шкода, завдана фізичній особі неправомірними діями, відшкодовується особою, яка її завдала за наявності її вини.

Означене вище, стверджує співмірність майнової (непрямі збитки) шкоди та заявленої вимоги щодо відшкодування моральної шкоди. Слід зауважити, що критеріями суб'єктивного сприйняття Особою 1 (позивачем) моральної шкоди та характеристиками її зовнішнього прояву (*порушення звичайного для людини способу життя*) які суд за матеріалами існуючої судової практики, зазвичай враховує при компенсації моральної шкоди, у представленому нами випадку є неврози та стресовий стан, що не дозволяють позивачу зосередитись на роботі та звичайних заняттях, зовнішнім проявом яких стали: втрата роботи, погіршення стосунків з близькими, фізичний біль (серце, голова), час та зусилля, які необхідні позивачу для відновлення попереднього психоемоційного та фізіологічного стану, тривалість суперечки з відповідачем (надавачом послуг) тощо.

Моральну шкоду спричинену позивачу діями відповідача варто оцінювати в 100 000 грн (сто тисяч грн). Утім, навіть визначення розміру компенсації моральної шкоди, як доречно зауважено у правовій позиції Верховного Суду України № 6 – 28008св10 від 13.07.2011 року та п. 6.4. методичних рекомендацій відображених у листі Мінюстиції України від 13.05.2004 р. N 35-13/797, зважаючи на її сутність, не можна відшкодувати у повному обсязі, оскільки немає (і не може бути) точних критеріїв майнового виразу душевного болю, а тому будь-який її розмір може носити лише суто умовний характер. Адже, відомо, що на практиці, в абсолютній більшості випадків суд визначає розмір моральної шкоди самостійно, керуючись абз. 2 ч. 3 ст. 23 ЦК України. Тому, абсолютно логічно, що 29 січня 2016 р. Мін'юст України припинив використання в якості методології для визначення розміру спричинення моральної шкоди на підставі проведення судових експертиз, психологічну методіку (*ресстр методик проведення судових експертиз, параграф 1 розділ 7*) російського юриста О. М. Ерделевського, що була раніше покладена в основу проведення судово-психологічних експертиз.

Отже у цьому разі позивачу достатньо надати суду висновок індивідуальної психологічної консультації чи протокол такого психологічного обстеження (Див. зразок висновку індивідуальної психологічної консультації нижчезазначеної справи), що послужить визначенню міри заподіяння моральної шкоди та заявленню (*визначення*) її розміру в грошовому еквіваленті. Що стосується надання такому протоколу психологічної консультації статусу доказу в судовому процесі з цивільної справи, то тут є вагомі на користь цього аргументи, закладені у відповідних нормах процесуального права самим законодавцем. Так, законодавець у ч. 1 ст. 76 (назва – «Докази») ЦПК України, виписав, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Більш того, у п. 1 ч. 2 цієї ж норми наголошується, що ці дані визначаються письмовими доказами.

«Письмовими доказами», як визначено у ч. 1 ст. 95 ЦПК України, «є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору». У ч. 2 цієї норми також виписано, що письмові докази подаються в оригіналі або в належним чином засвідченій копії, якщо інше не передбачено ЦПК України. Якщо для вирішення спору має значення лише частина документа, подається засвідчений витяг з нього. Також,

неабияким аргументом та законодавчою підставою для визнання судом міри спричиненої моральної шкоди позивачу, саме завдяки психологічному обстеженню останнього, є правова позиція Європейського суду з прав людини, що полягає у присудженні потерпілому компенсації моральної шкоди з огляду на об'єктивні оцінки психотравмуючої ситуації (Рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справах: «Шевченко проти України» від 4 квітня 2006 р. (Заява № 32478/02), «Дземюк проти України» від 4 вересня 2014 р. (Заява № 42488/02)).

Таким чином, позивач абсолютно правомірно звернувся до суду про захист порушених прав (ст.ст. 28, 30, 32, 33, 34, 41, 47, 56, 62 Конституції України, ст.ст. 3, 15 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» (№ 1382-IV, від 11.12.2003 р.), ст. 2 протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує певні права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї (Протокол ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 р.), ч. 2 ст. 14 Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 р. № 2297-VI, та п. 6 ч. 1 ст. 4, ст. 17, ст. 22 «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р.) шляхом задоволення позовних вимог щодо відшкодування моральної та матеріальної шкоди.

Також, згідно чинної редакції ч. 3 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів» (1991 р.) та Рішення Верховного Суду від 21 березня 2018 р., № 14-57цс18 позивача повинно бути звільнено від сплати судового збору, оскільки правовідносини між позивачем та відповідачем підпадають під регулювання цього Закону, бо він регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності, встановлює права споживачів, а також визначає механізм їхнього захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів. Відсутність у Законі України «Про судовий збір» серед осіб, які звільняються від сплати цього збору, категорії споживачів не може означати, що вони не мають зазначеної пільги, оскільки її встановлено спеціальним Законом України «Про захист прав споживачів».

Також, позивач, має у позовній заяві зазначити попередній (орієнтований) розрахунок суми судових витрат, які він як позивач очікує понести у зв'язку з розглядом справи. Також, на виконання п. 10 ч. 3 ст. 175 ЦПК України, позивач у заяві має підтвердити, що ним не подано іншого позову (позовів) до цього ж відповідача з тим самим предметом та з тих самих підстав, окрім вже розглянутого

позову з якого винесено судове рішення на користь позивача. На підставі викладеного, керуючись п. 6 ч. 1 ст. 4, ст. 17, ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів» (1991 р.), ст. 22, 23, 1166, 1167, 1168, 1195 ЦК України, ст.ст. 3, 4, 5, 10, 11, 14, 175 ЦПК України, позивачу варто у позовній заяві вимагати про звільнення його (позивача) від сплати судового збору та про стягнення з відповідача – філії ПАТ «ОБЛЕНЕРГО» на свою (позивача) користь матеріальну шкоду в сумі 56525 грн (п'ятдесят шість тисяч п'ятсот двадцять п'ять грн) та моральну шкоду в сумі 100000 грн (сто тисяч грн), а всього 156525 грн (сто п'ятдесят шість тисяч п'ятсот двадцять п'ять грн).

Зразок висновку індивідуальної психологічної консультації

ВИСНОВОК індивідуальної психологічної онлайн-консультації наданої безоплатно

(Дата) до психолога звернувся (*засобом телефонного зв'язку*) громадянин ПІБ (далі – клієнт) з проханням надання йому психологічної допомоги. Клієнт одразу поскаржився на нервовий стан, суттєве зниження настрою, вольової активності, емоційного тону відчуття та заявив, що 10 днів поспіль відчуває депресивно-пригнічене відношення до життя та оточуючих людей, у тому числі й близьких.

Клієнту було запропоновано розповісти, що саме викликало у нього стан пригніченості, депресії!? Останній повідомив, що на його адресу за місцем реєстрації (дата) надійшов рахунок-повідомлення за спожиту ним електричну енергію з безпідставно нарахованою сумою заборгованості у розмірі 1959, 84 коп. З нарахованою заборгованістю клієнт категорично не погодився, вважав (*позиція клієнта*) її безпідставно нарахованою та для вжиття заходів досудового врегулювання спору, звернувся із заявою до філії «Обленерго» для роз'яснення такого нарахування заборгованості.

Клієнту було запропоновано згадати що саме передувало виникненню в нього нервового стану, суттєвого зниження настрою, вольової активності, емоційного тону відчуття та депресивно-пригніченого відношення до життя та оточуючих людей, у тому числі й близьких! ПІБ розповів, що такому стану передувала відповідь філії «Обленерго» на його заяву-звернення, оскільки це було свого роду формальна відписка з висновком про відсутність помилок при нарахуванні за спожиту електроенергію, а також в роботі лічильника (приладу обліку).

Клієнт зауважив, що розрахунок заборгованості, зроблений відповідно, не може бути єдиним доказом наявності заборгованості та її розміру. Негативні емоції Особи 1 також викликало і дивне твердження (*позиція клієнта*) в одинадцятому абзаці листа-відповіді філії «Обленерго» в якому вписано, що: у листопаді та грудні *відповідного* року контрольне зняття показників лічильника лінійними контролерами не проводилось та висловлюється докір (*зі слів клієнта*) провиною у цьому споживача, а саме неповідомленням даних лічильника.

Клієнта обурило, що філія «Обленерго» видає право споживача повідомляти покази лічильника як обов'язок, тим паче фізично зробити цього останній не міг (*зі слів клієнта*), оскільки проживає в іншому регіоні України. Більш того, як стверджує клієнт, рахунки-повідомлення (платіжки) що поступали у вигляді рахунків – повідомлень, споживач добросовісно, сумлінно та вчасно сплачував, у тому числі за оспорюванні з філією «Обленерго» два місяці (листопад-грудень), які остання не врахувала та додала до рахунку-повідомлення за січень нового календарного року (*зі слів клієнта*), що станом на (дата) склало нарахування за спожиту електричну енергію суму 1959, 84 грн.

Така ситуація викликала пригнічення та емоційне подавлення у ПІБ (*позиція клієнта*), а відтак, коли ним було отримано рахунок-повідомлення за січень на суму 1959,84 грн та за лютий на суму 2694,96 грн, що визначені як заборгованість, останній припинив оплату та звернувся із заявою до філії «Обленерго» за роз'ясненнями з приводу нарахованої суми боргу, проведенням службового розслідування та послідовним проведенням технічної експертизи (чи технічного обстеження) справної роботи лічильника (приладу обліку спожитої електроенергії).

Клієнта розгнівало, що філією «Обленерго» не було роз'яснено у чому причина двомісячної (листопад та грудень відповідного року) перерви у знятті показників з лічильника лінійними контролерами означеної філії. Останній зазначив, що мабуть у такий спосіб збиткове підприємство філія «Обленерго» (*позиція клієнта*) намагається виправити своє фінансове становище на ринку електропостачання, оскільки безпідставно проігнорувала два місці контролю показів лічильника, аби на третій місяць вигадати шляхом сумнівних обрахунків трикратну суму боргу за спожиту електроенергію.

Наявність безпідставно нарахованої заборгованості з позицій клієнта порушує його права та інтереси, оскільки декілька місяців поспіль (січень, лютий-березень відповідного року) він значиться як боржник і отримує повідомлення про заборгованість, що відображається у нервовому стані, виникає депресивно-пригнічене відношення до життя.

Більш того в останньому абзаці листа-відповіді філія «Обленерго» прямим текстом принизило гідність людини і свободи пересування (*позиція клієнта*), а саме, останній цитує: «для недопущення в подальшому розходжень в нарахуванні за спожиту електричну енергію між даними споживача та даними електропостачання рекомендовано повідомляти показники лічильника цілодобово, без вихідних за телефонами Кол-центру «Обленерго».

Після такої розповіді, клієнту було поставлене запитання: Чи можете ви охарактеризувати свої депресивні стани за їх силою і тривалістю, а також з інших можливих проявів? ПІБ, відповів, що його стан три місяці поспіль супроводжуються пригніченістю, почуттям туги, безвихіддю, відчаєм, болісними відчуттями в області серця (два рази (дві дати) *звертався до лікаря ультразвукової діагностики серця*), головним болем, з'являлася байдужість до того, що відбувається з ним і навколо нього, знижувалася працездатність, погіршувався апетит, часто з'являлося безсоння, дратівливість (*зі слів клієнта – іноді не в змозі контролювати свої емоції*), розумно керувати своєю поведінкою. Усвідомлення цього, як стверджує клієнт, і несприятливих наслідків власної депресії ще більш ускладнює його психологічний стан.

Після цієї розповіді, клієнту було поставлене запитання: Чи може він озвучити результати ультразвукової діагностики серця? ПІБ, відповів, що за висновками обстеження лікаря ультразвукової діагностики серця виявлено «пролапс мітрального клапана 1 ступеня з регургітацією 1 ступеня (mр1)», що виник на тлі нейроциркуляторної дистонії викликаной стресовим станом, а відтак без його лікування недостатність клапана може стати причиною розвитку серцевої недостатності.

Після проведеної психологічної бесіди клієнту було запропоновано пройти тест «Методика диференційної діагностики депресії за самооцінкою доктора Уільяма Зунге (адаптація Т. І. Балашової) (англ. Zung Self-Rating Depression Scale) Тест дозволяє оцінити рівень депресії клієнтів і визначити міру депресивного розладу. Основна сфера застосування шкали – це диференціальна діагностика депресивних розладів. Шкала чутлива до депресивних порушень, що проявляються порушеннями сну, зниженням активності, субдепресивним настроєм, соматовегетативними реакціями у вигляді порушень роботи серцево-судинної та ендокринної систем. Методика виявляє прояви депресивного синдрому в різному ступені враженості, тому, окрім скринінгової діагностики, шкала використовується для оцінки тяжкості депресивного стану.

Опитувальник складається з 20 тверджень, результати дослідження формуються у три шкали: депресивний афект, соматичні симптоми,

депресивні переживання. Час, що витрачається на тестування, складає близько 8–10 хвилин. Клієнту (за його згодою) було надіслано на електронну пошту бланк опитувальника та інструкцію з його проходження. Після проходження методики, ПІБ сфотографував бланк вже з проставленими власними відповідями на запитання тесту та надіслав його електронною поштою для опрацювання на електронну адресу психолога. Відповіді клієнта були занесені до технічного (автоматичного) опрацювання комп'ютерною програмою з означеної методики.

У результаті проходження ПІБ тесту за «Методикою диференційної діагностики депресії У. Зунге», психологом були отримані наступні показники: 53 бали, що свідчить про наявність на момент діагностичної процедури легкої депресії ситуативного або невротичного генезису, оскільки при такому результаті (53 бали), якщо за шкалою показник складає більше 50 балів і менше 59. На підставі цього психологом надається висновок про легку депресію ситуативного або невротичного генезису. Дійсний же депресивний стан діагностується при більш, ніж 70 балів.

Рекомендації: Консультація з лікарем – неврологом та робота з психологом з нейтралізації депресивного стану чи його поліпшення.

Психолог

ПІБ (підпис)

дата
печатка

1.9. Порушення чиновниками (посадовцями) державних установ нормативних правил роботи за сумісництвом

Як відомо, одним із цілком законних способів реалізувати своє конституційне право на додаткову працю є оформлення на роботу за сумісництвом. При цьому для чиновників (посадовців в органах державної влади, місцевого самоврядування), а також для працівників державних установ, організацій (тобто для бюджетників) робота за сумісництвом має свої нормативні особливості, що зазвичай створюють правові колізії. Про них ми і поговоримо більш докладно.

Нагадаємо, що сумісництвом вважається виконання працівником (керівником, посадовою особою), крім своєї основної, іншої регулярної оплачуваної роботи на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час на тому ж або іншому підприємстві, в установі, організації або у громадянина (підприємця, приватної особи) за

наймом. Однак є важливе застереження, а саме – робота за сумісництвом може здійснюватися у вільний від основної роботи час.

Але на практиці під час здійснення перевірок орган фінансового контролю може зробити запит на отримання документів з основного місця роботи, поцікавитися годинами зайнятості працівника на основній роботі. При прийнятті на роботу, як основного працівника, так і сумісника необхідно напередодні (до прийняття працівника на роботу) направити до Державної фіскальної служби письмове повідомлення, заповнивши необхідний бланк, згідно з постановою КМУ «Про порядок повідомлення Державній фіскальній службі та її територіальним органам про прийняття працівника на роботу» від 17.06.2015 р. № 413 [1, с. 56].

Наразі нами буде розглянутий реальний приклад порушення чиновником однієї державної установи (*з певних міркувань її назву та прізвище цього посадовця ми оминемо*) законодавства, що регламентує питання роботи за сумісництвом. Адже, незважаючи на загальну норму про рівні права основних працівників та сумісників, на практиці існують певні обмеження, які чомусь ігноруються певними посадовими особами. Отже, якщо конкретно то далі мова піде про одного проректора відомчого державного закладу (м. Київ), який всупереч робочого часу на основному місці роботи брав участь водночас як екзаменатор у складі екзаменаційної комісії ПНЗ «НАЗВА», що знаходиться в іншому регіоні України. У цьому разі варто наголосити, що згаданий чиновник згідно статті 3 Закону України «Про запобігання корупції» (2014 р.) є суб'єктом на якого поширюється дія означеного Закону, оскільки його тип посади – посадова особа юридичної особи публічного права.

Як відомо, згідно Постанови № 245 від 3 квітня 1993 р. № 245 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» встановлено, що на умовах сумісництва працівники можуть працювати на іншому підприємстві, в установі, організації у вільний від основної роботи час. Цією ж постановою передбачено, що окрім працівників, яким законодавчими актами заборонено працювати за сумісництвом, не мають права працювати за сумісництвом також керівники державних підприємств, установ і організацій, їхні заступники, керівники структурних підрозділів (відділів, лабораторій тощо) та їхні заступники (за винятком наукової, викладацької, медичної і творчої діяльності).

Відповідно до п. 1 «Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій», затвердженим наказом Мінпраці, Мін'юсту і Мінфіну України від 28.06.93 р. № 43,

zareєстрованим у Мін'юсті України 30.06.93 р. за № 76 сумісництвом вважається виконання працівником, крім своєї основної роботи, іншої оплачуваної на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час на іншому підприємстві. Тривалість роботи за сумісництвом не може перевищувати чотирьох годин на день і повного робочого дня у вихідний день.

До того ж згідно п. 1.11.5 Статуту державної установи (далі – «УСТАНОВА») в якій працює згадана особа, вписано, що взаємодія УСТАНОВИ з державними органами, навчальними та науковими установами, у тому числі міжнародними, здійснюється винятково для організації науково-методичного забезпечення саме (*свідомо оминаємо, якої саме діяльності*) діяльності та діяльності державних службовців певного правоохоронного відомства (*свідомо оминаємо, якого саме відомства*). Зважаючи на зазначене, виникає питання, чим керувався такий посадовець-чиновник, беручи участь у складі екзаменаційної комісії ЗВО «НАЗВА». Звичайно, це можна було б виправдати посилаючись на угоду, договір чи меморандум про співпрацю УСТАНОВИ із ЗВО «НАЗВА». Оскільки п. 2.2.10 Статуту УСТАНОВИ передбачено проведення на підставі відповідних договорів спільну наукову та навчальну діяльність з навчальними закладами, науковими установами та іншими юридичними особами. Однак, такої співпраці саме з означеним ЗВО не передбачено.

Відтак, цей чиновник як законотворчий громадянин та представник державної установи мав би згідно п. 2.3.1 Статуту УСТАНОВИ «Дотримуватись у своїй діяльності вимог Конституції України, спеціального Закону України, інших законів та нормативно-правових актів, а також відповідно п.п. 2. 3. 5 та 3. 6. 4 «дотримуватися вимог Статуту УСТАНОВИ, Правил внутрішнього трудового розпорядку для працівників УСТАНОВИ, вимог трудового законодавства. Також чиновник порушив п. 22 «Правила внутрішнього трудового розпорядку працівників УСТАНОВИ» затверджених зборами трудового колективу УСТАНОВИ від (*дата*), де зазначено, що «перебування працівників зі службових питань у робочий час за межами території УСТАНОВИ дозволяється з відома начальника структурного підрозділу, а начальників структурних підрозділів – ректора, першого проректора УСТАНОВИ відповідно до наказу про розподіл обов'язків.

Акцентуємо увагу, що чиновник є представником ректорату за посадою, а зважаючи на те, що згідно п. 4. 3. Регламенту УСТАНОВИ затвердженого наказом ректора УСТАНОВИ (далі – Регламент) «ректорат є робочим органом, що утворюється для оперативного вирішення поточних організаційних питань навчальної, методичної,

наукової, фінансово-господарської та іншої діяльності УСТАНОВИ, які потребують колегіального опрацювання управлінських рішень. Як бачимо, про вирішення навчальних питань інших навчальних закладів України мова тут не йде та не є компетенцією згаданого посадовця. До речі, компетенцію та повноваження ректорату визначено у Статуті УСТАНОВИ та «Положенні» про ректорат. Більш того, п. 8.1. Регламенту, зазначає, що виїзди працівників УСТАНОВИ на запрошення керівників закладів вищої освіти у межах України здійснюються відповідно до наказу ректора. Зауважимо, що у п. 8.3. Регламенту конкретизовано, що виїзд у відрядження здійснюється на підставі заяви працівника УСТАНОВИ на ім'я ректора.

Відсутні підстави такої участі чиновника (проректора) у вище. Зазначеному заході (екзаменаційній комісії) й у «Положенні» про ректорат затвердженого наказом ректора УСТАНОВИ, де проректор лише: координує діяльність структурних підрозділів; забезпечує виконання і здійснює контроль за дотриманням вимог Статуту УСТАНОВИ; вносить пропозиції Вченій раді, загальним зборам (конференції) щодо змін і доповнень до Статуту; створює комісії з вивчення колективних скарг, розглядає та затверджує їхні висновки; розглядає проекти планів роботи, навчальних планів, планів наукових досліджень, освітньо-професійних програм; розглядає питання щодо проведення наукових конференцій, круглих столів та інших наукових заходів.

Ураховуючи вищезазначене, варто зауважити, що законні підстави перебування проректора УСТАНОВИ у складі екзаменаційної комісії ЗВО «НАЗВА» були відсутні, окрім іншого така поведінка посадовця явно суперечить чинному законодавству України (Конституції України, Кодексу законів про працю України, Закону від 26.01.1993 р. № 2939-ХІІ «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», Постанови КМУ «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» від 03.04.1993 р. № 245, наказ Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства фінансів України «Про затвердження Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» від 28.06.93 р. № 43, у тому числі – Закону України «Про запобігання корупції» (2014 р.) та галузевим нормативним актам відомства до якого належить УСТАНОВА. З урахуванням того, що вказаний чиновник є посадовою особою юридичної особи публічного права, то на останнього поширюються обмеження щодо використання службових повноважень чи свого посадового становища, покладені обов'язки щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів тощо.

Так, на офіційному веб-сайті Національного агентства з питань запобігання корупції у рубриці «Законодавство» розділу «Декларування» розміщено «Роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону стосовно заходів фінансового контролю» (далі – «Роз'яснення»), затверджене рішенням Національного агентства від 11 серпня 2016 р. № 3. Зокрема, пунктом 3 цього «Роз'яснення» визначено, що під «посадовими особами юридичних осіб публічного права» слід розуміти працівників юридичних осіб публічного права, які наділені посадовими повноваженнями здійснювати організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції.

Визначальним у такому разі є обсяг функцій (обов'язків) відповідного працівника. Відповідно до статті 19 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. У цьому сенсі потрібно ще раз звернути увагу, що стосовно посадових осіб юридичних осіб публічного права діють визначені законом обмеження та обов'язки, за порушення і недотримання яких настає адміністративна та/або кримінальна відповідальність. У зв'язку з цим, поведінка цього чиновника є підставою для визначення чітких меж його неправомірної поведінки як посадової особи юридичної особи публічного права та притягнення останнього до юридичної відповідальності.

РОЗДІЛ 2

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ОПОСЕРЕДКУВАННЯ ЮРИСДИКЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

У розділі зроблено спроби комплексно, з використанням сучасних методів пізнання, урахуванням новітніх досягнень науки юридичної психології, дослідити проблемні питання юрисдикційного процесу в Україні. Пропонуються окремі шляхи оптимізації управлінської та виховної діяльності органів прокуратури з урахуванням системного, діяльнісного та функціонального підходу в адміністративно-правовій, цивілістичній, кримінально-правовій та психологічній науці.

Також у контексті розділу, розглянуті: процедурні моменти долучення психологічних знань до матеріалів справи у цивільному судочинстві для відшкодування моральної шкоди, окремі аспекти психологічної оптимізації підготовки професійних суддів та процедури конкурсного відбору кандидатів на вакантні посади суддів. Особливої уваги також заслуговують питання активного використання суддями ЄСПЛ психологічних знань та залучення спеціалістів-психологів під час ухвалення судових рішень, наприклад для оцінки проведеної психологічної експертизи, висновку психолога, оцінки моральної шкоди чи інших пов'язаних з цим питань.

2.1. Психологічний контент рішень Європейського суду з прав людини

У цьому підрозділі досліджено теоретико-методологічні питання використання та застосування прикладних положень юридичної психології у площині роботи ЄСПЛ (далі – Суд). Відображений авторський підхід до аналізу окремих рішень ЄСПЛ з позицій оцінки Судом висновків судово-психологічних експертиз та письмових роз'яснень спеціалістів-психологів, що містилися у матеріалах представлених справ. У контексті означеного проаналізовано деякі положення «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» від 04 листопада 1950 р. з використанням можливостей психологічної науки та практики.

Як вже відомо, Європейський суд з прав людини є однією з інституцій Ради Європи, створеної для контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, закріплених у Європейській конвенції з прав людини. Вступивши у 1995 р. до Ради Європи та долучившись у 1997 р. до «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (далі – *Конвенції, або ж ЄКПЛ*) 1950 р., а також прийнявши Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV (3477-15) «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (далі – *ЄСПЛ*), Україна надала право своїм громадянам звертатись зі скаргами до ЄСПЛ, та, що важливо, включила рішення Європейського Суду до джерел національного законодавства, котрі є обов'язковими до виконання національними судами, а також іншими правоохоронними інституціями.

Відтак, Україна стала державою, яка орієнтується на європейський досвід та стандарти для становлення її як правової держави є важливою практика ЄСПЛ у вирішенні часом неординарних, унікальних правових ситуацій (колізій). Тому, поступове впровадження практики ЄСПЛ є необхідним процесом для забезпечення верховенства «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (1950 р.), яка гарантує основні права та свободи людини та громадянина [1]. Вважаємо, що з позицій психології, поняттєво-термінологічна конструкція «людини та громадянина» є пропорційною терміну «особистість», що має психологічну структуру, а відповідно і властиві їй тонкощі в юрисдикційному процесі ЄСПЛ.

Окремим організаційно-правовим аспектам процедури реалізації та дотриманням конвенційних зобов'язань та рішень ЄСПЛ у судовій практиці країн-учасниць, присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних практиків і вчених, зокрема М. Костицького, О. Соловйова, О. Віткаускаса, Є. Морозова, А. Степаненка, В. Коновалової, В. Марчака, Е. Blenk-Knoske та ін., проте наявний стан досліджень правових позицій ЄСПЛ у контексті психологічного опосередкування права існують лише фрагментарно та без використання знань юридичних психологів.

Звичайно, що офіційного психологічного опосередкування правових позицій (рішень) ЄСПЛ не існує, а тому це є суто теоретико-методологічне обґрунтування певних судових рішень у частині порушеного конвенційного права особи на ґрунті використання чи застосування психологічних знань. На слушну думку О. Соловйова, позитивність соціально-психологічних реакцій від сприйняття принципів казуального тлумачення «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», обумовлена єдністю ціннісних орієнтацій суспільної свідомості країн-учасниць. Разом з тим, автор зауважує, що у країнах, де

верховенство індивідуальних прав і свобод не є очевидним, сама ідея визнання фактичної нормативності рішень ЄСПЛ, здатна викликати соціально-психологічні реакції негативного характеру: почуття обмеження незалежності, визнання своєї слабкості, самоприниження тощо [2]. Але й у цьому випадку несприйняття нормативного характеру практики ЄСПЛ у конкретній країні може нейтралізуватися дією низки факторів негативної мотивації, пов'язаних з відчуттям остраху, небажанням ізоляції тощо [3, с. 95–97].

Відтак, одразу варто перейти до практики ЄСПЛ, що охоплює питання психологічного вектора під час розгляду справ заявників у обсязі ст. 8 Конвенції. Так, в одній із справ ЄСПЛ «X and Y v. the Netherlands», пов'язаної із сексуальним насильством неповнолітньої особи з психічними вадами розвитку в спеціалізованому закладі для дітей з інтелектуальною недостатністю, Суд визначив, що поняття «приватного життя охоплює як фізичну так і психологічну недоторканість особи, включаючи її чи його сексуальне життя» (п. 22). Варто нагадати, що за ЄСПЛ сфера приватного життя складається із трьох аспектів: фізична, психологічна або моральна недоторканність особи, власне приватне життя та право на особисту ідентичність і недоторканність [4].

Щодо самого змісту поняття терміну «психологічна недоторканість», то тут можна навести визначення запропоноване ще у 1999 р. науковцем В. Маринівим, на думку якого це «захищеність особи від погроз на її адресу, залякування, шантажування її та інші способи пригнічення волі» [5, с. 7–8]. Існує також визначення поняття терміну «психологічна недоторканість дитини», за якою вчений О. Синегубов, має на увазі заборону діяти на психіку неповнолітньої особи шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, шантажу, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе, а також застосовувати інші способи придушення волі дитини, які завдають шкоди її психічному здоров'ю [6].

З позицій ЄСПЛ порушенням психологічної або моральної недоторканності особи визнаються незаконні дії щодо медичного лікування та обстеження, а також таке поводження, яке не досягає порогу жорстокості, передбаченого ст. 3 Конвенції. Показовими щодо меж захисту права на приватне життя є дві справи – «Von Hannover v. Germany» № 1 та № 2. Обидві стосуються вимоги принцеси Кароліни фон Ганновер щодо видалення її фотографій зі ЗМІ [4]. Регулювання відносин, пов'язаних з психологічною недоторканністю в Україні, якщо зважати саме на психологічні складові, розширено відображено загальною нормою ч. 3 ст. 32 (назва – «Сприяння

здоровому способу життя населення») Основ законодавства про охорону здоров'я (1993 р.), де зазначено, що «з метою запобігання шкоди здоров'ю населення застосування гіпнозу, навіювання, інших методів психологічного і психотерапевтичного впливу дозволяється лише у місцях та в порядку, встановлених Міністерством охорони здоров'я України» [7].

Якщо повернутися до практики ЄСПЛ, то у його правових позиціях розуміння «психологічної недоторканості» відображено захистом особи від умисного втручання з боку органів державної влади, що у свою чергу не лише зобов'язує державу утримуватися від такого втручання, але й передбачає наявність позитивних зобов'язань задля забезпечення ефективної поваги приватного та сімейного життя. «Такі зобов'язання можуть включати вжиття заходів, спрямованих на забезпечення поваги особистого життя навіть у сфера відносин індивідів між собою» (п. 23) [8].

Означене положення ЄСПЛ виокремлено й у справі «Івашенко проти Росії» від 13 лютого 2018 р., де Суд, зокрема нагадав, що концепція «приватного життя» – це широкий термін, який не піддається вичерпному визначенню, оскільки охоплює психологічну цілісність людини. Академік С. Максименко, розкриваючи зміст генетичної концепції особистості, досить влучно обґрунтовує поняття «психологічної цілісності», наголошуючи, що психічні явища людини не існують окремо і розрізнено, а тому у своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність людини. «Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей даної цілісності», на думку вченого, «може відкрити нам як розуміння окремих її складових (психічних функцій), так і усвідомлення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування» [9, с. 42–45].

Як бачимо, Суд до психологічної складової приватного життя особи в обсязі ст. 8 (назва – «Право на повагу до приватного і сімейного життя») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] включає абсолютні психологічні елементи, такі як: психологічна цілісність, психологічна недоторканість особи, включаючи суди і сексуальне життя. Тож, і надалі розвиваючи тлумачення приватного життя, ЄСПЛ у справі «Botta v. Italy» наводить формулювання вже з урахуванням його психологічної складової, а саме: «Приватне життя включає в себе... психологічну недоторканість людини – гарантію, надану ст. 8 Конвенції, призначену насамперед для забезпечення розвитку особистості кожної людини в її відносинах з іншими людьми, без втручання ззовні» [10].

Якщо вивчати судові прецеденти з психологічної точки зору, то можна побачити, що концепція «приватного» життя належить до

сфери безпосередньої особистої автономії, що охоплює емоційно-вольову сферу особистості. Сюди здебільшого відносяться аспекти моральної недоторканності особи (19). Така концепція, на думку Д. Віткаускаса, виходить за межі гарантій життя, вільного від небажаної публічності та забезпечує поле, в межах якого кожний індивід може вільно займатися розвитком своєї особистості. Сюди автор відносить: право на самоідентифікацію та право/можливість розвивати взаємостунки з іншими особами, у тому числі емоційні і сексуальні [11].

Наприклад, щодо останнього, то сексуальне життя людини, безсумнівно, є важливим аспектом її приватного життя як з юридичних, так і соціально-психологічних характеристик. Утім, навіть у цьому разі держава може втручатися в приватне життя, якщо це відповідає другому параграфу ст. 8 Конвенції, в якому зауважено, що «Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права інакше ніж згідно з законом, і коли це необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб» [1].

Прикладом тут може слугувати суд над гомосексуалом за статевий акт із п'ятнадцятирічною дитиною, тобто фактично з особою, що не досягла віку 16 років. Однак, загалом ЄСПЛ дотримується позиції, що приватне життя гарантує сферу, в межах якої людина може встановлювати найрізноманітніші стосунки, зокрема, статеві (сексуальні). У цьому разі, сексуальна ідентифікація особистості підпадає під захист ст. 8 Конвенції. З позицій юридичної психології, питання сексуального життя особи носять інтимний характер і займають особливе місце в приватному статевому житті, а відтак втручання Держави в цю сферу людського життя повинне бути дуже серйозно обґрунтованим.

Відмінними рисами демократичного суспільства є терпимість і широта поглядів, а тому, як зауважує Д. Віткаускас, для вторгнення у приватне життя недостатньо того, що визначена дія може когось шокувати, стривожити чи образити. Недаремно, кримінальна заборона на гомосексуальні дії дорослих людей за взаємною згодою у приватній обстановці неодноразово визнавалася несумісною з повагою до приватного життя за статтею 8 Конвенції, зокрема, у справі Даджіона (Рішення у справі «Dudgeon v. the United Kingdom» (1981)), де мова йшла про Північну Ірландію (66), Норріса (Рішення у справі «Norris v. Ireland» (1988)) проти Ірландії (67) і Модіноса (Рішення у справі «Modinos v. Cyprus» (1993)) проти Кіпру (68). Позивач може подати

позов про те, що він є жертвою вже самого факту існування в чинному законодавстві норм, що прирівнюють гомосексуалізм до злочину.

Органи Конвенції не прийняли доводи представників держав про те, що конкретний позивач насправді не піддавався судовому переслідуванню чи погрозі переслідування. Навіть запевнень в існуванні політики толерантності з боку влади виявилось недостатньо у справі проти Кіпру: Генеральний прокурор не міг накласти такі зобов'язання на своїх спадкоємців. На Суд не справили враження аргументи, якими держава намагалася обґрунтувати кримінальну заборону на гомосексуальні дії дорослих у приватній обстановці. Аргумент Великобританії про те, що ця заборона продиктована глибокими релігійними почуттями жителів Північної Ірландії, був відкинтий. Аналогічна доля спіткала аргумент про необхідність захисту легко вразливого юнацтва від морального розтління [11].

Про психологічний чинник (у нашому разі – «остракізм») в обсязі положень ст. 8 Конвенції, також, йдеться у рішенні ЄСПЛ «Z проти Фінляндії» (Заява № 25702/94) від 25 лютого 1997 р., де Суд розглянув та роз'яснив питання співвідношення важливості збереження поваги до особистого життя та суспільної безпеки. Сутність справи полягала у тому, що, заявниця у шлюбі з гр. X. захворіла на ВІЛ-інфекцію. Суд міста Гельсінкі засудив гр. X. за замах на ненавмисне вбивство шляхом зараження на ВІЛ-інфекцію і за зґвалтування гр. O. Натомість, суд проголосив лише резолютивну частину судового рішення, надавши йому стисле обґрунтування та вирішив, що повний виклад цього вироку і матеріали справи повинні залишатися закритими протягом десяти років, знехтувавши прохання гр. X. і його жертв про триваліший термін утаємничення.

Міркування гр. X. і його жертв про триваліший термін утаємничення з позицій ЄСПЛ є особливо важливі щодо захисту таємниці відомостей про ВІЛ-інфікованих, а відтак їхнє розголошення може вирішальним чином вплинути на особисте або сімейне життя та соціальний стан і професійну діяльність і загалом піддати їх ризику остракізму. Щодо поняття терміну «остракізм», то на думку фахівців у галузі психології, його варто розуміти як неприйняття або повне ігнорування людини оточуючими людьми (суспільством). Таким чином, остракізм – це те, що перетворює людину на громадського ізгоя, маргінала [12, с. 9]. У результаті «жертва» не може реалізувати свою потребу в належності до певної групи, а при появі ігнорування ззовні у такої людини спостерігається поганий настрій і дратівливість [13], що є негативними психологічними чинниками.

Як слушно відзначила, Н. Козаренко, «у певної частини людей це може мати наслідком ухилення від діагностики або лікування, що підриває превентивні зусилля суспільства у боротьбі з пандемією» [14]. Отож, з позицій ЄСПЛ у аналізованій ситуації не було порушення ст. 8 Конвенції щодо розпоряджень, котрі вимагають свідчень від лікарів заявника, і щодо вилучення історії хвороби та залучення її до матеріалів слідства. З іншого боку, Суд вважає, якщо відповідні медичні відомості з матеріалів справи, стануть надбанням гласності, то це буде узгоджуватися з положеннями ст. 8 Конвенції, оскільки матиме місце порушення щодо публікації повного імені заявниці і медичних відомостей про її захворювання на ВІЛ-інфекцію у рішенні Апеляційного суду.

Вважаємо, що досить яскраво відображений психологічний підхід ЄСПЛ у справі «Карвальо Пінто Десуза Мораес (Carvalho Pinto de Souza Morais) проти Португалії» щодо статевої та вікової дискримінацій та гендерних стереотипів (ст. 8, 14 Конвенції, заява № 17484/15 від 1 квітня 2015 р.) Щодо суті справи, то тут варто нагадати, що позивачці з Португалії Марії Морес неякісно зробили гінекологічну операцію, яка мала довготривалий негативний вплив як на фізіологічний, так і на її психічний стани, оскільки було пошкоджено нерв і жінка відчувала посиленій біль, труднощі при пересуванні та сидінні, неможливість ведення побуту та статевого життя тощо. Позивач звернулась до національних судів із вимогою відшкодувати медичну халатність й оплатити їй послуги хатньої робітниці, яку вона була вимушена утримувати.

Гр. Морес виграла справу в першій судовій інстанції, оскільки Адміністративний суд Лісабону визнав медичну халатність хірурга, який її оперував та призначив останній виплату компенсації за фізичні та моральні страждання, а також за послуги покоївки. Проте Верховний адміністративний суд Португалії змінив (зменшив) відшкодування Марії Морес на третину та задався середньовічною риторикою про те, що позивачка не заслуговувала на значну компенсацію через свій вік, наявність дітей, оскільки вже після 50-ти питання статевого життя для жінки не таке актуальне як у молодому віці. Іншими словами – статеві (сексуальні) відносини є не надто важливими, оскільки їхнє значення зменшується з віком – а отже відсутність статевого життя не завдаватиме серйозних моральних страждань жінці (позиція суду).

Морес оскаржила таке рішення національного суду в ЄСПЛ, наголошуючи на порушеннях ст. 8 і ст. 14 Конвенції, зокрема у частині дискримінації за віком та статтю. 25 липня 2017 р. ЄСПЛ зваживши, окрім юридичних, і психологічних характеристик цієї ситуації заявниці (*сексуальність, сексуальні стосунки, особистість, самореалізація,*

самодостатність, традиційне уявлення, стереотипізацію, стигматизуючий ефект тощо) вирішив, що в цій справі мова йде не про вік або стать заявниці як такі, а радше про презумпцію, що сексуальність не настільки важлива для 50-ти річної жінки та матері двох дітей, як для молодших людей.

У пункті 52 рішення ЄСПЛ зазначено, що проблематичність цього питання полягає не у визначенні віку або статі, а скоріше у наявності припущення, що сексуальність є не такою важливою для 50-ти річної жінки та матері двох дітей, як і для когось молодшого віку. Ця презумпція відображає традиційне уявлення, що сексуальність жінки важлива лише для продовження роду, а відтак вже з психологічних позицій, такий підхід ігнорує психологічну важливість сексуального життя для того, щоб жінка почувалася самодостатньою людиною (правова позиція ЄСПЛ). А звідси – неповне розуміння громадськістю глибини проблем стереотипізації жінок, які продемонструвала ця справа, і зростаючої готовності міжнародних судів на них реагувати. Насправді ж ЄСПЛ пояснив, що питання не стільки у користі статевого життя після певного віку, а в тому, що значення і активність сексуальних стосунків кожна жінка визначає для себе самостійно – незалежно від віку та наявності дітей (п. 52). З психологічних позицій це виглядає як те, що Суд ототожнює жіночу сексуальність не лише з дітонародженням, але й психологічною значимістю самореалізації жінок як особистостей.

Тому, ЄСПЛ визнав порушення Португалією обов'язку недискримінації за ознаками віку та статі (ст. 14 разом зі ст. 8 ЄКПЛ). У цьому разі, таке рішення розвиває підхід Суду до аналізу психологічних характеристик (складових), обережного виокремлення серед них соціально-психологічних стереотипів і винесення остаточного рішення щодо їхньої прийнятності за міжнародним правом у системі (структурі) природних прав людини. Окрім іншого, ЄСПЛ з'ясував, що аналогічні справи (*наприклад, про невдале чоловіче лікування та викликану ним сексуальну дисфункцію*) португальські суди розглядали по-іншому. Оскільки співставлення «жіночих» і «чоловічих» судових процесів достатньо було порівняти два основні критерії: 1) фізіологічний – як національні суди оцінювали вплив сексуального нездоров'я на фізичний і психологічний стан людини; 2) фінансовий – розмір компенсації моральних збитків.

Щодо першого критерію: ЄСПЛ підкреслює, що проблеми з сексуальною активністю чоловіків португальські суди кваліфікують значно гостріше, ніж аналогічні жіночі випадки. Зокрема, португальські суди зазначають, що такі проблеми «роблять життя чоловіків фізично

та психологічно нестерпними», «мають незворотні наслідки» та «завдають величезного шоку самооцінці» (п. 24). Натомість, проблеми із сексуальним здоров'ям у жінок виправданого аналогічного співчуття суддів не отримували. Щодо другого, фінансового, критерію, то розмір компенсації моральних збитків у випадках двох чоловіків складав 224 тис. євро і 100 тис. євро – порівняно з 50 тис. євро для Марії Морес (пп. 23–24). Слід також зазначити, що на момент операцій чоловікам-позивачам було 55 і 59 років, тоді як Марії Морес – 50 років. Вік чоловіків при винесенні рішення та призначенні компенсації не враховуються. Так само, як і наявність у них дітей. Тож очевидно, що португальські судді по-різному оцінювали важливість сексуального життя для жінок і чоловіків, нехтуючи психологічну рівновагу обох статей.

Цілком підтримуємо позицію К. Бусол, який у справі Морес ЄСПЛ наголосив, що у справах про можливу дискримінацію за ст. 14 ЄКПЛ тягар доведення лежить на державі (п. 47), а отже у випадку особливого ставлення до певної групи осіб саме конкретна країна має довести (аргументувати) своє ставлення як недискримінаційне. Тож, ЄСПЛ не лише проаналізував стигми стосовно жіночої сексуальності, а дав чіткий сигнал європейській спільності, що правосуддя ніколи не повинно потурати стереотипам, а тим паче – їх створювати [15].

У рішенні ЄСПЛ від 27.04.2000 (справа «К. і Т. проти Фінляндії» (Заява № 25702/94) заявники скаржилися, що право на повагу до їхнього сімейного життя було порушено у зв'язку з взяттям М. і J. під державну опіку, адже органи влади не надали останнім можливості вирішити власні проблеми за допомогою своїх родичів та скористатися підтримкою з боку органів соціального забезпечення й охорони здоров'я. Такі заходи уможливили б, наприклад, проживання дітей з родичами, і змогли б уникнути негайного взяття їх під державну опіку (130).

Як свідчать матеріали органів соціального забезпечення, у М. були проблеми з поведінкою. У доповіді психолога зазначалося, що М., граючи з двома ляльками, вульгарними виразами стверджував, нібито вони здійснюють статевий акт. Така поведінка М. пов'язувалась, на думку фахівця, з тим, що К. розбила дзеркало у присутності М. (*це стверджувала й сама К.*). Внаслідок цього К. було госпіталізовано у добровільному порядку в лікарню міста Н. з діагнозом «психоз», де остання продовжила своє лікування (16). Натомість у висновку лікаря-психіатра, який подали на запит Ради соціального забезпечення, стверджувалась позиція стосовно можливості скасування наказів про державну опіку та про те, що стан психічного здоров'я К. не заважатиме їй піклуватися про своїх дітей.

За словами лікаря-психіатра, зусилля, які докладає К. для того, щоб домогтися скасування державної опіки і пом'якшення обмежень доступу до дітей, свідчать про наявність у неї психологічних ресурсів. Надати їм допомогу в піклуванні про дітей була готова і мати К., яка була опікуном на період судового процесу. Однак лікар-психіатр наголосила, що вона не дитячий психіатр, та не може відстоювати будь-яку позицію стосовно інтересів дітей, однак зауважила про аналогічну думку фахівця-психолога стосовно наявності у К. психологічних ресурсів для опікунства своїх дітей.

Згідно із заявою, зробленою дитячою клінікою муніципалітету, здатність К. і Т. розуміти потреби дітей і реагувати на них є дуже обмеженою. Незважаючи на те, що Т. спроможний займатися з дітьми, йому все ж важко забезпечувати потреби дитячого емоційного життя. К. також нездатна будувати емоційні стосунки зі своїми дітьми. Ще раніше лікар-психолог із місцевого центру охорони здоров'я, зробила такий самий висновок у своєму звіті, складеному під час судового провадження стосовно опікунства над старшою дитиною К. За словами лікаря-психолога, К. нездатна враховувати потреби дітей з огляду на їхній вік, і вони для неї не є незалежними об'єктами, і споглядаються як «я-об'єкти». Їй важко зрозуміти, що діти – це окремі люди зі своїми потребами в любові й піклуванні. Натомість вона ставиться до них, немовби вони – лише «об'єкти її власного користування» (55).

На думку ЄСПЛ «Право М. та J.» на побачення з близькими для них особами (батьками) повинно передусім розглядатися з урахуванням їхнього психологічного розвитку і здоров'я. Ця точка зору потребує розгляду якості, сталості й безперервності їхніх людських взаємин, оскільки психологічний розвиток відбувається у взаємозв'язку з людськими стосунками. Для психологічного розвитку М. і J. важливо, щоб у безпечних і стабільних умовах, які надають їм прийомні батьки, вони могли підтримувати і відтворювати добре засвоєне уявлення про своїх біологічних батьків..., з якими вони розлучені внаслідок певних обставин.

Отож, заявники, не відповідають інтересам дітей, оскільки можливості К. і Т. забезпечувати емоційні потреби М. і J. є недостатніми, а умови доступу до дітей загрожують здоров'ю і розвитку. Суд нагадує, що взаємне право батьків та їхніх дітей жити однією сім'єю становить фундаментальний принцип сімейного життя і заходи національних органів, які перешкоджають здійсненню такого права, є втручанням у таке право, гарантоване ст. 8 Конвенції (як, приклад,

рішення в справі «Йохансен проти Норвегії» від 7 серпня 1996 р., Reports of Judgments and Decisions, 1996-III, п. 52).

Отже, на думку ЄСПЛ є очевидним, що оскаржені заходи становили втручання в право заявників на повагу до їхнього сімейного життя, гарантованого п. 1 ст. 8 Конвенції, і це не оспорювалося. Таке втручання є порушенням цієї статті, якщо воно здійснювалося не «згідно із законом», не переслідувало мети чи цілей, які є законними відповідно до п. 2 ст. 8, і не вважається «необхідним у демократичному суспільстві» (132). Хоча є фактом те, що К., тривалий період є психічно хворою людиною і що раніше вона проходила стаціонарне лікування і навіть потрапляла до психіатричної лікарні в примусовому порядку, Суд зауважує, що психотична поведінка матері через кілька годин після того, як вона дізналася про відібране у неї немовля, не може служити підставою для обґрунтування вже прийнятого рішення.

Суд вважає, що для будь-якої матері такі обставини – незалежно від наявності психічної хвороби – створили б небезпеку виникнення відхилень у поведінці, а відтак подані підстави й використані методи за цих обставин були свавільними та невинуватими з боку національних органів (144). Більш того, ЄСПЛ при винесенні рішення зважив на обидва висновки медичних експертів (психіатра та психолога) представлених на прохання Ради соціального забезпечення про неспроможність К. здійснювати опіку над М., однак при цьому фахівці фактично визнали, що стан її психічного здоров'я останньої не можна вважати таким що позбавляє її спроможності виконувати роль опікуна своїх дітей. Це, з позицій ЄСПЛ, свідчить, що на той час неможливість воз'єднання сім'ї не була очевидною (158), хоча Рада соціального забезпечення у своєму рішенні від 14 березня 1995 р., відхилила прохання щодо припинення опіки та підкреслила лише ту частину висновку лікаря-психіатра, де йшлося про подальший нестабільний емоційний стан К. та потребу, в зв'язку з цим, проходження терапевтичного лікування.

Таким чином, соціальне забезпечення очевидно, не звернуло уваги на конкретні факти, щодо позитивних зрушень у стані К., наведених лікарем психіатром та психологом у поданих висновках (161). Беручи до уваги очевидну фрустрацію, завдану заявникам внаслідок порушення їхнього права на сімейне життя, Суд, визначаючи розмір компенсації на підставі принципу справедливості, присудив заявникам 40000 фінських марок кожному, тобто у сукупності – 80000 фінських марок – як справедливую сатисфакцію за нематеріальну шкоду, завдану заявникам внаслідок порушення ст. 8 Конвенції. На цих підставах суд одногосно постановив, що було допущено порушення ст. 8 Конвенції [16].

Також, у контексті порушення положень ст. 8 Конвенції варто проаналізувати психологічну складову Рішення ЄСПЛ у справі «Дземюк проти України» від 4 вересня 2014 р. (Заява № 42488/02), де позиція Суду щодо спричинення моральної шкоди заявнику вибудувалася на підставі психологічного обстеження та присудженні потерпілому компенсації моральної шкоди з огляду на об'єктивні оцінки психотравмуючої ситуації (Рішення ЄСПЛ у справі «Шевченко проти України» від 4 квітня 2006 р. (Заява № 32478/02)). Отож, повернемося до Рішення ЄСПЛ у справі «Дземюк проти України» від 4 вересня 2014 р. (Заява № 42488/02), де заявник протягом 2000–2003 ініціював судові провадження щодо незаконності розміщення кладовища на ділянці поблизу його будинку.

До ЄСПЛ заявник скаржився на порушення ст. 8 Конвенції щодо облаштування кладовища біля його будинку, наслідком якого стало забруднення джерел постачання питною водою та водою, що використовувалася для цілей приватного садівництва, що негативно вплинуло на фізичний та психологічний стан його та його родини. Європейський суд зваживши зокрема і на психологічний аспект (*психологічний стан заявника та його родини*) відображений у заяві скаржника, визнав порушення ст. 8 Конвенції з огляду на рішення сільської ради про розміщення кладовища поблизу житла заявника, зокрема про незаконність розміщення кладовища та недотримання санітарно-захисної та водоохоронної зони. За цих підстав Європейський суд одногослоно визнав прийнятною скаргу на порушення ст. 8 Конвенції.

Психологічний контекст відображений також у справі «А. проти Хорватії» (№ 55164/08) від 14.10.2010 р., де заявниця звернулася до ЄСПЛ, з тієї причини, що держава відмовляється захистити її від загрози фізичної розправи з боку чоловіка (вже колишнього). Як повідомляє заявниця, її чоловік має ряд психологічних захворювань, серед яких параноя, фобія, посттравматичний стресовий розлад та епілепсія. Через це протягом багатьох років він поведився неадекватно і постійно погрожував їй фізичною розправою, піддавав фізичному насиллю, бив, постійно ображав у присутності малолітньої доньки.

Жінка, побоюючись за власне життя, втекла від чоловіка і звернулася в поліцію, а потім до суду. Але місцеві судові органи відмовили в розгляді справи, за відсутності вагомих доказів загрози життю або здоров'ю. Заявниця розчарувшись у правосудності національних судів та продовжуючи переховуватися від чоловіка, звернулася до ЄСПЛ. Щодо її справи ЄСПЛ прийнято рішення, у якому зазначено, що суд Хорватії незаконно відмовив у розгляді

справи, не спромігшись навіть провести психіатричну експертизу чоловіка потерпілої, а отже вбачається порушення ст. 8 Конвенції.

Однак, ЄСПЛ за відсутності належних фахових знань з психології, означених заявницею категорій (*параноя, фобія, посттравматичний стресовий розлад та епілепсію*) без залучення спеціалістів-психологів та психіатрів фактично визнав психічними, адже вказав на непризначення у цій справі судом Хорватії психіатричної експертизи чоловіка потерпілої. Дивно, адже заявлені потерпілою симптоми її чоловіка містять не лише психічний зміст, а й психологічні характеристики, що можуть вказувати на психічно здорову особу, котрій можуть бути притаманні такі психологічні процеси як: посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР), затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті внаслідок стресу, психологічної травми, переляку, симуляції тощо.

Відтак ці явища (наприклад, ПТСР) можуть бути тимчасовим розладом, а для психіатричної експертизи потрібна їхня сталість. Тому таку поведінку особи варто досліджувати на перетині двох видів експертиз, комплексно призначивши психолого-психіатричну експертизу, де вже самі експерти розмежують спірні питання двох суміжних наук, що у ситуації заявниці дозволило б розібратися з психічними і психологічними проблемами чоловіка й визначити ті, які стали причиною та наслідком агресивної поведінки. Тут, вбачається проблема суддів ЄСПЛ пов'язана з невмінням розмежувати питання психіатрії та психології (*іншими словами, правильно визначити предмет дослідження*).

Ще цікавішою з позицій юридичної психології виглядає справа «Шевченко проти України» від 4 квітня 2006 р., де Суд вивчив та оцінив висновки судово-психологічної експертизи щодо неживої людини (померлого). Якщо коротко, то заявник у згаданій справі скаржився до ЄСПЛ, що розслідування смерті його сина (далі – А. Ш.) не було незалежним, адекватним чи ефективним, як цього вимагає процесуальний обов'язок, викладений у ст. 2 (назва – «Право на життя») Конвенції. Заявник звернувся до Суду з проханням здійснити розслідування, оскільки вважав, що його сина було вбито (48). Згідно з посмертним психологічним дослідженням психічний стан А. Ш. не виключав можливість самогубства. Зокрема, було зазначено, що у нього було підвищене почуття власної гідності і стриманості, яке призводило, до конфліктів з начальством (27).

30 грудня 2000 р. слідчий національних органів зробив висновок, що психічний стан померлого, можливість рухатись після першого пострілу, передсмертна записка, написана під впливом філософії

Карлоса Кастаньєди, доводять, що А. Ш. скоїв самогубство. Цей висновок був обґрунтований посиланнями на висновки експертів (28). Заявник оскаржив це рішення стверджуючи, що його син був убитий через причетність начальства до кримінальних махінацій. Заявник посилався на те, що розслідування з самого початку було направлене на доведення факту самогубства. Слідчі навіть не намагались перевірити інші версії, хоча у заключному рапорті згадувались конфлікти жертви з начальством (29).

2 березня 2002 р. військовий апеляційний суд Західного регіону задовольнив скарги заявника, скасувавши постанову від 30.12.2000 р., і призначив провести додаткове розслідування, оскільки встановив недоліки у розслідуванні, зокрема й щодо невизначення з достатньою ясністю психічного стану померлого перед інцидентом (32). 29.04 2002 р. вже інший слідчий віддав наказ про проведення посмертної психіатричної експертизи, яка показала, що А. Ш. не страждав психічними захворюваннями, хоча його загальний психічний стан міг призвести до самогубства.

Слідчий зробив висновок, що А. Ш. скоїв самогубство, і закрив справу (34). Як бачимо, проблемою став висновок посмертної психіатричної експертизи, оскільки він будувався на основі досягнень психіатрії, а не психологічної науки, зважаючи на вказівку як слідства так і батька А. Ш. про конфлікт взаємин. Якраз фраза у висновку психіатричної експертизи про те, що «загальний психічний стан міг призвести до самогубства» міг бути доказом для Суду, якби це положення було відображено у висновку психологічної експертизи, чи ще «краще» комплексної психолого-психіатричної експертизи.

ЄСПЛ зауважує, що органи державної влади не достатньо уважно дослідили авторство передсмертного листа А. Ш. у зв'язку зі ствердженням заявника про те, що його син не використовував стиль, яким було написано листа. Таким чином, прийняття слідчим лише одного висновку експерта без додаткових доказів, на думку Суду, є недостатнім, приймаючи до уваги, що цей факт заперечувався заявником (73). За цих підстав Суд одноголосно визнав скарги за ст. 2 і п. 1 ст. 6 Конвенції прийнятними. Тут, на нашу думку, теж є проблема в однобічному призначенні національними органами певного виду експертиз, адже з матеріалів наданих ЄСПЛ мова йде лише про проведення графологічної (почеркознавчої) експертизи щодо почерку та стилю А. Ш.

Тому, абсолютно правильною з позицій правничої науки є рішення Суду, що прийняття слідчим лише одного висновку експерта без додаткових доказів є недостатнім. Якби слідчим було призначено психолого-графологічну (психолого-почеркознавчу) експертизу, то

твердження заявника про те, що його син не використовував стиль, яким був написаний лист було б доведено чи спростовано на основі психолого-графологічних досліджень, оскільки за психологічними характеристиками іманентність стилю особи у письмі є «звичкою». За психологічними характеристиками «звичка» є окремим елементом структури діяльності та являє собою відносно усталений спосіб дії, який виконується механічно і не має свідомої цілі або конкретно вираженого продуктивного завершення [17].

Більш того, під час судового провадження при дослідженні документів викликає сумнів у їхньому авторстві (наприклад, чи написаний лист у стані сильного душевного хвилювання?, чи під впливом зовнішніх чинників, погроз, шантажу? тощо) учасники процесу мають право клопотати щодо призначення психографологічної експертизи.

Варто зазначити і про врахування ЄСПЛ психологічного аспекту ситуацій пов'язаних оцінкою висновків спеціалістів-психологів в окремих справах заявників. У цьому разі потрібно звернутися до рішення ЄСПЛ у справі «Хаас проти Німеччини» (заява № 11057/02 від 8 квітня 2004 р.). Так, заявники судом були позбавлені батьківських прав лише на підставі висновку експерта-психолога стосовно неправильного виховання дітей і поганими сімейними умовами проживання. Більш того, експерт-психолог у звіті представленому службі у справах неповнолітніх та молоді рекомендував віддати дітей під надійну довготривалу опіку. ЄСПЛ постановив порушення ст. 8 Конвенції і зауважив, що тимчасове позбавлення батьківських прав не ґрунтувалося на суттєвих і достатніх причинах, і що заявники не були достатньою мірою залучені до процесу прийняття рішення щодо їхньої справи.

Суд не переконався, що у влади були абсолютно беззаперечні докази для того, щоб діяти таким агресивним чином по відношенню до сімейного життя заявників, адже мати дитини була поставлена в ситуацію, коли у неї виникло значне психологічне напруження, а немовля було позбавлене безпосередньої близькості з останньою. За цих обставин Європейський Суд констатував факт порушення ст. 8 Конвенції. Схожа практика врахування ЄСПЛ психологічних аспектів ситуації заявника в обсязі ст. 8 Конвенції, відображена у справі «Хаджієва проти Болгарії» (заява № 45285/12, рішення від 1 лютого 2018 р.) нездатність забезпечити чотирнадцятирічній дівчинці нагляд тоді, коли її батьки перебували під вартою визнано, Судом невиконанням державою своїх позитивних обов'язків.

4 грудня 2002 р. заявниця знаходилася вдома, коли поліцейські приїхали для того, щоб заарештувати її батьків за запитом про видачу (екстрадицію) до Туркменістану. Її батьки були заарештовані та взяті

під варту, а відтак їй (заявниці) довелося залишатися тривалий час самій у квартирі. Заявниця згодом вимагала компенсацію за стрес і страждання, які вона зазнала через нездатність органів влади організувати підтримку та піклуватися про неї під час утримання її батьків під вартою. Психологічними складниками у цьому разі виступили стрес і страждання заявниці, які були враховані та оцінені ЄСПЛ під час винесення остаточного рішення.

З психологічних позицій також розглядаються і оцінюються суддями ЄСПЛ окремі справи в обсязі ст. 3 (назва – «Заборона катування») Конвенції, де зазначено, що «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню». Ст. 3 Конвенції розмежовує такі види поведження [18]: катування (поводження найвищого рівня жорстокості); нелюдське; таке, що принижує гідність. Водночас, формами забороненого поведження визначено:

– *фізичне насильство*: так зване «палестинське підвішування» – справа «Аксой проти Туреччини» (Aksoy v. Turkey), заява № 21987/93, рішення від 18 грудня 1996 р.; побиття – справа «Томазі проти Франції» (Tomasi v. France), заява № 12850/87, рішення від 27 серпня 1992 р., серія А № 242-А; тягання за волосся – справа «Селмуні проти Франції» (Selmouni c. France), заява № 25803/94, рішення від 28 липня 1999 р.; обливання гарячою і холодною водою – справа «Аккоч проти Туреччини» (Akkoç v. Turkey), рішення від 10 жовтня 2000 р.

– *психічні страждання*: «п'ять методів» – справа «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. The United Kingdom), рішення від 18 січня 1978 р., серія А № 25; погрози – якщо вони є достатньо реальними та безпосередніми.

Варто зазначити, що у разі подання скарг за статтею 3 Конвенції Суд повинен з особливою ретельністю вивчити факти, навіть якщо на національному рівні вже мали місце певні провадження та розслідування (див., *mutatis mutandis*, рішення у справах «Рібіч проти Австрії» (Ribitsch v. Austria), від 4 грудня 1995 р., Series A № 336, п. 32, та «Козинець проти України» (Kozinets v. Ukraine), заява № 75520/01, п. 53, від 6 грудня 2007 р.). Водночас, чітко усвідомлюючи субсидіарний характер свого завдання, Суд має бути обережним, беручи на себе роль суду першої інстанції щодо вирішення питань факту, коли це неминуче не вимагається з огляду на обставини справи (див., наприклад, ухвалу щодо прийнятності від 04.01.2000 р. у справі «Маккерр проти Сполученого Королівства» (McKerr v. the United Kingdom), заява № 28883/95).

ЄСПЛ у своїх рішеннях наголошує, що жорстоке поводження підпадає під дію ст. 3 Конвенції лише у разі досягнення певного мінімального рівня жорстокості. Оцінка цього мінімуму є відносною і залежить від усіх обставин справи, таких як тривалість поводження, його фізичні та психічні наслідки, а в деяких випадках мають враховуватися також стать, вік і стан здоров'я потерпілого (див., наприклад, рішення у справі «Валашинас проти Литви» (*Valasinas v. Lithuania*), заява № 44558/98, пп. 100–101, ECHR 2001–VIII). Суд вважав «нелюдським» поводження, яке було умисним, застосовувалось кілька годин поспіль та спричинило або власне тілесні ушкодження, або сильні фізичні та душевні страждання. Суд вважав поводження таким, що «принижує гідність», оскільки воно викликало у його жертв відчуття страху, страждання та неповноцінності, здатних принизити та зганьбити їх (див., наприклад, рішення у справі «Кудла проти Польщі» (*Kudla v. Poland*), заява № 30210/96, п. 92, ECHR 2000–XI). За психологічними характеристиками означене відноситься до емоційно-вольової сфери особистості.

У цьому разі доречно згадати справу «Жердев проти України» (*Case of Zherdev v. Ukraine*) заява № 34015/07 в якій за твердженнями заявника, працівники міліції застосували до нього фізичне насильство та психологічний тиск з метою змусити його зізнатися у вчиненні злочину. До ЄСПЛ заявник скаржився за ст. 3 Конвенції щодо жорстокого фізичного та психологічного поводження працівників міліції і відсутністю ефективного розслідування його тверджень, у зв'язку з чим Європейський суд констатував порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції з огляду на те, що державні органи піддали його «такому, що знижує гідність» поводженню всупереч положенням ст. 3 Конвенції. Зокрема, на те, що неповнолітній заявник залишався у спідній білизні та наручниках протягом двох з половиною годин та у подальшому його на три дні було поміщено до камери, де утримувалися повнолітні затримані. Щодо випадку утримання неповнолітнього підозрюваного у камері з повнолітніми особами, то тут як і в попередніх розглянутих нами прикладах, спостерігається порушення психологічної рівноваги за віком.

Європейський суд констатував порушення процесуального аспекту, ст. 3 Конвенції з огляду на неефективність проведеного розслідування за скаргами заявника, на жорстоке поводження та тримання його у камері райвідділу разом із дорослими особами, роздягненим, у наручниках. ЄСПЛ у цій справі постановив про порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції з огляду на той факт, що органи державної влади піддали заявника поводженню, що «принижує» гідність. Тож, як

у цій так і у справі «Аккоч проти Туреччини» при кваліфікації дій, що розглядалися, як такі, що становлять катування, Суд врахував психологічні наслідки застосованих до особи дій національних органів.

Щодо Туреччини, то тут варто згадати і Справу «Айдин проти Туреччини» (Aydin v. Turkey) Aydin v. Turkey – 23178/94 Judgment 25.9.1997 [GC], де заявницю, молоду турецьку жінку курдського походження (*тоді 17-ну дівчину*), було заарештовано і взято під варту без будь-яких пояснень разом із двома іншими членами її сім'ї. А далі найгірше, адже Айдин майже одразу ж було згвалтовано працівником сил безпеки, а перед цим її утримували в заточенні із зав'язаними очима, побили, роздягнули догола, помістили в шину та облили водою під тиском. Після здійснення акту згвалтування над сімнадцятирічною дівчиною, її знову били близько години. За висновками медичного обстеження встановлено акт сексуального насильства (згвалтування) та виявлено, що дівоча пліва Айдин, розірвана, а на її стегнах помітні синці. Національні органи перешкоджали Айдин подати скаргу до ЄСПЛ, як вона сама стверджувала, шляхом залякування її сім'ї та переслідуванням аби змусити їх відкликати скаргу до Європейського суду з прав людини.

ЄСПЛ зауважив, що згвалтування затриманої, яке вчинила посадова особа держави, належить розглядати як особливо тяжкий і огидний випадок жорстокого поводження з огляду на те, що кривдник міг скористатися вразливістю та послабленим опором своєї жертви. Щодо психологічних аспектів цього випадку, то Суд це відобразив у власних тексуальних конструкціях судового рішення оскільки згвалтування залишає глибоку психологічну травму (*мається на увазі випадок Айдин*), які не зникають із часом так само швидко, як і інші форми фізичного та психічного насильства. Цей досвід, як визначив сам Суд, напевно, змушує заявницю відчувати себе приниженою та зганьбованою як фізично, так і емоційно. Як бачимо, суддями ЄСПЛ використані загальні психологічні знання, що полягають у використанні при описі ситуації з Айдин таких психологічних складових як: емоції, приниження, ганьба, глибокі психологічні шрами, жорстокість, жертва, гідність, нелюдське поводження тощо.

Суд встановив, що як накопичення актів фізичного та психічного насильства, завданих заявниці під час перебування під вартою, так і особливо жорстокий акт згвалтування, який було вчинено над жертвою, разом потрібно оцінювати як катування, що порушує ст. 3 (*заборона катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження*) Конвенції. Крім того, звинувачення посадової особи у згвалтуванні під вартою вимагало, аби потерпілу обстежили якомога

делікатніше незалежні лікарі з відповідним досвідом. Тут, окрім належного медичного обстеження, мова йде й про психологічне, зважаючи на зроблений у рішенні ЄСПЛ психологічний акцент застосування до Айдін насилля з боку представників національних органів. Відтак, такого обстеження (у нашому разі – *психологічного*) не здійснили, що призвело до неможливості проведення достатнього розслідування та до позбавлення заявниці доступу до компенсації, що порушило ст. 13 (право на ефективний засіб правового захисту) Конвенції.

Прикладом ігнорування національними судами використання психологічних знань відповідних фахівців є справа «Осаковський проти України» (Заява № 13406/06 від 17 липня 2014 р.), в котрій заявник стверджував про жорстоке поводження з ним у СІЗО. З матеріалів справи стало відомо, що особу після заявлення нею про побиття і жорстоке поводження в СІЗО було лише поверхово оглянуто лікарем цієї ж установи (слідчого ізолятора). Наступні судово-медичні експертизи проводилися за відсутності заявника та ґрунтувалися на інформації, наданій адміністрацією СІЗО. Версія адміністрації СІЗО, за якою заявник порізався у результаті непередбаченого та раптового нападу тривоги, була неправдоподібною та безпідставною. Суд під час оцінки доказів керувався критерієм доведення «поза розумним сумнівом» (71). Така доведеність впливала із сукупності ознак чи неспростовних презумпцій стосовно фактів, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою.

Суд вважає, що органи влади не зібрили об'єктивних доказів, які б могли спростувати аргументи заявника, а їхня версія, згідно якої ув'язнений порізався сам, під час нападу тривоги та добровільно зізнався у вбивстві, здебільшого ґрунтується на беззастережно прийнятих поясненнях осіб, яких заявник обвинувачував у жорстокому поводженні з ним. Таким чином, на думку ЄСПЛ, жодних зусиль не було докладено для збору об'єктивних доказів, зокрема, не було проведено огляд заявника незалежними лікарями, а офіційна версія не пояснює мотиви, якими керувався заявник при наданні визнавальних показань. Зважаючи на означене, Суд визнав прийнятними скарги на жорстоке поводження у Харківському СІЗО в обсязі ст. 3 Конвенції.

На нашу думку, Суд з позицій психологічної науки абсолютно об'єктивно оцінив докази, що були надані сторонами та містилися у матеріалах справи, адже акцент ЄСПЛ на відсутність бажання сторони щодо проведення огляду заявника незалежними лікарями (*за європейськими характеристиками до лікарів відносяться і фахівці в галузі психології*) та відсутність експертних висновків щодо пояснень

(досліджень) мотивів (є психологічною складовою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення), якими керувався заявник при наданні визнавальних показань, містить психологічні складові.

Тож, будь-яке застосування фізичної сили щодо особи, позбавленої свободи, якщо воно не було обумовлене суворою необхідністю внаслідок її власної поведінки, принижує людську гідність та є порушенням права, гарантованого ст. 3 Конвенції (див. рішення у справі «*Лабіта проти Італії*» (*Labita v. Italy*), заява № 26772/95, nn. 119-120, ECHR 2000-IV). Оцінюючи докази, ЄСПЛ зазвичай керується критерієм доведення «поза розумним сумнівом» (див. рішення від 18 січня 1978 р. у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (*Ireland v. the United Kingdom*), n. 161, Series A № 25), що охоплюється психологічною складовою.

Адже, наявність сумнівів не узгоджується зі стандартом доведення «поза розумним сумнівом» (рішення від 18 січня 1978 р. у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (*Ireland v. the United Kingdom*), n. 161, Series A заява № 25), який застосовується при оцінці доказів, а такі докази можуть «впливати зі співіснування достатньо переконливих, чітких і узгоджених між собою висновків чи схожих неспростовних презумпцій факту». Доведення «поза розумним сумнівом» відображає максимальний стандарт, який має відношення до питань, що вирішуються, при визначенні кримінальної відповідальності. Ніхто не повинен позбавлятися волі або піддаватися іншому покаранню за рішенням суду, якщо вина такої особи не доведена «поза розумним сумнівом» (*Sevtap Veznedaroğlu v. Turkey* (*Севтап Везнедароглу проти Турції*) [19].

Варто у цьому разі погодитися з науковою позицією А. Степаненка, який наголосив, що стандарт доведення «поза розумним сумнівом» співвідноситься з концепцією внутрішнього переконання, формалізуючи його психологічний аспект, надаючи відповідь на питання достатності наявних у провадженні доказів для прийняття рішення. Достатність, відповідно до стандарту доведення «поза розумним сумнівом», на думку автора, означає відсутність у суду розумних сумнівів щодо вини особи [20, с. 14, 15]. У психологічному словнику М. Петровського переконання тлумачиться як усвідомлена потреба особистості, яка спонукає її діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій [21, с. 413]. В. Коновалова та В. Шепітько зазначають, що «переконання як ставлення суб'єкта до своїх знань, висновків і рішень, як почуття впевненості є психологічною категорією» [22, с. 133].

Академік Ю. Грошевий цілком слушно вважав, що переконання в психологічному плані характеризується впевненістю в правильності

прийнятого рішення, щодо справи яка базується на дослідженні зібраних доказів у їхній повноті і сукупності, неухильного дотримання вимог закону, а також почуттям довіри до свого висновку з точки зору відповідності закону, цілям і завданням правосуддя [23, с. 214]. Таким чином, концепція внутрішнього переконання, на думку А. Степаненка, може бути доповнена вимогою щодо доведення вини особи поза розумним сумнівом. Водночас, така вимога має бути забезпечена необхідним рівнем обґрунтованості та вмотивованості судових рішень, забезпечуючи наведення судом ходу дослідження доказів, логіку міркувань суду, які докази та аргументи сторін викликали у суду розумні сумніви і яким чином наявні у провадженні докази їх спростували» [20, с. 14, 15].

Так, у справі «А. В. проти України» (заява № 65032/09 від 29 січня 2015 р.), заявник стверджував, що зазнав психологічного тиску від працівників міліції (51). За певних обставин такий вид психологічного впливу на особу може становити жорстоке поводження, заборонене ст. 3 Конвенцією (*див. рішення у справі «Гефген проти Німеччини», заява № 22978/05, пп. 91 і 108, ECHR 2010*). Суд зазначає, що 16 січня 2007 р. психіатр виявив у заявника ознаки ПТСР. Однак, з позицій Суду, цей загальний діагноз не містить жодних деталей і не може вважатися підставою для висновку про те, що психологічний стан заявника був спричинений подіями 29 грудня 2006 р.

На нашу думку, тут також виникає проблема з фахівцем яким був поставлений психологічний діагноз, зважаючи на те, що останній є психіатром. Такий висновок щодо психологічного стану особи, зокрема ПТСР є компетенцією спеціаліста (експерта) психолога. Тому, Суд, мав би зважати на цей факт отримання фактичних даних, а не емоційних, гіпотетичних суджень лікаря – психіатра. Заявник також посилався на висновок спеціаліста-авторознавця, в якому зазначалося, що текст визнавальних показів заявника від 29 грудня 2007 р. було написано під впливом іншої особи.

Для Суду цього єдиного доказу недостатньо для висновку про те, що заявник зазнав психологічного впливу або, що цей вплив був достатньо серйозним, щоб досягти мінімального рівня, визначеного ст. 3 Конвенції (*див., для порівняння, рішення від 15 листопада 2012 р. у справі «Замфереско проти України» (Zamferesko v. Ukraine), заява № 30075/06, п. 48*). За цих підстав Суд не встановлює порушення ст. 3 Конвенції у зв'язку зі стверджуваним жорстоким поводженням 29 грудня 2006 р. (53).

Також, варто зазначити, що психологічний аспект опосередкування конвенційного права відображений і в ст. 6 (назва – «Право на

справедливий суд») Конвенції та викристалізуваний у рішенні ЄСПЛ «Лізанець проти України» (заява № 6725/03 від 31 травня 2007 р.), де заявник скаржився, що право на справедливий судовий розгляд його справи щодо компенсації за незаконне пред'явлення кримінального обвинувачення забезпечено не було. Заявник стверджував, що національні суди відхилили його вимоги щодо моральної шкоди, пов'язаної із погіршенням стану його здоров'я, у повному обсязі (24).

У цьому разі важливо проаналізувати розгляд заяв та скарг заявника у національних судах, оскільки тут ми маємо справу з психологічною складовою (астено-невротичний розлад), що міститься у справі заявника. 30 вересня 1998 р. Мукачівський міський суд оцінюючи суму моральної компенсації, взяв до уваги медичні висновки, які підтверджували факт того, що після звільнення заявник страждав від нервового розладу (7). Відповідно 17 травня 2001 р. Мукачівський міський суд посилаючись на медичні довідки, висновок судово-психологічної експертизи визнав, що нервовий розлад заявника було спричинено його ув'язненням, і зобов'язав прокуратуру виплатити заявникові 80 000 грн за заподіяну моральну та матеріальну шкоду (9). Утім, вже 5 квітня 2002 р. згаданий суд визнав вимогу заявника щодо відшкодування моральної шкоди надмірною, оскільки не встановлено достатнього зв'язку між наявними астено-невротичними розладами у заявника з обставинами, пов'язаними з притягненням до кримінальної відповідальності та арештом. Заявник оскаржив зазначене рішення (14).

12 червня 2002 р. Апеляційний суд Закарпатської області залишив це рішення без змін, вказуючи, що відповідно до висновку судово-психологічної експертизи нервовий розлад, від якого страждав заявник у 1997 р., міг бути пов'язаний як з обставинами, пов'язаними з незаконним ув'язненням, так і з поганим станом його здоров'я загалом, таким чином визнавши, що сума 10 000 грн становитиме достатню компенсацію за завдану шкоду в зв'язку з незаконним порушенням щодо заявника кримінальної справи (15). 2 грудня 2002 р. Верховний Суд України відхилив касаційну скаргу заявника (16).

Оцінивши доводи сторін, Суд вирішив, що категоричне неприйняття до уваги міським судом доказів, на яких ґрунтувалось рішення від 17 травня 2001 р., та відмова прийняти аргументи заявника щодо його нервового розладу, яке призвело до значного скорочення присудженої йому компенсації, порушує принцип юридичної визначеності та «право на суд» заявника згідно з п. 1 ст. 6 Конвенції (34). У п. 55 свого рішення ЄСПЛ явно врахував психологічний аспект означеної ситуації заявника, оскільки зважаючи на те, що вимоги заявника стосувались

саме відшкодування моральної шкоди, Суд визнав появу в останнього стану певного розчарування та страждання в результаті встановленого порушення. Здійснюючи свою оцінку на засадах справедливості, Суд присудив заявнику 3000 євро компенсації моральної шкоди (55).

Підсумовуючи, потрібно підкреслити, що активне використання суддями ЄСПЛ при ухваленні судових рішень психологічних знань дозволить застосовувати більш дієвий механізм розгляду скарг (заяв) заявників у частині питань пов'язаних з приватністю особистого життя, шлюбних, статевих взаємин, відшкодування моральної шкоди, жорстокого поводження, катування особи тощо. У цьому разі суддям ЄСПЛ доцільно залучати до окремих справ спеціалістів-психологів, наприклад для оцінки проведеної психологічної експертизи, висновку психолога, оцінки моральної шкоди чи інших пов'язаних з цим питань.

Таким чином, як зазначає М. Костицький – використання психологічних знань в юридичній практиці стає об'єктивною та неминучою передумовою ефективної роботи [24, с. 450]. Важливим аспектом впровадження різних форм психологічних знань у практику, на думку вченого, є удосконалення організаційних засад такої діяльності, створення системи спеціальних психологічних підрозділів, які б забезпечували проведення судово-психологічних експертиз, надання спеціальних психологічних консультацій, участь спеціаліста-психолога в судових діях [24, с. 455]. Цієї ж позиції дотримується і вчений-юридичний психолог В. Кошинець [25, с. 8, 9], обґрунтовуючи доцільність розширення випадків обов'язкового призначення психологічної чи комплексної психолого-психіатричної експертизи та активного використання спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі.

Література

1. European Convention on Human Rights. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.
2. Соловійов О. В. Фактична нормативність рішень європейського суду з прав людини і чинники, що її обумовлюють. URL : http://khpg.org/index.php?id=1154523190#_ftn5.
3. Blenk-Knocke E. Zu den soziologischen Bedingungen völkerrechtlicher Normenbefolgung. Die Kommunikation von Normen. Ebelsbach : Rolfgremer, 1979. 312 p.
4. Таламанчук К. Вмешаться и не нарушить : Является ли картонная коробка жильем и как не пересечь рамки частного и семейного? Газета Закон и Бизнес. URL : http://zib.com.ua/ru/print/134486-yavlyaetsya_li_kartonnaya_korobka_zhilem_i_kak_ne_peresech_r.html.

5. Маринів В. І. Принцип особистої недоторканності в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.09. Харків, 1999. 196 с.
6. Сингубов О. В. Здійснення права неповнолітньої особи на свободу та особисту недоторканість URL : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/47568/%D1>.
7. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ. ВВР України, 1993, № 4, С. 19.
8. Case of X and Y v. the Netherlands (Application No. 8978/80) Dated 26 March 1985. European Court of Human Rights official website URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57603>.
9. Загальна психологія : підруч. 2-ге вид. перероб. і доп. / за заг. ред. С. Д. Максименка, Вінниця : Нова Книга, 2004. 704 с.
10. Case of Botta v. Italy (Application No. 153/1996/772/973) Dated 24 February 1998. European Court of Human Rights official website URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58140>.
11. Віткаускас Д. Право на повагу до приватного життя відповідно до ст. 8 Європейської Конвенції захисту прав людини та основних свобод URL : <http://khp.org/index.php?id=1094815937>.
12. Психологія міжособистісного спілкування : термінологічний словник з дисципліни для студентів денної та заочної форми навчання ступеня «Бакалавр» спеціальності 053 «Психологія» / уклад. М. О. Марценюк. Мукачево : МДУ, 2017. 14 с.
13. Остракізм в сучасному суспільстві – що це таке? URL : <http://Iskysstvoetiketa.com/Ostrakizm-v-suchasnomu-suspilstvi-shho-ce-take/>
14. Козаренко Н. Стигматизація + дискримінація. Проблеми людей що живуть з ВІЛ/СНІДом з юридичної точки зору. Юридична газета. URL : <http://yur-gazeta.com/interview/stigmatizaciya--diskriminaciya-problemi-lyudey-shcho-zhivut-z-vil-snidom-z-yuridichnoyi-tochki-zoru.html>.
15. Бусол К. Усе змішалось у Стразбурзі : Європейський суд з прав людини, Толстой і права жінок. URL : https://lb.ua/blog/kateryna_busol/374803_use_zmishalos_strazburzi.html.
16. Рішення ЄСПЛ у справі «К. і Т. проти Фінляндії» від 27 квітня 2000 р. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_056.
17. Основи психології. URL : <https://pidruchniki.com/1056041237331/psihologiya/struktura-diyalnosti>.
18. Заборони, визначені статтею 3 Європейської конвенції з прав людини, щодо поводження і покарання : практика ЄСПЛ. URL : <http://ukrainepravo.com/international-law/european-court-of-human-rights/iabsusry-vyirayerk-fkhakhkyeyu-3-zhuvstyemfensl-nsrvyerschkl-i-tuav-oyueury-ses-tsvsezyerrya-k-tsn/>.
19. Морозов Є. Верховний суд : винуватість повинна бути доведена поза розумним сумнівом. URL : <https://blog.liga.net/user/emorozov/article/30597>.
20. Степаненко А. С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса. 2017. 20 с.
21. Психология. Словарь / общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. М. : Политиздат, 1990. 494 с.

22. Коновалова В. О. Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Акад. курс : підруч. Київ : Ін Юре, 2004. 424 с.
23. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. Харьков : Висшая шк. 1975. 143 с.
24. Костицький М. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : Вибрані наукові праці : книга перша. Чернівці : «Рута», 2009. 560 с.
25. Кошинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ про злочини проти життя, здоров'я та гідності особи : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2003. 208 с.

2.2. Процедура долучення психологічних знань до матеріалів справи у цивільному судочинстві для відшкодування моральної шкоди

Законом України від 06.05.93 р. № 3188-ХІІ (3188-12) «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій» передбачено такий спосіб захисту цивільних особистих прав як компенсація моральної шкоди. Чинний ЦК України (435-15) зберігає зазначений спосіб захисту цивільних особистих прав споживачів шляхом компенсації моральної шкоди. Моральна шкода полягає (ст. 23 Цивільного кодексу України): у фізичному болі та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Більш широко розкрито поняття та зміст моральної шкоди у листі Міністиції України від 13.05.2004 п 35-13/797, де під моральною шкодою мають на увазі втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Тут визначена і мета психологічної експертизи моральної шкоди, а саме: наявність/відсутність моральних страждань внаслідок «незаконних дій, або бездіяльності інших осіб»; причинний зв'язок між ситуацією спричинення шкоди та стражданнями; встановлення, у чому саме полягають моральні страждання в юридично визначених обставинах; інтенсивність, глибина та тривалість страждань [1]. Нині, експертиза моральної шкоди є однією з найпоширеніших предметних видів психологічної експертизи. Моральна шкода, згідно

постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4, це: «...втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб...».

Наразі, після прийняття суттєвих змін до Цивільного процесуального кодексу України, перед споживачем будь-якої послуги у разі оскарження її неналежного, неякісного надання в порядку цивільного судочинства виникає проблема залучення до означеного процесу психологічних знань для визначення розміру (міри, ступеня) відшкодування моральної шкоди. Як відомо, про завдану моральну шкоду можуть свідчити такі характеристики як: тривалість суперечки між споживачем (позивачем) та виготовлювачем з приводу усунення порушень умов договору або вимог законодавства про захист прав споживачів; кількість часу, витраченого позивачем на вирішення питання щодо виконання робіт (послуг), підготовку заяв, скарг, у тому числі до суду; наявність факту розладу здоров'я, спричиненого ситуацією, пов'язаною із невиконанням зобов'язань і таке інше [2].

Раніше, в Цивільному процесі України (до грудня 2017 р.) за клопотанням позивача (споживача) можна було залучити спеціаліста (у нашому разі психолога), яким згідно ч. 1 ст. 54 ЦПК України була особа, яка володіє спеціальними знаннями та навиками застосування технічних засобів і може надавати консультації під час вчинення процесуальних дій з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навиків. Відтак, позивач у цьому разі міг скористатися у суді усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями (висновками) спеціаліста-психолога (ч. 1 ст. 190 ЦПК України) у частині визначення розміру та ступеня нанесення моральної шкоди, і таким чином обійти більш складнішу процедуру призначення та проведення з цього приводу судово-психологічної експертизи, процедурні аспекти проведення якої регламентуються в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5) далі «Інструкції» [3]. У «Інструкції» регламентується порядок проведення судових психологічних експертиз, зокрема п. 152 закріплено, що під час проведення судових психологічних експертиз використовуються загальновідомі в науковій практиці психологічні методики та їхні авторські модифікації, які пройшли апробацію та відбираються з урахуванням специфіки судових експертних досліджень і конкретних питань, поставлених перед психологічною експертизою. З-поміж викристалізованого орієнтовного переліку питань, які можна поставити судовому психологу експерту (спеціалісту), в «Інструкції» передба-

чено й такі: «Чи спричинені Н (зазначаються прізвище, ім'я та по батькові) страждання (моральна шкода) за умов ситуації (зазначаються умови ситуації), що досліджуються у справі? Якщо Н. (зазначаються прізвище, ім'я та по батькові) завдані страждання (моральна шкода), який можливий розмір становить грошова компенсація за завдані страждання Н. (моральної шкоди)?» (п. 152 Інструкції)» [3].

Утім, визначення розміру компенсації моральної шкоди, як доречно зауважено у п. 6.4. додатку до методичних рекомендацій відображених у листі Мінюстиції України від 13.05.2004 № 35-13/797, не може бути адекватною дійсним стражданням, тому будь-який її розмір може мати суто умовний характер [1]. Адже, відомо, що на практиці, в абсолютній більшості випадків суд визначає розмір моральної шкоди самостійно, керуючись абз. 2 ч. 3 ст. 23 ЦК України (назва – «Відшкодування моральної шкоди»), в якій наголошено, що «розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їхньої реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості».

Наразі щодо участі спеціаліста у цивільному процесі є суттєві зміни, що зазначені у ч. 1 ст. 74 ЦПУ України (назва – «Спеціаліст») в оновленій редакції, не на користь позивача (споживача), оскільки визначає лише технічну компетенцію такого фахівця, лишаючи поза увагою інші знання (психологічні, економічні, медичні тощо). Відтак, позивач вже обмежений у клопотанні перед судом про залучення спеціаліста-психолога згідно ст. 74 ЦПК України, і може скластися враження, що особі залишається лише клопотати про призначення судово-психологічної експертизи. Однак, вихід є, адже для залучення фахівця-психолога особі достатньо відвідати психолога та пройти психологічне обстеження, наприклад щодо ступеня, міри душевних страждань, депресивного стану тощо.

Психолог обертає психологічну роботу з клієнтом (у нашому разі – споживачем) у форму «Висновку індивідуальної психологічної консультації», що може бути проведеною і в онлайн-режимі. У змісті наданого висновку психолога має міститися визначена за допомогою відпрацьованої методології міра душевних страждань клієнта та рекомендації для подальшої нейтралізації чи поліпшення такого негативного емоційного, нервового стану клієнта. Відносно рекомендацій

встановлення розміру компенсації моральної шкоди висновки психолога носять імовірний характер та є науковою рекомендацією щодо визначення можливого розміру компенсації моральної шкоди судом [4].

Відтак, якщо суд задовольняє позовні вимоги позивача, то останній може клопотати про відшкодування завданої моральної шкоди, що цілком узгоджується з положеннями ч. 2 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів» (1991 р.), де виписано: «при задоволенні вимог споживача суд одночасно вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди». У цьому разі позивачу варто надати суду висновок індивідуальної психологічної консультації чи витяг з протоколу психологічного обстеження, що послужить визначенню міри нанесення моральної шкоди та заявленню (визначенню) її розміру в грошовому еквіваленті. Звичайно, що такий висновок краще всього подавати разом з позовною заявою, чи окремо шляхом заявлення клопотання згідно ст. 83 ЦПК України про приєднання у якості доказів спричинення моральної шкоди до матеріалів справи «витягу протоколу індивідуальної психологічної консультації» чи «висновку індивідуальної психологічної консультації».

Що стосується надання консультації (висновку, витягу з протоколу тощо) фахівця-психолога статусу доказу в судовому процесі з цивільної справи, то тут є вагомим на користь цього аргументи, закладені у відповідних нормах процесуального права самим законодавцем. Так, законодавцем у ч. 1 ст. 76 (назва – «Докази») ЦПК України, зазначено, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ба більше у п. 1 ч. 2 цієї ж норми наголошується, що ці дані встановлюються такими засобами як письмові докази.

«Письмовими доказами», як визначено у ч. 1 ст. 95 ЦПК України, «є документи (крім електронних документів), які містять інформацію про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору». У ч. 2 цієї норми також зауважено, що письмові докази подаються в оригіналі або належним чином засвідченій копії, якщо інше не передбачено ЦПК України. Якщо для вирішення спору має значення лише частина документа, подається засвідчений витяг з нього. Також, неабияким аргументом та законодавчою підставою для визнання судом міри спричинення моральної шкоди позивачу, саме завдяки психологічному обстеженню останнього, є правова позиція Європейського суду з прав людини, що полягає у присудженні потерпілому компенсації моральної шкоди з огляду на об'єктивні оцінки психотравмуючої ситуації (Рішення ЄСПЛ у справах: «Шевченко

проти України» від 4 квітня 2006 р. (заява № 32478/02) [5], «Дземюк проти України» від 4 вересня 2014 р. (заява № 42488/02 [6])).

Таким чином, висновок чи витяг з протоколу психологічної консультації фахівця-психолога цілком підпадає під дію наведених норм. Більш того, законодавець ствердно надає їм доказового значення після допиту свідків (ст.ст. 90, 91 ЦПК України). Тож, такий висновок фахівця-психолога є окремою формою застосування спеціальних психологічних знань у цивільному процесі України та передує якісному призначенню судово-психологічної експертизи (ст.ст. 103, 105–108, 110 ЦПК України) з визначення міри спричинення моральної шкоди, зокрема душевних страждань позивача (споживача).

Як слушно зауважує вчена І. Сенюта, експерти почасти проводять розрахунок матеріального еквівалента моральної шкоди за методиками Ерделевського-Антосика-Чепи-Болтівця, сутність яких становить запропонована авторами формула, на підставі якої проводиться обрахування матеріального еквівалента моральної шкоди. Складовими експертної формули обрахування моральної шкоди, зокрема був коефіцієнт, що встановлює розмір презюмованої шкоди (визначається за методикою Ерделевського, позначається у мінімальних заробітних платах), а також показник, який передбачає «базову психотерапевтичну сталу», яка визначається з метою недопущення перебігу психіатричних розладів лікування посттравматичної симптоматики. У цьому разі авторкою наводяться приклади судових рішень, де застосовувалися такі методики.

«Зокрема, в рішенні Бориспільського міського районного суду Київської області (справа № 2-72/2007) у справі за позовом про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої неналежним наданням медичної допомоги (неправильне діагностування перелому руки), позивачу було ухвалено відшкодувати 90720 грн моральної шкоди (яка була обґрунтована, в тому числі і за допомогою проведення судово-психологічної експертизи, яка встановила, що розмір моральної шкоди, заподіяної позивачу, становить 216 мінімальних заробітних плат). Городоцький районний суд Львівської області у своєму рішенні від 01.12.2009 р. вказав, що висновки амбулаторних судово-психологічних експертиз він не врахував, оскільки розрахунок матеріального еквіваленту моральної шкоди проведено з урахуванням розміру мінімальної заробітної плати, тобто відповідно до Цивільного кодексу України 1963 р., що на спірний період вже не діяв».

Авторка, вважає, «що Городоцький районний суд Львівської області формально дотримуючись вимог ч. 7 ст. 147 ЦПК України, вказав на мотивацію незгоди з висновком експерта, але така вмотивованість не

відповідає дійсним обставинам справи, контенту актів судово-психологічної експертизи. Експерт в актах амбулаторної судово-психологічної експертизи чітко зазначив, що розрахунок матеріального еквівалента моральної шкоди було проведено за методикою Ерделевського-Антосика-Чепи-Болтвіця. В акті запропонована формула, на підставі якої проведено обрахунок матеріального еквівалента моральної шкоди, сума якого встановлюється у мінімальних заробітних платах [7].

Однак, наша позиція у цьому разі не є неоднозначною, оскільки вважаємо, що призначення психологічної експертизи у справах щодо відшкодування моральної шкоди це лише судове марнотратство, оскільки як справедливо зауважено у правовій позиції Верховного Суду України № 6 – 28008св10 від 13.07.2011 року «моральну шкоду, зважаючи на її сутність, не можна відшкодувати у повному обсязі, оскільки немає (і не може бути) точних критеріїв майнового виразу душевного болю. Зважаючи на це, будь-яка компенсація моральної шкоди не може бути адекватною дійсним стражданням, тому її розмір може мати суто умовний вираз». Абсолютно логічно, що 29 січня 2016 р. Мініюст України припинив використання у якості методології для визначення розміру спричинення моральної шкоди на підставі проведення судових експертиз, психологічну методику (реєстр методик проведення судових експертиз, параграф 1 глава 7) російського юриста О. Ерделевського, що була раніше покладена в основу проведення судово-психологічних експертиз.

Однак, офіційними доказовими фактичними даними фахівця у галузі психології з питань рівня спричинення моральної шкоди особі у судовому процесі нехтувати не варто, адже якщо суд відштовхується лише від емоційних аргументів позивача чи відповідача з приводу розміру відшкодувань, то це буде суперечити принципу справедливого судового розгляду. Більш того, відповідно до ст. 277 ЦК України не є предметом судового захисту оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які, будучи вираженням суб'єктивної думки і поглядів відповідача, не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати, що відповідає прецедентній практиці Європейського суду з прав людини при тлумаченні положень ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд має розрізняти факти та оціночні судження, адже наявність фактів (у нашому разі – висновок спеціаліста-психолога) можна довести, а правдивість оціночних суджень позивача чи відповідача не можна.

Що стосується оціночних суджень, цю вимогу неможливо виконати і вона є порушенням самої свободи поглядів, яка є основною складовою

права, гарантованого ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (*рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії»*) [8]. Аналогічну позицію ВССУ зазначено в ухвалі від 31.05.2017 р. у справі № 757/17511/15-ц. Суд відхилив касаційну скаргу та погодився з висновком суду попередніх інстанцій щодо відмови в позові, виходячи з того, що висловлювання відповідачів є критикою та оціночним судженням, оскільки є лише вираженням їхніх особистих поглядів, пов'язаних зі схемами позивача, і ніяким чином не ствердженням про конкретні дії в цьому позивача. Схожа позиція відображена і в Постанові судової палати Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду від 08.05.2018 р., справа № 369/1052/16-ц, провадження № 61-13715св18.

Завершуючи проблему визначення розміру моральної шкоди у цивільному судочинстві, варто згадати достатньо напрацьований позитивний досвід відшкодування означеного виду шкоди в кримінальному процесі України, де чітко визначено, що порядок відшкодування такої шкоди встановлюється Законом України від 1 грудня 1994 р. № 266/94-ВР «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» та Положенням про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», затвердженим наказом Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України та Міністерства фінансів України від 4 березня 1996 р. № 6/5/3/41.

У ст. 42 чинного КПК України, норми якої регулюють статус підозрюваного та обвинуваченого, передбачено, зокрема, право вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозри, обвинувачення не виправдалися. У ч. 3 ст. 43 КПК України вказано, що виправданий має права обвинуваченого, передбачені ст. 42 цього Кодексу, в обсязі, необхідному для захисту на відповідній стадії судового провадження.

Тут варто зазначити, що хоча Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» (1994 р.) не містить вимог щодо процесуальної форми документа, з яким особа має звернутися до суду за захистом свого порушеного права (*у цьому разі*

потрібно керуватися, положеннями ст.ст. 15, 16 ЦК України може бути, звернення з позовною заявою), утім з аналізу ст. 12 означеного Закону, що саме суд, який ухвалив виправдувальний вирок, визначає розмір заробітку та інших грошових доходів, які громадянин втратив унаслідок незаконних дій та які підлягають стягненню на його користь.

Отож, щодо розрахунку моральної шкоди у кримінальному судочинстві, то це вирішується шляхом визначення мінімального розміру моральної шкоди, виходячи з установленого законодавством розміру заробітної плати на момент розгляду справи судом за кожен місяць перебування під слідством та судом. Цей розмір у будь-якому випадку не може бути зменшено, оскільки він є гарантованим мінімумом. Визначення розміру відшкодування моральної шкоди залежить від таких чинників, як характер і обсяг страждань (фізичного болю, душевних і психічних страждань тощо), яких зазнав позивач, можливості відновлення немайнових втрат, їхня тривалість, тяжкість вимушених змін у його життєвих і суспільних стосунках, ступінь зниження престижу, репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану, і сама можливість такого відновлення у необхідному чи повному обсязі [9].

Вважаємо, що механізм забезпечення відшкодування моральної шкоди особі в порядку цивільного судочинства має відбуватися, окрім висновку спеціаліста (експерта) – психолога та інших визначених Законом обставин, також з урахуванням установленого законодавством розміру заробітної плати на момент розгляду справи судом за кожен місяць перебування позивача в стані спору (конфлікту) з відповідачем.

Література

1. Додаток до Методичних рекомендацій «Відшкодування моральної шкоди» для використання в роботі юридичних служб. Лист Мініюстиції України № 35-13/797 від 13.05.2004 р. (в редакції від 20.09.2013 р.). URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04.
2. Нечипорук С. Виконавці та споживачі / Деякі питання регулювання правовідносин. URL : <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/4712/doc/20054.html>.
3. Про затвердження «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. Офіційний вісник України. 1998. № 46. ст. 172.
4. Асоціація адвокатів України. Психологічна експертиза. URL : Режим доступу : http://www.uaa.org.ua/advocacy_school/page1.php.

5. Рішення ЄСПЛ у справі «Шевченко проти України». Офіційний вісник України. 2006. № 33.
6. Рішення ЄСПЛ у справі «Дземюк проти України» URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-146357>.
7. Сенюта І. Я. Захист прав суб'єктів медичних правовідносин : деякі теоретико-правові аспекти. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 4. С. 11–18.
8. Титикало та партнери Верховний Суд : «Суду слід розрізняти факти та оціночні судження». Адвокатське бюро. URL : <http://tytykalo.com.ua/verhovnij-sud-sudu-slid-rozriznyati-fakti-ta-ocinochni-sudzhennya/>.
9. Закон і бізнес : ВП ВС пояснила порядок відшкодування шкоди за незаконне засудження URL : http://zib.com.ua/ua/print/134791-vp_vs_poyasnila_poryadok_vidshkoduvannya_shkodi_za_nezakonne.html.

2.3. До проблеми фахової підготовки професійних суддів в Україні

Зважаючи на сприйняття Україною європейських стандартів у царині правосудної діяльності та реформуванням судової системи, що стартувала 30 вересня 2016 р., значно підвищилися вимоги до кадрового корпусу суддів України, що покликаний здійснювати справедливе правосуддя. «Оцінюючи якість судової системи країни», на думку І. Самсіна, «неможливо отримати об'єктивний показник без урахування стану існуючих систем добору і підготовки суддів, а налагоджена система функціонування цих інститутів є ключовим параметром при визначенні якості правосуддя. У наближенні до європейських та світових стандартів реалізації таких завдань велике значення для Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Національної школи суддів України відіграє міжнародне співробітництво» [1].

Окремим психолого-правовим аспектам проблеми кадрового забезпечення правоохоронної діяльності, у тому числі в судовій системі України, присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, В. Г. Андросюка, В. П. Бахіна, В. В. Беда, А. В. Дулова, М. І. Єнікеєва, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєва, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, М. В. Кроза, В. Т. Маляренка, О. Р. Михайленка, В. Я. Марчака, М. В. Руденка, О. М. Столяренка, О. В. Тімченка, Г. О. Юхновця та ін., проте на сьогодні не можна впевнено говорити про ґрунтовне теоретико-прикладне дослідження питань, пов'язаних з фаховою підготовкою професійних суддів.

«В умовах глобалізації інформаційного простору, вдосконалення різноманітних технологій і методів роботи, розвитку законодавства та

правозастосовної практики, запровадженні нових та вдосконаленні існуючих способів захисту порушених прав, суспільство очікує від судді відповідного рівня оволодіння комплексом знань, умінь та навичок, необхідних для виконання суддівських функцій. Належна професійна підготовка кандидатів на посаду судді та суддів є неодмінною умовою компетентного судочинства. Така підготовка є також гарантією незалежності та безсторонності майбутніх суддів, неодмінною умовою поваги суспільства до судової влади» [2].

Відповідно «Концепції професійної психологічної підготовки у Національній школі суддів України» (2014 р.) професійна психологічна підготовка в Національній школі суддів України (далі – НШСУ) сприяє розвитку в кандидатів на посаду судді та суддів професійно важливих, моральних, етичних та ділових якостей, забезпечує психологічну готовність майбутніх суддів до суддівської діяльності, а також спрямована на профілактику професійної деформації та недопущення розвитку синдрому професійного вигорання серед діючих суддів (п. 1.1.) [3].

Останньому можна зарадити при запровадженні в НШСУ системи психотренувань, що спрямовані на нейтралізацію професійної деформації та синдрому професійного вигорання суддів. Наразі п. 4.7. «Положення про підготовку та періодичне навчання суддів у Національній школі суддів України» (2016 р.) визначено, що «обов'язковою складовою програми підготовки суддів для підтримання кваліфікації є тренінг. З урахуванням потреб НШСУ та РВ НШСУ розробники курсу, з якого проводиться тренінг, беруть участь у ньому як тренери, модератори, фасилітатори [4].

Психологічний компонент у підготовці та оцінюванні суддів має вагомe значення, оскільки психологічні детермінанти зумовлюють весь вектор професійної діяльності судді. Напевно саме тому, в п. 5.2. (назва – Підвищення професійного рівня судді) «Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки» (2015 р.) наголошено про покращення кадрового забезпечення апарату суду та впровадження ефективних механізмів дослідження інформації про кандидата на посаду судді з точки зору добросовісності та інших якостей [5]. Якраз у термінологічну конструкцію «інші якості» вкладено, окрім іншого, психологічний критерій оцінювання суддів та їхню професійно-психологічну підготовку.

На підтвердження цього, варто надати чинну редакцію ч. 3 ст. 85 (назва – Етапи кваліфікаційного оцінювання) Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (2016 р.), де зазначено, що для цілей формування суддівського досьє (досьє кандидата на посаду судді)

Вища кваліфікаційна комісія суддів України може ухвалити рішення про запровадження та проведення інших тестувань з метою перевірки особистих морально-психологічних якостей, загальних здібностей судді (кандидата на посаду судді) [6]. Запровадження психологічного обстеження кандидатів на посаду судді, як влучно висловився О.Черновський, підвищить вимоги до особи судді, чиї професійні обов'язки пов'язані з участю у найскладніших соціально-правових відносинах, що виникають під час здійснення правосуддя, зменшить кількість судових помилок, які мають інколи виключно психологічне походження, що призводить до втрати авторитету судової влади загалом [7].

На нашу думку, прогалиною чи недоопрацюванням у чинному Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (2016 р.) є положення про спеціальну підготовку кандидата на посаду судді (ст. 77), оскільки з дефініції ч. 3 випливає, що така спецпідготовка (терміном 12 місяців) фактично зводиться нанівець, натомість на останню витрачаються кошти Державного бюджету України [6]. Так, у ч. 5 Закону, зазначено, що «за результатами спеціальної підготовки кандидати отримують свідоцтво установленого Вищою кваліфікаційною комісією суддів України зразка. Проходженням кандидатом спеціальної підготовки вважається успішне виконання програми підготовки» [6]. А далі згідно ч. 6 цього ж Закону НШСУ надсилає матеріали щодо кандидатів, які пройшли спеціальну підготовку, до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України для складення кваліфікаційного іспиту [6]. Кваліфікаційний іспит є атестуванням особи, яка пройшла спеціальну підготовку і виявила намір бути рекомендованою для призначення на посаду судді (ч. 1 ст. 78 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (2016 р.)) [6].

Виникає питання, для чого тоді проводити таку спецпідготовку в НШСУ, якщо потрібно знову складати кваліфікаційний іспит (*полягає у виявленні належних теоретичних знань та рівня професійної підготовки кандидата на посаду судді, у тому числі отриманих за результатами спеціальної підготовки, а також ступеня його здатності здійснювати правосуддя*). Вважаємо, що випускний іспит в НШСУ має бути одночасно зарахований як кваліфікаційний іспит, а випускники такої спецпідготовки автоматично допускаються до участі в конкурсі на зайняття вакантних посад суддів на підставі рейтингу кандидатів за результатами кваліфікаційного іспиту, складеного після завершення навчання в НШСУ. Варто погодитись з думкою С. Степанова, що «система підготовки та добору суддів потребує структурної реорганізації, метою якої є імплементація положень міжнародно-

правових норм у національне законодавство з урахуванням світового досвіду, що дозволить удосконалити механізм призначення та подальшої професійної ефективності суддів» [8].

Отже, «головним завданням професійно-психологічного відбору кандидатів на посаду судді є оцінка професійної придатності кандидата за психологічними та психофізіологічними показниками й проведення на цій основі довготривалого прогнозу ефективності його подальшої професійної діяльності. В основі психологічного відбору лежить оцінювання індивідуально-психічних особливостей кандидата на посаду судді з метою встановлення ступеня їхньої відповідності вимогам і специфіці суддівської діяльності.

Психофізіологічний відбір включає діагностування якостей нервової системи, темпераменту, індивідуальних особливостей особистості кандидата на посаду судді та його психомоторики, емоційно-вольових якостей і рівня нервово-психічної стійкості. Відтак, розробка й обґрунтування методики професійно-психологічного відбору кандидатів на посади суддів повинна базуватися на вивченні професійної діяльності судді, що включає виявлення психологічних особливостей такої діяльності й обґрунтування комплексу професійно важливих психологічних якостей» [9].

Таким чином, професійна придатність судді чи кандидата на посаду судді має оцінюватися за різними критеріями: медичному, за результатами конкурсних іспитів, віковими параметрами, досвіду роботи (стажу), наявністю необхідних для успішної діяльності професійно-психологічних властивостей та ін.

Література

1. Самсін І. Професійна підготовка суддів в Україні. Слово Національної школи суддів України. 2014. № 1. – С. 138–142.
2. Концепція національних стандартів суддівської освіти. затв. наказом Національної школи суддів України № 34 від 24 червня 2016 р. URL : <http://nsj.gov.ua/ua/about/symbols/>.
3. Концепція професійної психологічної підготовки у Національній школі суддів України (07.10.14 р.) (проект) pdf URL : <http://nsj.gov.ua/files/1461740358>.
4. Положення про підготовку та періодичне навчання суддів у Національній школі суддів України. затв. наказом Національної школи суддів України № 11 від 01.02.2016 р. URL : <http://nsj.gov.ua/ua/about/regulations/lokalni-normativno-rozporjadchi-akti/>.
5. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. схвал. Указом Президента України № 276/2015 від 20.05.2015 р. URL : <http://nsj.gov.ua/ua/about/regulations/zakonodavstvo-ukraini/>.

6. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
7. Черновський О. К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного відбору суддівських кадрів. Наше право. 2013. № 9. – С. 191–195.
8. Степанов С. В. Окремі підходи щодо підготовки суддів : міжнародний досвід. Правова держава. 2016. № 22. – С. 10–14.
9. Марцинкевич А. М. Методика професійно-психологічного відбору кандидатів на посади суддів. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2013. Вип. 11. – С. 223–227.

2.4. Виховання моральних орієнтацій кандидатів на посаду прокурора

Особливості професійної діяльності прокурорських працівників, які є посадовими особами, наділеними владними повноваженнями, пов'язані з високою моральною відповідальністю за свої дії не тільки перед державою, суспільством та окремою людиною, а й перед своєю власною совістю. Особи, яким доручено забезпечувати дотримання громадянами норм закону та суспільної моралі, повинні мати на це не тільки формальне, службове, але й, передусім, моральне право. Тому професійна діяльність прокурора має відповідати принципам та нормам професійної етики, а формування відповідних морально-етичних компетенцій прокурора має стати найважливішим елементом системи його професійної підготовки у закладі вищої освіти [1, с. 167].

Тож, як слушно наголошує Т. Погорелова «ключова роль у процесі морально-етичного становлення особистості прокурора належить періоду навчання у вищому навчальному закладі, під час якого розпочинається активне формування особистості фахівця та закладаються основи ефективності його майбутньої професійної діяльності» [1, с. 168]. Провідною державною установою у цьому разі виступає Національна академія прокуратури України (далі – НАПУ), що діє при Генеральній прокуратурі України та похідні виші МОНУ, які здійснюють підготовку правознавців за прокурорсько-слідчою спеціалізацією. Саме ці виші мають активізувати виховну роботу зі здобувачами вищої освіти з метою підготовки морально мобілізованого, культурно збагаченого прокурорського працівника.

Адже, як наголошує В. Баулін, до основних причин звільнення молодих фахівців зі служби або переведення до інших міністерств (відомств) є: недостатня виховна робота зі студентами випускних курсів [2, с. 18]. Це цілком збігається і з думкою В. Остапчука, який вважає, що навчально-виховний процес в Академії прокуратури України,

має бути зорієнтований на досягнення державних стандартів освіти з урахуванням специфіки прокурорської та слідчої діяльності [3, с. 23].

Дослідження, яке проводилось на базі НАПУ з метою визначення ефективних шляхів формування етичної компетенції майбутнього прокурора, дозволило сформулювати власне визначення поняття «професійно-етичного виховання прокурорського працівника» як специфічно регулятивний процес взаємодії суб'єкту та об'єкту виховного впливу, метою якого є розвиток професійно значущих моральних якостей, приведення ціннісних орієнтацій, мотивів діяльності та норм поведінки майбутнього фахівця у відповідність до загальнокультурних та етичних вимог професії. Отже, цей процес має бути системним та вимагати застосування цілісного механізму професійно-етичного розвитку особистості прокурорського працівника під час магістерської підготовки. Процес, на нашу думку, має розпочинатися з формування морально-етичних якостей та професійних ціннісних орієнтацій [1, с. 168].

Процес поетапного професійно-аксіологічного (ціннісного) розвитку магістрантів має стати основою для формування моральної свідомості, моральних звичок, естетичного почуття до професії прокурора та об'єкту її діяльності, які в практичних ситуаціях трансформуються у здібність до здійснення морального вибору на користь загальнолюдських та професійних цінностей [1, с. 168]. Як слушно зазначає Г. Серєда, «опанування специфічними знаннями, знайомство з особливостями майбутньої професії у навчальному закладі – це запорука успіху в роботі, розкриття здібностей і талантів на професійній ниві» [4, с. 6–7]. Більш того, добір майбутніх випускників, які направляються на службу до прокуратури, на думку С. Ківалова, повинен відбуватися не лише на основі засвоєння ними навчальної програми, а також за результатами спостереження за їхньою поведінкою у студентських колективах, у побуті, з точки зору дотримання морально-етичних норм [5, с. 16, 17].

Зазначене, змушує ЗВО України, які готують майбутніх прокурорсько-слідчих працівників приділяти більшої уваги факторам формування у майбутніх працівників мотивації до роботи в органах прокуратури, надавати спеціальні знання, які сприяють їхній успішній адаптації вступаючи на посаду та закріплені в професійних колективах [6, с. 588]. Невипадково в ч. 2 ст. 19 Закону України «Про прокуратуру» (2014 р.) зазначено, що «прокурор періодично проходить підготовку в Національній академії прокуратури України, що має включати вивчення правил прокурорської етики», а п. 4 ч. 4 означеної норми застережено про дотримання правил прокурорської етики та недопущення поведінки, яка дискредитує його як представника

прокуратури та може зашкодити авторитету прокуратури [7]. Подібне положення закріплено й у ч. 1 ст. 33 Закону України «Про прокуратуру» (2014 р.), а саме законодавець вимагає від кандидата на посаду прокурора проходити протягом одного року спеціальну підготовку у НАПУ, де одним із завдань є вивчення правил прокурорської етики [7].

Підтримуючи позицію Т. Погорелової, вважаємо, що під час розробки кваліфікаційної характеристики та проведенні атестації прокурорських працівників особливу увагу слід звертати на рівень сформованості особистих та етико-деонтологічних вмінь та навичок. «З метою забезпечення системності, наступності та неперервності процесу професійно-етичного виховання цей перелік якостей має бути доведеним до відома кадрових підрозділів тих прокуратур, де молоді спеціалісти будуть проходити практику або стажування» [1, с. 169].

Для спеціальності «право» у ЗВО за прокурорсько-слідчою спеціалізацією, серед рекомендованого переліку навчальних дисциплін (спецкурсів) потенційні можливості для впровадження методичних матеріалів з питань підвищення рівня морально-етичної культури здобувачів вищої освіти містять дисципліни циклу гуманітарно-правової та професійно-орієнтованої (професійної та практичної) підготовки: «Прокурорська риторика» (36 год.), «Філософія права» (36 год.), «Проблеми юридичної етики» (36 год.), «Прокурорська етика» (36 год.), «Юридична психологія» (36 год.).

Процес функціонування виховної системи у ЗВО України, які готують правознавців за прокурорсько-слідчою спеціалізацією, складають динамічну взаємодію компонентів останньої з тим, щоб підготувати зі здобувачів вищої освіти справжніх фахівців своєї майбутньої правоохоронної справи – працівників органів прокуратури. Такими динамічними компонентами являються виступають методи та заходи виховної роботи з особами, які здобувають вищу освіту в ЗВО, що готують фахівців за прокурорсько-слідчою спеціалізацією.

Так, деякими вченими [8, с. 3] виокремлюються групи методів виховання у ЗВО, що цілком можуть бути адаптованими до означених нами ЗВО, а саме: 1) методи формування навичок і звичок громадської поведінки, досвіду суспільних відносин – привчання студентів до прийнятих у суспільстві норм громадської поведінки (творчі та ділові ігри, спрямовані на здобуття досвіду суспільних відносин і норм громадської поведінки, змагання, організація суспільно корисної діяльності студентів); 2) методи формування свідомості (розповідь, пояснення, лекції, бесіди, диспути, приклад педагога, оцінка дій студента), методи пробудження почуття сорому, честі, совісті;

3) методи заохочення й покарання – стимулювання розвитку якостей особистості студента, які схвалюються в суспільстві.

Таким чином, найдієвішими заходами оптимізації виховної роботи в органах прокуратури мають стати: долучення кандидатів на посаду прокурора до участі в програмах освітнього навчального закладу чи спеціального закладу (НАПУ), що передбачають екскурс останніх в історію створення та розвитку органів прокуратури; роз'яснення сутності моралі, її значення в практичній діяльності працівників прокуратури; організація відвідування ветеранів прокуратури, театрів, музеїв, культурних та історичних місць; використання превентивних засобів дисциплінарного та морального впливу; проведення зборів для розгляду та аналізу негативних та позитивних дій конкретних осіб, з числа кандидатів на посаду прокурора, що порушують правила поведінки.

Література

1. Погорелова Т. Ф. Педагогічні методи формування етичної компетенції у майбутніх працівників прокуратури. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2010. № 2. – С. 167–171.
2. Баулін В. В. Кадрове забезпечення діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України та шляхи удосконалення роботи з персоналом / В. В. Баулін : реалізація кадрової політики в умовах реформування Державної кримінально-виконавчої служби : зб. матер. навч.-метод. семінар. К., 2006. – С. 15–19.
3. Остапчук В. Щодо корегування підходів до підготовки кадрів. Вісник прокуратури. 2005. № 2 (44). – С. 19–24.
4. Середа Г. Презентація «Вісника Академії прокуратури України». Вісник Академії прокуратури. 2006. № 1. – С. 6–7.
5. Ківалов С. Шляхи зміцнення кадрового потенціалу прокуратури. Вісник прокуратури. 2007. № 3 (69). – С. 15–22.
6. Харута В. Організаційні основи успішної адаптації прокурорсько-слідчих працівників при вступі на посаду як запорука ефективності їх діяльності / В. Харута : формування правової держави в Україні. Проблеми і перспективи : зб. тез доп. Тернопіль, 2008. – С. 587–589.
7. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
8. Сергеева В. Ф. Виховна робота в сучасному вищому закладі освіти : метод. Рекомендації / уклад. В. Ф. Сергеева, В. Є. Прокопчук та ін. Луцьк : «Вежа», 2000. 110 с.

2.5. Конструктивні управлінські рішення як дієвий засіб виховного впливу в прокурорській діяльності

Зміни, що відбуваються в країні, комплексне реформування правоохоронних органів, проведення судово-правової реформи, інтеграція національного законодавства до стандартів ЄС та узгодження з ними, потребують від Генеральної прокуратури України змін у стратегії та тактиці управління як всією системою, так і кожним окремим підрозділом. Як слушно зазначив М. Якимчук, «комплексне реформування прокуратури та її становлення як незалежного державного органу потребують переосмислення та глибокого аналізу засад її організації та діяльності, одним з найважливіших аспектів яких є управління» [1, с. 3]. На думку вченого, навіть «прокурорський нагляд не може бути по-справжньому ефективним, якщо при його здійсненні не будуть застосовуватися досягнення науки організації управління» [1, с. 24].

В. Рябцева вважає, що істотною особливістю функції управління в прокуратурі, є відсутність управління «в чистому вигляді», характерного для систем, коли керівна підсистема не бере участі безпосередньо у процесі діяльності, якою керує, а тільки організовує ці процеси і управляє ними. Звідси вчена робить висновок, що в ряді випадків функції управління і нагляду збігаються [2].

Підвищення ефективності й результативності управління зовнішньо-адміністративною та внутрішньо-організаційною діяльністю органів прокуратури України як дієвого засобу виховного впливу безпосередньо залежить від наукового забезпечення процесу підготовки, прийняття й реалізації (виконання) управлінських рішень. Саме тому, управлінські рішення в діяльності органів прокуратури України нами розглядаються як форми виховного впливу суб'єкта управління на об'єкт управління, зважаючи на психолого-педагогічні механізми, що неодмінно задіяні в цьому процесі.

Для здійснення управління персоналом його суб'єкти використовують відповідний до ситуації управлінський механізм, який являє собою сукупність пізнаних закономірностей і принципів, що застосовуються на їх основі, форм і методів взаємодії суб'єкта і об'єкта управління. Якщо закони визначають правові відносини між суб'єктом і об'єктом управління, а принципи, виходячи з цих відносин, встановлюють основні правила побудови й діяльності суб'єкта та об'єкта, то методи управління персоналом виступають у ролі конкретних засобів взаємодії суб'єкта та об'єкта в процесі управлінської діяльності [3, с. 122, 123].

Процес управління в органах прокуратури (з урахуванням зовнішнього і внутрішнього аспектів) є сукупністю трьох взаємопов'язаних складових: управління самим органом, спрямоване на вдосконалення його організації та забезпечення оптимальних умов для діяльності; управління підпорядкованими підрозділами та посадовими особами; вплив підрозділів і посадових осіб органів прокуратури на правопорушення та злочинні прояви з метою їх попередження, нейтралізації або припинення. Погоджуючись з думкою В. Сухоноса, вважаємо, що управління в органах прокуратури здійснюється шляхом прийняття індивідуальних і колективних рішень [4, с. 268].

Тож необхідно звернути увагу на виховний зміст вимог, що пред'являються до управлінських рішень в органах прокуратури України. Вони (вимоги), на думку В. Прохорова та В. Свінцева, поділяються на три групи за особливими критеріями, одним з яких є вимоги морально-етичного характеру, тобто простота, об'єктивність, чуйність, ввічливість, які сприяють взаєморозумінню в колективі, створенню оптимального психологічного клімату для виконання поставлених завдань [5, с. 34–35]. М. Чумаченко, Р. Заботіна [6, с. 45], та С. Петков [7, с. 329–330] до вимог управлінських рішень відносять також посилення стимулюючої і виховної функції.

Варто підтримати позицію В. Конопльова, у тому, що форма управлінського рішення знаходиться у нерозривному зв'язку з моральними вимогами, яким повинен відповідати його зміст для визнання його законним, обґрунтованим, справедливим та доцільним [8, с. 98]. А відтак, пише автор «точність, зрозумілість, а також коректність і видимість зовнішнього викладу рішення будуть одним із засобів належного виховного впливу останнього» [8, с. 69, 70].

Відтепер доцільно розглянути методи управління, що прямо чи опосередковано мають виховний характер у роботі з прокурорсько-слідчими кадрами. Насамперед варто зазначити, що методи управління визначають склад прийомів та способів організуючого виховного впливу суб'єкта на об'єкт управління. У теорії науки та практики управління функціонують два універсальних методи – переконання та примус, що складають повною мірою загальні методи управління. Зазначені методи в управлінській діяльності проявляються в різноманітних формах, що дає підстави для виділення більш конкретних видів методів.

Вважаємо, що регулювання взаємовідносин в органах (підрозділах) прокуратури може здійснюватися за допомогою двох основних груп методів: 1) організаційно-розпорядничих; 2) соціально-психологічних. Перші реалізуються через зміну об'єктивних чинників (правових норм, процедур, обсягу обов'язків і повноважень та ін.) і передбачають

постановку нових цілей і завдань, чітке визначення міри відповідальності кожного працівника, створення стабільних підрозділів прокуратур і обґрунтоване призначення їхніх керівників; другі – через переконання, інформування, мотивування, стимулювання, демонстрацію негативних наслідків міжособистісних конфліктів тощо.

Таким чином, конструктивні управлінські рішення в органах прокуратури України є дієвим засобом виховного впливу, оскільки дозволяють завдяки належним формам, методам та заходам прокурорського менеджменту оптимізувати виховну діяльність в органах прокуратури України. Якщо конкретно, то це полягає у наступному:

- підвищення ефективності й результативності управління зовнішньо-адміністративною та внутрішньо-організаційною діяльністю органів прокуратури України, як дієвого засобу виховного впливу, безпосередньо залежить від наукового забезпечення процесу підготовки, прийняття й реалізації (виконання) управлінських рішень;

- управлінські рішення в діяльності органів прокуратури України є формами виховного впливу суб'єкта управління на об'єкт управління, зважаючи на психолого-педагогічні механізми, що неодмінно задіяні в цьому процесі;

- правові відносини між суб'єктом і об'єктом управління в органах прокуратури, встановлюють основні правила виховної діяльності суб'єкта та об'єкта;

- методи управління персоналом органів прокуратури виступають у ролі конкретних виховних засобів впливу суб'єкта та об'єкта в процесі управлінської діяльності;

- виховний вплив можна розглядати як особливий вид управлінської діяльності в органах прокуратури і спеціально призначених посадових осіб, що утворюють керівну підсистему (для всієї системи органів прокуратури і для кожного з них окремо);

- управління в органах прокуратури почасти виступає як цілеспрямований виховний вплив керівника на ввірений йому прокурорський колектив, з метою ефективного вирішення поставлених завдань;

- управління в органах прокуратури варто розглядати через вироблену практикою виховну функцію як забезпечувальну в розрізі регламентованих Конституцією України (1996 р.) та чинним Законом «Про прокуратуру» (2014 р.) основних фахових напрямів (функцій) діяльності;

- управлінські рішення є формою безпосереднього застосування нових методів управління як дієвих засобів виховання прокурорського колективу;

- керівники як суб'єкти управління також є об'єктом виховного впливу (як безпосереднього, так і опосередкованого – через систему

стимулюючих заходів) з боку вищестоящих керівників та кадрових апаратів прокуратури;

– найбільш дієвими у виховному плані є письмові управлінські рішення керівників органів прокуратури (накази Генерального прокурора України, рішення колегії Генеральної прокуратури України, положення, вказівки, статuti, інструкції тощо).

Література

1. Якимчук М. К. Організаційно-правові основи управління в органах прокуратури України : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2002. 34 с.
2. Рябцев В. П. Понятие и виды функций прокуратуры. Проблемы борьбы с преступностью. Вып. 39. М., 1983. – С. 48–53.
3. Дерев'янку В. В. Організаційно-правові засади роботи з кадрами в органах прокуратури України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00. Київ, 2012. 237 с.
4. Сухонос В. В. Прокуратура в механізмі української держави : проблеми теорії та практики : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2009. 462 с.
5. Прохоров В. Т., Свинцов В. Д. Стиль и метод работы советского государственного аппарата. М. : Знание. 1983. 207 с.
6. Чумаченко Н. Г., Заботина Р. И. Теория управленческих решений. Київ : Вища школа, 1981. 247 с.
7. Петков С. В. Менеджмент в органах внутрішніх справ (організаційно-правові основи) : дис...доктора юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2005. 500 с.
8. Конопльов В. В. Організаційно-правовий механізм підготовки та прийняття управлінських рішень в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2006. 413 с.

2.6. Використання фахових психологічних знань у виховній роботі з персоналом органів прокуратури

У підрозділі висвітлені окремі теоретичні та організаційні питання щодо використання фахових психологічних знань у виховній роботі з персоналом органів прокуратури як суттєвого засобу оптимізації кадрової та управлінської функції, а також належної форми психологічного супроводу оперативно-службової діяльності прокурорсько-слідчих працівників та осіб, що здобувають вищу освіту в Національній академії прокуратури України. У представленому підрозділі розглянуто основні тенденції реалізації виховної функції в кадровому менеджменті органів прокуратури. У контексті означеного виокремлено позитивні

вектори застосування виховного впливу та його практичності на підставі психолого-правових механізмів, задіяних у цьому процесі.

На нашу думку, ефективне використання фахових психологічних знань у виховній роботі з персоналом органів прокуратури дозволить покращити міжособистісні зв'язки у прокурорському колективі, організацію його ефективної роботи, оптимізацію управлінського впливу керівників різного рівня органів прокуратури та запобіганню конфліктів, суїцидів серед працівників тощо. Погоджуючи позицію О. Кретчак [1, с. 13, 14], вважаємо, що для більш ефективного вирішення професійних завдань доцільно використовувати професійні психологічні знання в двох основних напрямках:

– по-перше – це професійно-психологічний відбір кандидатів на службу;

– по-друге – професійно-психологічне вдосконалення фахівця, формування та розвиток професійних знань, умінь, навичок і якостей особистості та їх підтримка, які забезпечують готовність і орієнтацію на якісне виконання службової діяльності.

На жаль, використання психологічних знань саме у виховній діяльності з персоналом органів прокуратури ще знаходиться на «первинному» рівні розвитку, оскільки ця функція залишається у повноваженнях працівників кадрових апаратів прокуратури. Як слушно зауважує Г. Копилова, недостатнє розуміння керівниками правоохоронних органів ролі і можливостей психологічного забезпечення веде до нерационального використання відповідних спеціалістів та засобів їхньої психологічної роботи [2, с. 2]. Цієї ж думки дотримується і М. Якимчук, стверджуючи, що керівники органів прокуратури не усвідомлюють значення і можливості фахівців-психологів у прокурорській діяльності [3, с. 310], зокрема службовій.

Окремим організаційно-правовим аспектам проблеми використання та застосування психологічних знань у кадровій роботі правоохоронних органів, зокрема прокуратури України, присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема М. Ануфрієва, А. Дулова, Я. Кондратьєва, В. Коновалової, М. Костицького, М. Кроза, О. Кобця, В. Кощинця, О. Литвака, В. Марчака, В. Назарова, О. Ратінова, Я. Радзивидла, М. Якимчука та ін., проте на сьогодні не можна сверджувати про ґрунтовне теоретико-прикладне дослідження означених питань у межах виховної діяльності органів прокуратури України, зважаючи на прийняття нового Закону України «Про прокуратуру» (2014 р.) та внесенням змін чи оновленням галузевих нормативно-правових актів. У зв'язку з наведеним, актуальною є необхідність дослідження правових та психологічних аспектів використання спеціальних психологічних

знань для оптимізації виховної роботи НАПУ та практичних підрозділів прокуратури.

Невипадково психологічна підтримка прокурорської діяльності передбачена й міжнародними стандартами, наприклад в «Декларації мінімальних стандартів безпеки і захисту прокурорів та членів їх сімей» (2008 р.), що прийнята Міжнародною асоціацією прокурорів у Хельсінкі (Фінляндія) від 1 березня 2008 р. [4]. Так у п. 4 ч. 8 означеного документу, зазначено, що у разі насильства або погроз насильства, залякування, переслідування, образ, держава має вжити заходів для попередження будь-якого повторного прояву таких інцидентів та надати прокурору та членам його сім'ї необхідні консультації або психологічну підтримку.

Так, ще у 1868 р. в правничій царині було зроблено психологічний акцент на вимоги до осіб, що претендували на посади прокурорів та слідчих; такими критеріями названі: особистісні властивості прокурорів і слідчих, їхня психологічна здатність до слідчої діяльності та віковий ценз [5, с. 74, 75]. Як бачимо, психологічна оцінка кадрів має своє історичне підґрунтя і модифікується в сучасних підходах до діяльності правоохоронних органів України, зокрема прокуратури. Необхідність психологічної оцінки кадрів органів прокуратури, на думку Я. Радзивидло, диктується специфікою прокурорської діяльності, що пред'являє високі вимоги до особистісних якостей прокурора [6, с. 5].

Щодо глибокого вивчення особистісних якостей прокурорських працівників, та аналізу їхньої конкретної поведінки, прогнозування протиправних дій та їхніх наслідків наголошено й В. Кравченком [7, с. 49]. Означене, цілком узгоджується з рішенням колегії ГПУ (2009), де уважено наступне, «зухвалість, неадекватна поведінка, участь у конфліктах, що мали місце серед прокурорських працівників, свідчить про необхідність вжиття додаткових заходів, спрямованих на посилення виховної роботи з прокурорськими кадрами, вивчення питання щодо можливості застосування психологічних обстежень при прийнятті на роботу» [8, с. 2].

У доповіді, на одній із кадрових колегій (15 квітня 2008 р.) Генеральної прокуратури було зазначено, що серед головних завдань з питань кадрового забезпечення має стати пошук засобів, які б унеможливили прийняття на роботу до органів прокуратури людей випадкових, погано підготовлених і нечесних [9], зважаючи на непоодинокі факти вчинення прокурорськими працівниками дисциплінарних, адміністративних та навіть кримінальних правопорушень.

Це, насамперед, пояснюється слабкістю здійснення кадровими підрозділами та керівниками прокуратур належної профілактично-

виховної роботи та належного відбору претендентів на службу в органи прокуратури. Невипадково, ще в наказі Генерального прокурора України № 2г від 12 грудня 2014 р. «Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України» наголошено, що з метою забезпечення належного виконання покладених на органи прокуратури України завдань і функцій, визначення основних засад і напрямів в організації кадрового забезпечення, удосконалення роботи з виховання кадрів, керуючись Законом України «Про прокуратуру» першому заступнику та заступникам Генерального прокурора України, ректору Національної академії прокуратури України, прокурорам обласного рівня, їхнім заступникам, головам атестаційних комісій усіх рівнів, керівникам структурних підрозділів апаратів, міським, районним, міжрайонним і прирівняним до них прокурорам, наказано розглядати забезпечення виховання кадрів як ефективний засіб успішного виконання покладених на органи прокуратури завдань щодо утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку, захисту прав і свобод громадян та інтересів держави [10].

Вважаємо, що в органах прокуратури, необхідно вводити посаду практичного психолога до складу Ради прокурорів України, атестаційної та Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії, НАПУ, оскільки їхня діяльність пов'язана з оцінюванням моральних якостей прокурорських працівників. Тож, зауважимо, що для удосконалення виховної діяльності в органах прокуратури України, зокрема НАПУ варто ввести посаду психолога-вихователя (консультанта), що, на думку А. Лапка, «слугуватиме більш якісній роботі з особовим складом, а по-друге, дозволить більш ефективно витратити робочий час за конкретними напрямками діяльності» [11, с. 106], зокрема у нашому випадку – виховної.

До завдань психолога-вихователя варто віднести: формування у кандидатів на посаду прокурора високих морально-психологічних якостей; впровадження комплексного підходу до виховної і соціальної роботи, на основі забезпечення тісної єдності фахового та етичного виховання з урахуванням специфіки навчання і особливостей працівників прокуратури; проведення організаційних заходів у межах оптимізації впливу виховної роботи на результати навчання; узагальнення та впровадження у навчальний процес НАПУ передового досвіду фахового та естетичного виховання працівників, надання практичної і методичної допомоги керівництву НАПУ, відділу кадрів в організації цієї роботи; забезпечення диференційованого психологічного підходу до виховання різних категорій учасників навчально-виховного процесу; виявлення за

допомогою психологічних методик проблем, що виникають у навчальних групах та педагогічних колективах.

Таким чином, використання фахових психологічних знань у виховній роботі з персоналом органів прокуратури дозволяє: застосувати більш дієвий механізм профілактики скоєння останніми протиправних ганебних вчинків; оптимізувати роботу Ради прокурорів України, атестаційної та Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії; здійснювати психологічну підтримку та психологічне супроводження оперативно-службової діяльності прокурорсько-слідчих працівників; запобігати проявам професійної деформації прокурорів та слідчих.

Література

1. Кретчак О. М. Психологічний аналіз професійної діяльності міліціонерів ДСО при МВС України та визначальні умови її удосконалення : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Київ, 2003. 17 с.
2. Копылова Г. К. Предпосылки эффективности деятельности практического психолога органов внутренних дел (на материалах деятельности милиции) : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Москва, 1997. 244 с.
3. Якимчук М. К. Наукові засади управління в органах прокуратури України : навч. посіб. 2-е вид., доп. та перероб. Чернівці : Пута, 2002. 392 с.
4. Declaration on Minimum Standards concerning the Security and Protection of Public Prosecutors and their families // International Association of Prosecutors. URL : <http://www.iap-association.org/default.aspx>.
5. Даневский В. П. Наше предварительное следствие : его недостатки и реформа. Київ : Семенко Сергій, 2003. 142 с.
6. Радзивидло Я. Й. Личностно-профессиональное становление работников прокуратуры в процессе деятельности : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харьков, 2005. 179 с.
7. Кравченко В. Профілактично-виховна робота з кадрами в органах прокуратури. Вісник прокуратури. 2008. № 8. С. 48–54.
8. Про стан кадрового забезпечення органів прокуратури, заходи щодо посилення виховної роботи з прокурорсько-слідчими працівниками, а також результати перевірки з цих та інших питань у прокуратурі Київської області : рішення колегії Генеральної прокуратури України від 23.10.2009 року. Київ, 2009. 7 с.
9. Щодо стану роботи з добору, розстановки, професійної підготовки та виховання кадрів : рішення колегії Генеральної прокуратури України від 15.04.2008 року. Київ, 2008. 9 с.
10. Лапко А. Г. Юридико-психологічні засади підготовки працівників міліції до професійної діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2014. 226 с.

11. Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України : наказ Генерального прокурора України № 2 від 15 вересня. 2014 р. URL : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.

2.7. Організація соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими в пенітенціарних установах України у контексті прокурорського нагляду

У представленому підрозділі досліджені теоретичні питання реалізації прокуратурою України ще нині існуючої перехідної функції – нагляду за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, а також щодо застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи у розрізі організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими в пенітенціарних установах України.

У контексті означеного, надані пропозиції стосовно залучення до прокурорської перевірки спеціаліста-психолога, що слугуватиме ефективному контролю діяльності соціально-виховної та психологічної служби в пенітенціарних установах України.

Зважаючи на сприйняття Україною європейських стандартів у царині системи виконання покарань та поступовим реформуванням Державної пенітенціарної служби України значно підвищилися вимоги до утримання засуджених та забезпечення останнім гарантій їхніх прав та законних інтересів, а відтак налагоджена система функціонування цих інститутів у правовому полі є ключовим параметром при визначенні якості дотримання європейських стандартів в означеній царині.

Окремим організаційно-правовим та психологічним аспектам проблем утримання в'язнів у пенітенціарних установах та прокурорського нагляду в цій сфері, присвячені роботи Г. Середи, О. Литвака, О. Шинальського, М. Мичка, К. Муравйова та ін., проте наявний стан соціально-виховної та психологічної служби установ виконання покарань потребує свого подальшого дослідження з урахуванням прийняття українською пенітенціарною системою європейських стандартів та існуючої наразі перехідної функції нагляду органів прокуратури в означеній царині.

Проведення судово-правової реформи у частині реформування пенітенціарних установ, зокрема служби соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, потребують наразі подальшого їхнього «інспектування» органами прокуратури, оскільки до остаточного приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних

стандартів у галузі прав людини до якої застосовано кримінальне покарання ще залишається певний час.

На справедливу думку О. Шинальського, «кримінальне покарання, залишаючись в усіх випадках карою, є елементом примусу, має бути настільки доцільним і справедливим, щоб завчасно створювалась моральна основа для виключення спричинення засудженому фізичних страждань або приниження людської гідності як мети покарання». «Саме в цьому», пише вчений, «і полягає ідея справедливості, що закладена у поняття кари» [1, с. 12]. Варто зазначити, що існуючі в Україні органи і установи виконання покарань та слідчі ізолятори не відповідають сучасним вимогам забезпечення прав і свобод людини і громадянина та не повною мірою забезпечують виконання покладених на них завдань [2].

Найкращим засобом дієвого забезпечення прав та законних інтересів затриманих, підозрюваних, обвинувачених, засуджених виступає прокурорський нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, а також щодо застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Тому, наша позиція однозначно на боці існування означеної функції органів прокуратури.

Варто нагадати, що згадана функція виключена Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя» 30 вересня 2016 р. Утім, вважаємо, що покладення на прокуратуру України такої наглядової функції слугувало суттєвим посиленням у сучасних умовах її правозахисної ролі. М. Мичком підкреслено, що захист прав і законних інтересів осіб, поміщених під варту і засуджених до позбавлення волі, а також стосовно яких застосовані інші заходи примусового характеру, пов'язані з обмеженням особистої свободи, займають центральне місце серед інших завдань у межах розглядуваної функції прокуратури [3, с. 21].

На думку В. Трубнікова, «прокурори повинні стати основним, головним гарантом захисту прав і законних інтересів осіб, які відбувають кримінальне покарання, а також позитивної соціальної адаптації звільнених від покарання, що буде сприяти швидшому вирішенню питань їх побутового і трудового влаштування, відновленню соціальних корисних зв'язків, правового статусу громадянина, а отже попередженню рецидивної злочинності» [4, с. 100].

Крім того, прокурорський нагляд за виконанням кримінальних покарань передбачений ст. 22 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), яка передбачає, що нагляд за дотриманням законів щодо виконання кримінальних покарань в

органах і установах виконання покарань здійснюється Генеральним прокурором України і підпорядкованими йому прокурорами. Як відомо, норми, викладені у законах, роз'яснюються та деталізуються у підзаконних нормативних актах. Таким, зокрема, є наказ Генерального прокурора України № 161 від 20 квітня 2016 р. «Про організацію діяльності прокурорів з нагляду за дотриманням законів щодо виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи».

Прокурорський нагляд за дотриманням законів щодо виконання судових рішень у кримінальних справах, на думку М. Мичка, повинен здійснюватися так щоб: 1) своєчасно і правильно зверталися до виконання і виконувалися судові рішення по кримінальних справах; 2) на законних підставах утримувалися під вартою особи в місцях попереднього ув'язнення, кримінально-виконавчих та інших органах та установах, що виконують судові рішення по кримінальних справах; 3) забезпечувалося дотримання встановлених законом прав осіб, взятих під варту і засуджених, виконання ними обов'язків, та тих, які знаходяться у психіатричних установах спеціального типу, а також дотриманням порядку, умов утримання, відбування покарання й лікування; 4) виконувалися вимоги законодавства про звільнення засуджених від відбуття покарання, відстрочку виконання вироку та з інших питань, пов'язаних із виконанням вироку [3, с. 20].

Згідно п. 9 наказу Генерального прокурора України № 161 від 20 квітня 2016 р. «Про організацію діяльності прокурорів з нагляду за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи», перевіряючи дотримання законності в пенітенціарних установах, прокурор має право опитувати осіб, які там перебувають (затриманих, заарештованих, засуджених). Таке опитування є однією з форм виявлення порушень законності, та з психологічних міркувань формою комунікативної діяльності прокурорського працівника.

Під час проведення комплексної прокурорської перевірки, здійснюючи обхід приміщень в яких перебувають ув'язнені або при особистому їхньому прийомі, прокурор з'ясовує у них різні питання щодо фактів порушення працівниками установи їхніх прав та законних інтересів. Така діяльність прокурора відбувається шляхом спілкування з засудженими у формі особистої (безпосередній контакт під час прийому чи обходу) та безособової (отримання листів, скарг, заяв) комунікації.

Під час прийому засуджених, обході приміщень та перевірки, прокурору допомагають спеціалісти яких він залучає до цього заходу керуючись п. 8 наказу Генерального прокурора України № 161 від 20 квітня 2016 р. «Про організацію діяльності прокурорів з нагляду за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи». Вважаємо за необхідне рекомендувати прокурору залучити незалежного фахівця-психолога з кримінально-виконавчою спеціалізацією, особливо це стосується перевірки дотримання вимог закону щодо проведення соціально-виховної та психологічної роботи з засудженими.

Варто зазначити, що прокурор перед проведенням перевірки в пенітенціарних закладах має завчасно викликати психолога певної державної установи (МВС, СБУ, університети з психологічними факультетами чи кафедрами, загальноосвітні навчальні заклади) і ознайомити його з документами, що регламентують діяльність пенітенціарної установи взагалі та соціально-виховної і психологічної служби зокрема.

Психолог, поряд з прокурором, повинен ознайомитися з планами роботи заступника начальника установи з соціальної роботи та виховання. При цьому, йому варто звертати увагу на об'єктивність складання характеристик на засуджених, їхню відповідність матеріалам особових справ. Психолог під час комплексної прокурорської перевірки має також ознайомитись з розпорядком дня колонії з метою з'ясування організації проведення виховних заходів, участь у яких для засуджених є обов'язковою (ст.123 КВК України). Статтею 124 КВК України визначено основні форми та методи соціально-виховної роботи з засудженими, а тому прокурору та психологу необхідно з'ясувати, які форми й методи застосовуються і якими є результати цієї роботи.

Згідно з вимогами ст.ст. 6; 65 КВК України, соціально-виховна робота – це цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконань покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. Соціально-виховна робота спрямована на формування та закріплення у засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їхнього загальноосвітнього і культурного рівня.

Соціально-виховна та психологічна робота в установі повинна бути організована у відповідності до вимог ст. 65 Кримінально-виконавчого

кодексу України, наказів, положень, інструкцій Державної пенітенціарної служби України та Міністерства юстиції України, наприклад: наказ Міністерства юстиції України № 2300/5 про затвердження «Положення про відділення соціально-психологічної служби» (04.11.2013 р.).

Фахівець-психолог, залучений прокурором до перевірки соціально-виховної та психологічної роботи пенітенціарної установи, у межах своєї компетенції в психологічних питаннях, вивчає:

- щоденник індивідуальної роботи із засудженим;
- у виховних колоніях – щоденник соціально-виховної роботи із засудженим неповнолітнім;
- журнал обліку роботи із засудженими відділення соціально-психологічної служби;
- журнал обліку прийому з особистих питань засуджених відділення соціально-психологічної служби;
- журнал обліку роботи ради колективу засуджених відділення соціально-психологічної служби;
- надання психологічної допомоги засудженим та особам, взятим під варту;
- стан розробки та реалізації психологами індивідуальних і групових програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей, ступеню соціально-педагогічної занедбаності;
- рекомендації щодо розробки спеціальних індивідуальних програм на засуджених, які утримуються в дільниці посиленого контролю, та участь у реалізації передбачених цими програмами заходів індивідуально-виховного, психотерапевтичного та психокорегуючого характеру;
- порядок добору психологами засуджених для використання на роботах, пов'язаних з підвищеними вимогами до особистості;
- заходи щодо соціально-психологічної адаптації засуджених та осіб, взятих під варту, до перебування в умовах ізоляції від суспільства та нейтралізації його негативного впливу на особистість;
- розробку психологами рекомендацій щодо покращання структури малих груп, групові процеси та їхній вплив на соціально-психологічний клімат у середовищі засуджених та осіб, взятих під варту;
- стан та процедуру проведення за згодою засуджених та осіб, узятих під варту, тестових психодіагностичних, індивідуальних та групових занять з психологічної корекції психотравмуючих станів;
- стан організації психологічної підготовки засуджених до життя після звільнення від відбування покарання;

– результати прийнятих заходів за час навчання у школі психолого-педагогічної майстерності персоналу соціально-психологічної служби установи;

– наявність у персональному комп'ютері психолога в обов'язковому порядку автоматизованих тестових методик: великий (377 запитань) тест ММРІ; малий (71 запитання) тест ММРІ; восьмикольоровий тест Люшера; методика САН (самопочуття, активність, настрої); методика Г. Айзенка (темперамент); методика Спілбергера; методика Т. Лірі; методика УСК (рівень суб'єктивного контролю); тест на визначення мотивації вживання алкоголю; розрахунок біоритмів; тест на сумісність; тест на об'єктивність самооцінки; визначення стресового стану; шкала вивчення депресії; вивчення професійних інтересів (схильностей); шкала самооцінки; опитувальник Равена; тест структури інтелекту; модифікований тест Сонді (оцінка фотопортретів);

– характеристики, що були складені психологами установи перед розглядом засудженого на комісії з питань переведення умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, застосування амністії або помилування.

Таким чином, після виявлення фахівцем-психологом певних недоліків чи порушень у діяльності персоналу соціально-виховної, психологічної служби (відділення), негайно повідомляється прокурор під час здійснюваної перевірки кримінально-виконавчої установи. За результатами вивчення діяльності соціально-виховної, психологічної служби психолог складає акт вивчення соціально-виховної і психологічної роботи відповідної служби (відділення) кримінально-виконавчої установи, що приєднується до матеріалів прокурорської перевірки та дозволяє у встановленому законом порядку органам прокуратури відреагувати на виявлені порушення.

Література

1. Шинальський О. І. Покарання в системі засобів протидії злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2003. 24 с.
2. Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України 25.04.2008 р. № 401/2008. URL : <http://www.president.gov.ua/documents/7811>.
3. Мичко М. І. Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2002. 40 с.

4. Трубников В. М. Проблемы надзора органов прокуратуры за соблюдением уголовно-исполнительного законодательства. Закон Украины «О прокуратуре» : теория и практика его применения. Х., 1992. С. 98–104.

2.8. Судово-психологічна експертиза та інші форми застосування спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі України

У цьому підрозділі висвітлені окремі теоретико-правові питання призначення та проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі України. Проблема призначення та проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань завжди була в центрі уваги юридичної науки, а останнім часом стала нагальною для науковців та практиків, діяльність яких пов'язана зі сферою досліджень у галузі юридичної психології, як науки та слідчо-судової практики застосування кримінально-процесуальних норм.

Окремим організаційно-правовим аспектам проблеми призначення та проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі присвячені роботи О. М. Гребенюка, Л. І. Казміренко, В. О. Коновалової, Р. Я. Лемик, В. М. Шерстюк, О. В. Яроша та ін., проте на сьогодні не можна впевнено говорити про ґрунтовне теоретико-прикладне дослідження питань призначення та проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань у векторі чинного КПК України.

Основний зміст психологічної експертизи полягає в аналізі певних даних з метою встановлення нових фактів, які мають значення для кримінального провадження. «Судово-психологічна експертиза як зазначає Р. Я. Лемик, це інститут юридичної психології, що, як правило, застосовується у цивільному, кримінальному і, рідше, в адміністративному провадженні, тобто у справах, підвідомчих суду» [1, с. 10]. Судово-психологічна експертиза (далі СПЕ), як слушно заявляє О. В. Ярош, дозволяє об'єктивно визначати міру покарання з урахуванням реальної мотивації, рівня усвідомленості підлітками їхніх дій, індивідуально-психологічних якостей особистості обвинувачених і особливостей поведінки, що не можуть бути правильно оцінені без застосування психологічних методів [2, с. 18]. Саме судова експертиза, на думку В. М. Шерстюк, відіграє пріоритетну роль у впровадженні

передових досягнень науки і техніки у практику боротьби зі злочинністю та сприяє надійності системи доказування у справі [3, с. 4].

У кримінально-процесуальному законі немає спеціальних норм, що регулюють порядок призначення, специфіку проведення судово-психологічних експертиз (за винятком ст. 486 КПК України) [4], отже, загальні норми застосування спеціального експертного знання дозволяють призначати судово-психологічну експертизу. У процесі розгляду кримінальних справ у злочинах скоєних неповнолітніми, судово-психологічна експертиза застосовується і у тих випадках, коли сумнівів у психічному здоров'ї досліджуваної особи не виникає. Це пояснюється необхідністю встановлення здатності неповнолітнього усвідомлювати зміст та значення своїх дій та керувати ними [5, с. 15].

Виходячи з вимог кримінального процесуального законодавства, а саме ч. 1 ст. 486 КПК України, у разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримання психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації, призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. Варто зазначити, що в ч. 2 ст. 486 КПК України законодавець вказав на випадки призначення саме психологічної експертизи, зокрема для: з'ясування рівня розвитку неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ч. 2 ст. 486 КПК України); соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно врахувати під час призначення покарання і обранні заходу виховного характеру (ч. 2 ст. 486 КПК України).

Якщо звернутися до положень чинного КПК України, то потрібно нагадати, що спеціальні знання психолога можуть знадобитися і для з'ясування певного кола питань при проведенні судово-психологічної експертизи. Наприклад, такі положення п. 3, 4 та 5 ч. 2 ст. 242 КПК України як визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності (п. 3); встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання стосовно можливості притягнення її до кримінальної відповідальності, якщо іншим способом неможливо отримати ці відомості (п. 4); встановлення статевої зрілості потерпілої особи у кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 КК України [6].

Узагальнення матеріалів судово-психологічних експертиз, проведене науковцями Національної академії внутрішніх справ показало, що прокурорсько-слідчі працівники, судді та спеціалісти-експерти доволі

часто припускаються помилок і хиб, що негативно впливає на результативність проведення експертиз. Серед них, передусім, необхідно відзначити такі:

1. Недоліки, що мали місце під час прийняття рішення про необхідність проведення у справі експертизи і визначенні кола питань до експерта.

Наприклад, у справах щодо статевих злочинів, експертизу призначали без вагомій підстави, в результаті чого, питання, поставлені перед експертом, не мали суттєвого значення для справи. Трапляються випадки коли експертів ставлять запитання, що виходять за межі його спеціальних знань. Мабуть саме тому, в чинному КПК України у ч. 4 ст. 101 чітко зазначено, що «запитання, які ставляться експертів, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта». У більшості розслідуваних справ, кваліфікованих як вбивство або заподіяння різної тяжкості тілесних ушкоджень у стані сильного душевного хвилювання, психологічну експертизу (для того, щоб визначити, чи перебував підозрюваний чи обвинувачений у стані фізіологічного афекту) не призначали. За дослідженнями деяких вчених, сьогодні приблизно 78 % слідчих і суддів прагнуть самостійно відповідати на запитання психологічного характеру, тому й проблема залучення експерта-психолога до вирішення завдань кримінального судочинства вирішується незадовільно [7, с. 35].

2. Помилки, допущені при доборі експерта. Слідчі і прокурори доручали проведення експертиз за формальними підставами (кандидат наук, доцент, доктор наук тощо) без попереднього з'ясування сфери їхніх наукових інтересів і компетентності у вирішенні питань, з яких призначалася конкретна експертиза, зокрема, без урахування професійних навичок володіння експериментально-психологічними методиками. Вважаємо, що як прокурор так і слідчий мають пересвідчитися у компетенції експерта-психолога чи спеціаліста-психолога, завчасно з'ясувавши наявність у них досвіду використання психодіагностичних методів, методик (див. зразок бланку № 4).

3. Недостатність методичної бази досліджень, сумбурність у викладенні результатів обстеження осіб, що підлягають експертизі чи спеціальному психологічному дослідженню, поверховність і недостатня обґрунтованість окремих висновків спеціалістів та експертів. Так, певна сторона провадження може заявити клопотання щодо проведення психологічного дослідження (див. зразок № 1), а суб'єкт (слідчий, прокурор, суддя) його розгляду має право доручити провести таке дослідження певній установі, організації, службовій чи фізичній особі (див. зразок № 2). При цьому до такого доручення варто додати

окремим додатком «Пам'ятку (письмове роз'яснення) прав та обов'язків спеціаліста» (див. зразок № 3).

Утім, наразі відсутній сам правовий механізм залучення письмових пояснень (висновку) спеціаліста-психолога до матеріалів кримінального провадження та судового розгляду справи як доказу. У доступних друкованих зразках бланків процесуальних документів також відсутній відповідний зразок такого «письмового пояснення» спеціаліста, який може використовуватися як додаток до протоколу слідчої, процесуальної дії та класифікується як документ, що є джерелом доказів згідно п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК України. Отож пропонуємо авторський варіант бланку «Письмового пояснення спеціаліста» як додатку до протоколу слідчої, процесуальної дії та самостійного документу відповідно ст.ст. 71 та 360 КПК України (див. зразок № 4).

Відтак, при оцінці такого «письмового пояснення» чи «висновку» спеціаліста психолога, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд повинен керуватися не лише передбаченим у ст. 94 КПК України «внутрішнім переконанням» та «законом», але й верховенством права, що закріплене положенням ст. 129 Конституції України, де чітко зазначено: «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права». До речі, суддя під час використання спеціальних психологічних знань керується статтями 42, 55-59, 69-72, 84, 94, 95, 97, 99, 101, 105, 226-228, 242-245, 317, 327, 332, 345, 348-350, 354, 356, 360, 361, 484-486, 491-493, 495-497 КПК України. Вважаємо, що законодавцю варто внести зміни до чинної редакції ст. 94 (назва – «Оцінка доказів») КПК України та записати її у пропонуваній нами текстувальній конструкції: «Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом *та верховенством права*, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення.

4. *Помилки, допущені під час застосування експертних висновків.* Досить часто слідчі і суди використовували експертні висновки без належної оцінки їх обґрунтування і достовірності. Навіть, коли в окремих випадках висновки експерта явно суперечили іншим зібраним у справі доказам, замість того, аби мотивувати свою незгоду з актом експертизи, його просто не згадували в обвинувальному висновку і вироку. А відтак, не було жодного факту призначення повторної і додаткової експертизи, хоча іноді для цього були вагомими [8, с. 319]. Відрадно, що у чинному КПК України у ч. 10 ст. 101 законодавець

зобов'язав особу чи орган що здійснює провадження незгода з висновком експерта вмотивовувати у відповідних постанові, ухвалі, вирокі.

Прикро, але така вимога відсутня для «висновку» чи «письмового пояснення» спеціаліста. На нашу думку, законодавець має внести зміни до ст. 101 КПК України, доповнивши її частиною 11 у наступній текстуальній редакції: «Висновок чи письмове пояснення спеціаліста (у нашому разі – психолога) не є обов'язковими для особи або органу, що здійснює провадження, але незгода з висновками чи письмовими поясненнями спеціаліста має бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирокі». Варто зазначити, що спеціаліст-психолог може обертати свої письмові роз'яснення не лише у формі «пояснень», але й у формі «висновків» (див. зразок № 5), що опосередковано передбачено самим законодавцем у ст. 95 КПК України. Зокрема, у ч.ч. 6, 7 означеної статті мова йде про висновок особи, що ґрунтується на спеціальних знаннях, та узгоджується з особою, яка є спеціалістом у галузі психології. Утім, такий висновок спеціаліста-психолога ніяк не може змінити висновок експерта-психолога, а носить лише рекомендаційний, інформаційний, орієнтуючий зміст для судово-психологічної експертизи та скеровується суб'єктом її призначення разом із постановою чи ухвалою про її (експертизи) проведення.

До вище означеного переліку помилок та недоліків у використанні спеціальних психологічних знань, на нашу думку варто додати, ще й те, що прокурорсько-слідчими працівниками у зв'язку з *невмінням розмежувати питання психіатрії та психології (іншими словами, предмет дослідження)*, частіше всього (82 % випадків), призначаються комплексні психолого-психіатричні експертизи. У цьому разі, прокурорсько-слідчим працівникам, необхідно чітко окреслити предмет дослідження психіатричної та психологічної експертизи. Така проблема виникла й у законодавця під час написання нового, сьогодні вже чинного КПК України (2012 р.), оскільки як виходить зі змісту ч. 6 ст. 101 КПК України, експертиза з кримінального провадження лише проводиться щодо психічного стану підозрюваного та обвинуваченого, а куди поділась експертиза стосовно психологічного стану невідомо. На нашу думку, психологічна експертиза обов'язково повинна передувати психіатричній.

Більш того законодавець у ст. 509 КПК України (назва – «Психіатрична експертиза») у п. 2 ч. 1 наводить такі підстави для призначення психіатричної експертизи як: «затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті тощо», наголошуючи, що всі ці категорії відносяться до неадекватної поведінки особи під час вчинення суспільно-небезпечного діяння або

після нього. Однак, означені категорії не лише є психологічними, а й безпосередньо характеризують особу цілком психічно здоровою, якій можуть бути притаманні такі психологічні процеси як: затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті внаслідок стресу, психологічної травми, переляку, симуляції тощо. Відтак ці явища можуть бути тимчасовим розладом, а для психіатричної експертизи потрібна їх сталість. Тому, таку поведінку особи варто досліджувати на перетині двох видів експертиз, комплексно призначивши психолого-психіатричну експертизу, де вже самі експерти розмежують спірні питання двох суміжних наук.

Академік В. О. Коновалова, до предмету судово-психологічної експертизи відносить не лише психіку здорової людини, а й вивчення психічної діяльності в нормі, тобто закономірностей психічної діяльності здорової людини [9, с. 155], що є цілком слушно, на нашу думку. Психіатрія ж досліджує і вивчає патологічні зміни психіки людини, що й становить предмет судово-психіатричної експертизи [1, с. 112]. Відтак, ще в стінах ЗВО при підготовці правників, необхідно під час вивчення дисципліни «юридична психологія», тренерам, викладачам, робити акцент на чіткому розмежуванні предметів психології та психіатрії у межах юрисдикційного процесу.

Щодо використання такої форми психологічних знань як надання психологічної допомоги (ч. 3 ст. 71 КПК України), то варто згадати п. 4 ст. 75 КПК України в якому мова йде про те, що однією з умов яка виключає участь слідчого судді, або присяжного в кримінальному провадженні є наявність певних обставин, які викликають сумнів у його неупередженості, а відтак це, на нашу думку, дає підстави для застосування психологічних навичок щодо діагностування психологом сумнівної поведінки чи інших психофізіологічних ознак зазначених вище учасників процесу. Оскільки у наведеній нами правовій процедурі переважає суб'єктивний (психологічний) чинник – «сумнів у неупередженості», то щоб його фахово діагностувати потрібні спеціальні психологічні знання, адже на відміну від психолога, прокурор чи то слідчий керуються у цьому разі лише внутрішнім переконанням, що переважно ґрунтується на правових знаннях (ст. 94 КПК України), а відтак лишає поза увагою його «сумнів», тобто психологічну сутність.

Схожа підстава для застосування спеціальних психологічних знань щодо діагностування психологом сумнівної поведінки таких учасників процесу як прокурора та слідчого міститься у п. 3 ч. 1 ст. 77 КПК України. А саме, прокурор, слідчий не має права брати участь у кримінальному провадженні, якщо існують обставини, які викликають обґрунтовані сумніви в їхній неупередженості. Вони можуть виникати

у будь-якого учасника процесу, навіть у свідка чи понятого, але щоб вмотивувати свої сумніви в неупередженості прокурора чи слідчого потрібно звернутися за допомогою до спеціаліста-психолога. Відрадно, що чинний КПК такі обставини передбачив, адже в ч. 3 ст. 71 КПК України чітко зазначено: «сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання щодо залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги». Відтак обґрунтувати такі сумніви доцільно «висновком» (ч.ч. 6, 7 ст. 95 КПК України) (див. зразок 2) чи «письмовими поясненнями» (п. 2 ч. 2 ст. 105 КПК України) спеціаліста-психолога та іншими вагомими аргументами.

До речі наявність обставин, які викликають сумнів у неупередженості будь-якого учасника процесу іноді стають підставою для заявлення останньому відводу (ст. 80 КПК України), який відповідно ч. 5 ст. 80 КПК України повинен бути вмотивованим, а отже як і в попередніх ситуаціях вимагає залучення спеціаліста-психолога для діагностики сумніву та складення на підставі цього відповідного висновку. Спеціальні психологічні знання потрібні також в окремих випадках визнання допустимості зібраних у справі доказів.

Так, наприклад, в ч. 3 ст. 88 КПК України зазначено: «докази щодо певної звички або звичайної ділової практики підозрюваного, обвинуваченого є допустимими для доведення того, що певне кримінальне правопорушення узгоджувалося з цією звичкою підозрюваного, обвинуваченого». Для того щоб це встановити потрібно провести психологічне дослідження (експертизу), адже «звички» це більше категорія психологічної науки. У іншому разі спеціаліст-психолог (експерт) може усно проконсультувати прокурора, суд чи інших учасників процесу стосовно доведення того, що певне кримінальне правопорушення узгоджувалося зі звичкою підозрюваного, обвинуваченого. Більш того спеціаліст-психолог при нагоді може бути допитаним у суді з приводу відомих йому обставин за яких досліджувались звички підозрюваного, обвинуваченого (ч. 1 ст. 95 КПК України) та їхній причинно-наслідковий зв'язок зі скоєним кримінальним правопорушенням.

Таким чином, висновок або думка понятого, свідка, підозрюваного чи обвинуваченого який дає показання щодо якихось психологічних чинників скоєння кримінального правопорушення може визнаватися судом доказом, лише якщо такий висновок або думка корисні для чіткого розуміння показань (їх частини) і ґрунтується на спеціальних (ч. 6 ст. 95 КПК України) [4], у нашому випадку, психологічних знаннях, тобто із залученням до процесу спеціаліста-психолога. Утім, якщо такі показання суд не визнав допустимими доказами в порядку

ч. 2 ст. 89 КПК України, то інша сторона (наприклад, прокурор чи адвокат) має право допитати особу (спеціаліста-психолога) згідно з правилами допиту експерта.

Також суд може визнати допустимим доказом показання з чужих слів незалежно від можливості допитати особу, яка надала первинні пояснення, у виняткових випадках, якщо такі показання є допустимим доказом згідно з іншими правилами допустимості доказів (ч. 2 ст. 97 КПК України). Натомість перед прийняттям такого рішення суд зобов'язаний урахувати переконливість відомостей щодо факту надання первинних пояснень (п. 4 ч. 2 ст. 97 КПК України).

Наразі, у кримінально-процесуальній науці та практиці відсутнє тлумачення правової процедури залучення «письмових пояснень» та «висновку» спеціаліста-психолога до матеріалів кримінального провадження як доказу. Вважаємо, що «письмове пояснення» спеціаліста – психолога (ст.ст. 71 та 360 КПК України) може використовуватися як додаток до протоколу процесуальної дії (п. 2. ч. 2 ст. 105 КПК України) та класифікується як документ (ч. 1 ст. 99 КПК України), що є окремим джерелом доказів згідно ч. 2 ст. 84 КПК України. З цих позицій варто розглядати і «висновок» спеціаліста-психолога», який може надаватися у межах кримінального провадження, особливо під час судового розгляду за клопотанням сторін (ч.ч. 6, 7 ст. 95 КПК України) та класифікується як показання (ч. 1 ст. 95 КПК України) чи документ (ч. 1 ст. 99 КПК України), що є джерелами доказів згідно ч. 2 ст. 84 КПК України. Таке положення цілком логічно застосовувати й до такої форми використання психологічних знань як «консультація» спеціаліста-психолога (ст. 360 КПК України).

Щодо застосування психологічних знань у формі надання консультацій, то в цьому переконує аналіз практики за показниками якої (76,5 % випадків), психологічна консультація у багатьох випадках передує призначенню судово-психологічної експертизи, а відтак, допомагає правильно кваліфікувати дії обвинуваченого, встановити належну міру покарання, правильно оцінити показання свідка, потерпілого тощо. Як пише О. М. Гребенюк «за змістом консультація є досить близькою до такої форми використання спеціальних психологічних знань, як психологічна експертиза, і може надаватися тією ж особою, яка у подальшому буде проводити судово-психологічну експертизу» [10, с. 147].

Вважаємо, що навіть при застосуванні до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого певного запобіжного заходу потрібно залучати спеціаліста-психолога, адже як наголошує диспозиція ч. 1 ст. 492 КПК України, обрання такого заходу має відбуватись з урахуванням вікових

та психологічних особливостей неповнолітніх правопорушників. Наприклад, при передачі неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а неповнолітніх, які виховуються в дитячих установах, – під нагляд адміністрації установи, суд за допомогою спеціаліста-психолога зобов'язаний зібрати відомості про батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім і впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд (ч. 4 ст. 493 КПК України).

Так само, хоча ст. 495 КПК України й непередбачений, спеціаліст-психолог який може знадобитися під час вирішення суддею питання щодо тимчасового видалення неповнолітнього обвинуваченого із зали судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на останнього (ч. 1 ст. 495 КПК України). Такому рішенню судді можуть слугувати позиція прокурора, захисника і законного представника, які на наш погляд, повинні спиратися на психологічні спостереження спеціаліста-психолога, адже обставини дослідження справи можуть бути пов'язані з психотравмуючими чинниками впливу на свідомість, психологічний та фізіологічний стан неповнолітнього (деталізація події зґвалтування, вбивства тощо). Отже рішення щодо доцільності видалення неповнолітнього із зали судового засідання повинно прийматися суддею лише на підставі письмових чи усних роз'яснень (консультації) спеціаліста-психолога (ст. 360 КПК України).

Також, на нашу думку, варто представникам служби у справах дітей та кримінальної міліції перед висловленням у суді позиції з приводу найбільш доцільних заходів стосовно перевиховання неповнолітнього обвинуваченого (ч. 2 ст. 496 КПК України) залучати спеціаліста-психолога, який зможе проконсультувати останніх щодо ефективності запропонованих заходів профілактики поведінки правопорушника чи порекомендувати оптимальні. Вважаємо, що прокурор під час досудового розслідування кримінального проступку вчиненого вперше неповнолітнім чи ним останнім злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості без застосування кримінального покарання має провести низку консультацій зі спеціалістом-психологом (*про можливість та доцільність примусового перевиховання неповнолітнього*) на підставі внутрішнього переконання та у порядку ч. 1 ст. 497 КПК України письмово звернутися з клопотанням до суду щодо застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру.

За аналогією, вже під час постановлення ухвали в кримінальному провадженні щодо застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, суд має з'ясувати чи варто застосовувати

до нього означений захід, і який саме (п. 3 ч. 1 ст. 501 КПК України). Вважаємо, що для прийняття такого рішення, суд має викликати на судові засідання спеціаліста-психолога та ще раз переконатися про доцільність та ефективність застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру. Спеціаліст-психолог має надати усні роз'яснення свого висновку на яких ґрунтувалося клопотання прокурора в порядку ч. 1 ст. 497 КПК України.

Таким чином, нормативні параметри чинного Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.) дозволяють та розширюють можливості призначення судово-психологічної експертизи та використання інших ефективних форм застосування спеціальних психологічних знань), що слугують додатковим доказом у кримінальному провадженні.

Зразок бланку 1

Слідчому (прокурору) _____ відділу _____
Адреса: _____
Заявник: _____
Адреса: _____, _____
Засоби зв'язку _____
Кримінальне провадження: № _____

**Клопотання
про проведення психологічного дослідження**

У провадженні СВ _____ УП ГУНП у м. _____
знаходяться матеріали кримінального провадження, внесеного до
Єдиного реєстру досудових розслідувань за № _____
від _____ року, за ознаками кримінального правопорушення,
передбаченого _____ КК України. Потерпілим у кримінальному
провадженні є гр. _____ р. н.

Загальні обставини та предмет заяви:

Відповідно до ч. 1 ст. 220 КПК України клопотання сторони захисту, потерпілого і його представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, про виконання будь-яких процесуальних дій слідчих, прокурор зобов'язані розглянути в строк не більше трьох днів з моменту подання і задовольнити їх за наявності відповідних підстав.

Ураховуючи вищевикладене та керуючись ч. 5 ст. 44, п. 4 ч. 1 ст. 56, ч. 4 ст. 58 ч. 1 ст. 220 КПК України,

ПРОШУ:

1. Задовольнити клопотання про проведення психологічного дослідження та залучити відповідного спеціаліста для з'ясування наступних питань:

1) _____

2) _____

3) _____

2. Повідомити про результати розгляду клопотання на вказану вище адресу для листування. Переконливо прошу виконати вимоги ч. 2 ст. 220 КПК України, в якій зазначено «про результати розгляду клопотання повідомляється особа, яка заявила клопотання. Про повну або часткову відмову в задоволенні клопотання виноситься вмотивована постанова, копія якої вручається особі, яка заявила клопотання, а у разі неможливості вручення з об'єктивних причин – надсилається їй».

Додатки:

1) _____

2) _____

Заявник:

Адвокат (представник, потерпілий)

ПІБ (підпис)

дата

Проблеми юрисдикційного процесу України

Зразок бланку 2

ДОРУЧЕННЯ

_____ (вказати кому: орган, підприємство, установу, організацію, службову чи фізичну особу)

про проведення _____ дослідження
(вказати відповідну галузь знань)

Місто (сел.) _____ «__» _____ 20__ року

(посада, найменування органу, ініціали, прізвище)

розглянувши

_____ (вказати клопотання, процесуальний статус ПІБ про залучення спеціаліста чи/та матеріали досудового розслідування, внесеного до СРДР №, за ознаками кримінального правопорушення передбаченого п. ч. ст. КК України)

ВСТАНОВИВ:

_____ (зміст обставин (фабула), які є підставами для складення доручення та його обґрунтування)

Ураховуючи, що для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні _____ знання, керуючись ч. 5 ст. 40, ст. 71, ч.ч. 6, 7 ст. 95, ст.ст. 110, 220 КПК України, -

ДОРУЧАЮ:

1. Провести _____ дослідження, до якого залучити спеціаліста- _____, що займає посаду

2. На вирішення спеціалісту- _____ пропонуються наступні питання:

1) _____

2) _____

3) _____

4) _____

3. Для дослідження спеціалісту - _____ надати
(надіслати, направити): _____

4. Бланк для надання висновку спеціаліста - _____
на _____ аркушах.

5. Пам'ятка роз'яснення прав та обов'язків спеціаліста на окремому
аркуші _____

6. Копію доручення направити _____

Доручення склав

(посада, найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

ПАМ'ЯТКА
про процесуальні права та обов'язки спеціаліста

Пам'ятку одержав: _____
(наявна посада, ПІБ, дата народження)

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 71. Спеціаліст

1. Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

2. Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду.

3. Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги.

4. Спеціаліст має право:

1) ставити запитання учасникам процесуальної дії з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду;

2) користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням;

3) звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів;

4) знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження;

5) одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до кримінального провадження;

6) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом.

5. Спеціаліст зобов'язаний:

1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, суду і мати при собі необхідні технічне обладнання, пристрої та прилади;

2) виконувати вказівки сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду та давати пояснення з поставлених запитань;

3) не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються сутності кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі спеціалісту в зв'язку з виконанням його обов'язків;

4) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Кодексом.

Стаття 72. Відповідальність спеціаліста

1. У разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням

Стаття 360. Консультації та роз'яснення спеціаліста

1. Під час дослідження доказів суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань.

2. Спеціалісту можуть бути поставлені питання щодо сутності наданих усних консультацій чи письмових роз'яснень. Першою ставить запитання особа, за клопотанням якої залучено спеціаліста, а потім інші особи, які беруть участь у кримінальному провадженні. Головуючий у судовому засіданні має право ставити спеціалістові запитання в будь-який час дослідження доказів.

Стаття 95. Показання

1. Показання – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження.

4. Суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання.

6. Висновок або думка особи, яка дає показання, може визнаватися судом доказом, лише якщо такий висновок або думка корисні для чіткого розуміння показань (їх частини) і ґрунтуються на спеціальних знаннях в розумінні статті 101 (Висновок експерта) КПК України.

7. Якщо особа, яка дає показання, висловила думку або висновок, що ґрунтується на спеціальних знаннях у розумінні статті 101 (Висновок експерта) КПК України, а суд не визнав їх недопустимими доказами в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 89 (Визнання доказів

недопустимими) КПК України, інша сторона має право допитати особу згідно з правилами допиту експерта.

Стаття 222. Недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування

1. Відомості досудового розслідування можна розголошувати лише з письмового дозволу слідчого або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнаються можливими.

2. Слідчий, прокурор попереджає осіб, яким стали відомі відомості досудового розслідування, у зв'язку з участю в ньому, про їх обов'язок не розголошувати такі відомості без його дозволу. Незаконне розголошення відомостей досудового розслідування тягне за собою кримінальну відповідальність, встановлену законом.

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 387 Розголошення даних досудового слідства або дізнання

Розголошення без дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадила дізнання чи досудове слідство, даних досудового слідства чи дізнання особою, попередженою в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані, – карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років.

Пам'ятку вручив:

Суб'єкт залучення спеціаліста – _____

(наявна посада)

(ПІБ)

(підпис)

« _____ » _____ 20__ р.

Додаток до протоколу _____
(п. 3 ч. 2 ст. 99, п. 2. ч. 2. ст. 105 КПК України)

ПИСЬМОВЕ ПОЯСНЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА

_____ *(вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь)*

Методики чи/або техніка, що застосовується спеціалістом –

_____ *(вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь)*

Я спеціаліст – _____
(вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь) ПІБ (спеціальне, вчене звання, науковий ступінь тощо)

підтверджую особисту участь в слідчій (процесуальній) дії

_____,
(вказати назву слідчої, процесуальної дії)

Що проводиться _____ за рішенням _____
(дата, місце)

_____ *(вказати посаду та П.І.Б особи уповноважену на проведення процесуальної дії)*

З правами передбаченими КПК України, а саме: ч.ч. 1–4 ст. 71 та ст. 360 _____ ознайомлений у повному обсязі _____
(підпис)

З обов'язками передбаченими КПК України, а саме: ч. 5 ст. 71 та ст. 360 _____ ознайомлений у повному обсязі _____
(підпис)

Повідомляю, що мене попереджено про відповідальність передбачену для спеціаліста ст. 72 КПК України, а саме: у разі

Проблеми юрисдикційного процесу України

неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття, на мене, судом будуть покладені всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні.

_____ (підпис)

Повідомляю, що мене попереджено про кримінальну відповідальність за незаконне розголошення відомостей досудового розслідування у порядку ст. 222 КПК України та ознайомлено з положеннями ст. 387 КК України.

_____ (підпис)

Під час _____
(вказати конкретну подію та назву слідчої, процесуальної дії)

мною _____
застосовано _____

_____ (вказати конкретні методики чи/або технічні засоби)

Як спеціаліст у галузі _____ з приводу

_____ (вказати поставлені запитання учасниками процесуальної дії чи/або власні спостереження)

можу пояснити, що _____

Спеціаліст – _____ (вказати спеціальність чи галузь) _____ (вказати наявну займану посаду)

_____ П.І.Б (ініціали)

_____ (підпис)

Інші учасники слідчої, процесуальної дії

Озерський І. В.

Зауваження до роботи (пояснень) спеціаліста _____

(вказати конкретні зауваження та свою посаду чи процесуальний статус, засвідчити підписом та датою)

ВИСНОВОК СПЕЦІАЛІСТА

_____ (вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь)

Методики чи/або техніка, що застосовується спеціалістом – _____

_____ (вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь)

Я спеціаліст – _____

_____ (вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь) ПІБ (спеціальне, вчене звання, науковий ступінь тощо)

підтверджую особисту участь в слідчій (процесуальній) дії _____

_____ (вказати назву слідчої, процесуальної дії)

Що проводиться _____ за рішенням

_____ (дата, місце)

_____ (вказати посаду та ПІБ особи уповноважену на проведення процесуальної дії)

З правами передбаченими КПК України: ч.ч. 1–4 ст. 71, ч. 6, 7 ст. 95 та ст. 360 _____ ознайомлений у повному обсязі _____ (підпис)

З обов'язками передбаченими КПК України: ч. 5 ст. 71, ч. 6, 7 ст. 9 та ст. 360 _____ ознайомлений у повному обсязі _____ (підпис)

Повідомляю, що мене попереджено про відповідальність передбачену для спеціаліста ст. 72 КПК України, а саме: у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття, на мене, судом будуть покладені всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні.

_____ (підпис)

Озерський І. В.

Повідомляю, що мене попереджено про кримінальну відповідальність за незаконне розголошення відомостей досудового розслідування у порядку ст. 222 КПК України та ознайомлено з положеннями ст. 387 КК України.

_____ (підпис)

Під час _____
(вказати конкретну подію та назву слідчої, процесуальної дії)

мною _____
застосовано _____

_____ (вказати конкретні методики чи/або технічні засоби)

Як спеціаліст у галузі _____ з приводу

_____ (вказати поставлені запитання учасниками процесуальної дії чи/або власні спостереження)

можу пояснити, що _____

Висновок наданий мною як спеціалістом цілком узгоджується із застереженнями та положеннями ч.ч. 1-4, 5 ст. 71, ч.ч. 6, 7 ст. 95, ст. 360 КПК України.

Спеціаліст – _____ (вказати спеціальність чи галузь) _____ (вказати наявну займану посаду)

_____ П.І.Б (ініціали)

_____ (підпис)

Література

1. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі України (проблеми теорії та практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2004. 182 с.

2. Ярош О. В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх, обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2008. 24 с.
3. Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 199 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : чинне законодавство від 19 листопада. К., 2012. 382 с.
5. Максимова Н. Ю. Милютіна Е. Л. Курс лекцій по детской психологии : учеб. пособ. Ростов н/Д. : Феникс, 2000. 576 с.
6. Кримінальний кодекс України від 5 квітня. К., 2001. 239 с.
7. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. / Н. Алікіна, П. Біленчук, М. Зубань та ін. Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1993. 56 с.
8. Юридична психологія : підруч. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін. Київ : Ін Юре, 1999. 352 с.
9. Коновалова В. Е. Правовая психология : учеб. пособ. Харьков : Основа при ХГУ, 1990. 200 с.
10. Гребенюк М. О. Юридико-психологічні засади розслідування злочинів, вчинених із особливою жорстокістю : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2009. 200 с.

РОЗДІЛ 3

ІНШІ ПИТАННЯ ПРАВА ТА ПСИХОЛОГІЇ

У цьому розділі відображені окремі актуальні проблеми: законодавчого врегулювання проходження військової служби особами, які беруть участь в ООС в Україні; організаційно-правових засад психореабілітаційної допомоги демобілізованим бійцям ООС (АТО); критерії вимірювання професійної придатності мобілізованих осіб до ООС за оцінкою їхніх інтелектуальних здібностей; нейтралізація посттравматичного стресового розладу демобілізованих бійців ООС (АТО); соціально-психологічної підтримки (психологічного супроводу) бійців ООС у кризових умовах та критичних ситуаціях бойових дій.

Також у контексті розділу представлена авторська концепція індивідуалізації шкали оцінювання здобувачів вищої освіти першого та другого рівня на семінарському занятті з юридичних дисциплін та розглянута організаційно-правова та адміністративно-управлінська проблема реалізації повноважень завідувача кафедри закладу вищої освіти в Україні у формі видання розпоряджень, усних та письмових вказівок. У розрізі цього, виокремлено авторські позиції щодо удосконалення нормативного, компетентісного змісту повноважень завідувача кафедри як наукового координатора та організаційного керівника навчально-наукового підрозділу (кафедри).

3.1. Окремі проблеми законодавчого врегулювання проходження військової служби особами, які беруть участь в ООС

Правовою основою військового обов'язку і військової служби є Конституція України, Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (1991 р.), Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992 р.), Закон України «Про оборону України» (1991 р.), «Про Збройні Сили України» (1991 р.), «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію» (1993 р.), інші закони України, а також прийняті відповідно до них укази Президента України та інші нормативно-правові акти щодо забезпечення обороноздатності держави, виконання військового обов'язку, проходження військової служби, служби у військовому резерві та статусу військовослужбовців, а також міжнародні договори

України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Варто зазначити, що згідно ст. 2 (назва – Військова служба і виконання військового обов'язку в запасі) Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992 р.) військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежністю та територіальною цілісністю. Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їхнього страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби [1].

Проходження військової служби здійснюється: громадянами України – у добровільному порядку (за контрактом) або за призовом; іноземцями та особами без громадянства – у добровільному порядку (за контрактом) на посадах, що підлягають заміщенню військово-службовцями рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України. Відтак, громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які проходять військову службу, є військово-службовцями [1].

Вважаємо, що законодавець у п. 12 ст. 2 (назва – Військова служба і виконання військового обов'язку в запасі) Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992 р.) де наголошено, що «громадяни України, які приписуються до призовних дільниць, направляються для підготовки до військової служби, особи, які призиваються або приймаються на військову службу, приймаються на службу у військовому резерві, та військовозобов'язані, призначені для комплектування посад за відповідними військово-обліковими спеціальностями під час проведення мобілізації, проходять обов'язковий медичний огляд» [1], припустився помилки, оскільки акцентував увагу лише на медичних параметрах придатності до військової служби, позаяк психологічний критерій відбору лишився осторонь.

Законодавцю, варто було б доповнити п. 4.1. ст. 14 (назва – Приписка громадян України до призовних дільниць) Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992 р.) та зазначити, що «не підлягають приписці до призовних дільниць громадяни України, які перебувають на обліку в психіатричних лікувальних закладах Міністерства охорони здоров'я та у зв'язку з психічним захворюванням не в змозі проходити військову службу».

Також вважаємо, що у п. 7 означеної статті необхідно уточнити, що у склад комісії з питань приписки громадян України до призовних

дільниць у районних (міських) військових комісаріатах має входити не лише психолог відповідного державного (комунального) закладу, розташованого на території району (міста), але й незалежний психолог іншого регіону України (освітнього рівня магістр за спеціальністю «практична психологія»), у якого наявний досвід роботи з військово-службовцями, зокрема з відбору та добору кадрів для Збройних сил України. Цього положення щодо психолога стосується й п. 1 ст. 16 (назва – Призовні комісії) Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992 р.).

На психологічні параметри військової служби в Україні зроблено акцент й Президентом України Петром Порошенко, яким 3 листопада 2015 р. підписано зміни до Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», в якому вписано, що військовослужбовці, учасники бойових дій які брали безпосередню участь в АТО чи виконували бойові завдання в екстремальних умовах, в обов'язковому порядку мають пройти психологічну реабілітацію [2]. Тут вбачається проблема в тому, що ще на початковому етапі мобілізації необхідно було б зробити фаховий психологічний відбір, обстеження громадян, які проходять військову службу в умовах ООС, аби в подальшому не допустити великої кількості бійців з посттравматичним стресовим розладом та неминучою, у зв'язку з цим, психологічною реабілітацією.

Тому, вважаємо, що у п. 9 ст. 14 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992 р.) законодавцю варто зробити уточнення, оскільки чинна редакція виглядає дещо розмитою у площині міри придатності громадян України для проходження підготовки з військово-технічних спеціальностей, а саме слід зауважити, що «окрім медичних показників необхідні й психологічні та додати низку інших, виключивши саме термінологічну конструкцію «іншими показниками».

Потребує уточнення й положення п. 9 в якому зазначено, що «організація роботи з вивчення особистості призовників, їхній морально-ділових якостей та сімейного стану», необхідно додати після термінологічної конструкції «морально-ділових» через сполучник «та» «та психологічних». У п. 10 означеної статті Закону також необхідно уточнити, що «за результатами медичного огляду громадянина України і з урахуванням рівня його освітньої підготовки, особистих *«та психологічних»* (додано авт. І. В.) якостей, роду діяльності та спеціальності, комісія з питань приписки може прийняти одне з таких рішень...»

Щодо відстрочки від призову на строкову військову службу, то тут теж варто зауважити, що наразі п. 7 ст. 17 (назва – Відстрочка від призову на строкову військову службу) надає право на таку відстрочку

лише за станом здоров'я на строк до одного року, а як же бути з психологічним станом такого призвоника? Тому, вважаємо, що цей пункт ст. 17 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992 р.) варто зазначити у наступній редакції: «відстрочка від призову на строкову військову службу за станом здоров'я на строк до одного року надається призвоникам, які визнані під час медичного огляду та психологічного обстеження тимчасово непридатними до військової служби».

Подібний недолік виявлено й у ст. 23 (назва – Відстрочка від призову на військову службу під час мобілізації) Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (1993 р.), де зазначено, що «не підлягають призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язані визнані відповідно до висновку військово-лікарської комісії тимчасово непридатними до військової служби за станом здоров'я» [3]. Як бачимо, у цьому положенні не уточнюється якого саме здоров'я, наприклад психологічного чи фізіологічного, а тому необхідно внести відповідні зміни до чинної редакції ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (1993 р.).

Проблема простежується й у недосконалості п. 8 ст. 17 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992 р.), де зазначено, що відстрочка від призову на строкову військову службу для здобуття освіти на весь період навчання надається громадянам призовного віку, які навчаються в аспірантурі або докторантурі з відривом чи без відриву від виробництва. Припускаємо, що у такій чинній редакції Закону прихована можливість призвоників ухилитися від військової служби, адже таке навчання може розтягнутися на чотири роки, а його наслідком стане невдала підготовка дисертаційного дослідження чи його повна відсутність.

Тому в цей пункт, потрібно внести поправку, яка б унеможливила ухилення від призову за рахунок штучного перебування особи в аспірантурі та докторантурі. Пропонуємо наступну редакцію: «відстрочка від призову на строкову військову службу для здобуття освіти на весь період навчання надається громадянам призовного віку, які навчаються: в аспірантурі або докторантурі з відривом або без відриву від виробництва за умови, що вони вчасно виконують план (графік) підготовки дисертаційного дослідження». Це саме стосується й ст. 23 (назва – Відстрочка від призову на військову службу під час мобілізації) Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (1993 р.).

Також, зважаючи на потребу українського війська за умов ООС у капеланах (священнослужителів), варто до п. 13 ст. 17 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992 р.) додати

положення про те, що «відстрочка від призову на строкову військову службу для продовження професійної діяльності надається таким громадянам призовного віку: священнослужителям, які закінчили вищі або середні духовні навчальні заклади і займають посаду в релігійних організаціях, що діють за статутом (положенням), зареєстрованим в установленому порядку, – на час виконання обов'язків священнослужителя, якщо останні не виявили особистого, добровільного бажання мобілізуватись на фронт як капелани».

Дивно виглядає положення ст. 23 (назва – Відстрочка від призову на військову службу під час мобілізації) Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (1993 р.) щодо призову на військову службу під час мобілізації наукових і науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти, наукових установ та організацій, які мають вчене звання та/або науковий ступінь. Адже в нормі Закону конкретизується, що мобілізації не підлягають лише наукові і науково-педагогічні працівники за умови, якщо вони працюють у ЗВО, наукових установах та організаціях за основним місцем роботи не менш як на 0,75 ставки.

А як бути з тими докторами, професорами, які на момент мобілізації не працевлаштовані на 0,75 ставки з об'єктивних причин (відсутність такої ставки, посади, ЗВО, творча відпустка тощо)? Цікаво, невже для України, її післявоєнної розбудови такі доктори та професори стануть непотребом, оскільки будуть відправлені на фронт та можливо вбиті чи покалічені. Хіба для України науковці це не золотий запас, зокрема для відбудови держави? Вважаємо неприйнятним положення щодо уточнення необхідної ставки посади науковця (0,75) та рекомендуємо законодавцям його вилучити з означеної статті.

Вважаємо, що необхідно внести уточнення в п. 1 ст. 34 (назва – Персонально-якісний, персонально-первинний та персональний облік призовників і військовозобов'язаних) Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992 р.), щодо психологічної придатності громадян, адже в обліку відомостей призовників не внесено даних про результати психологічних обстежень та висновок психолога, а лише визначені біографічні дані, стан здоров'я та результати співбесід тощо.

Література

1. Про військовий обов'язок і військову службу. Верховна Рада України : Закон від 25.03.1992 № 2232-ХІІ Редакція від 28.12.2015. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.

2. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. Верховна Рада України : Закон від 20.12.1991 № 2011-XII. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>.
3. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію Верховна Рада України : Закон від 21.10.1993 № 3543-XII. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>.

3.2. Організаційно-правові засади психореабілітаційної допомоги демобілізованим бійцям ООС (АТО)

У підрозділі висвітлені окремі теоретичні, організаційні та правові питання щодо надання психореабілітаційної допомоги бійцям ООС (АТО) та їхнім сім'ям, які постраждали внаслідок бойових дій. У представленому підрозділі пропонуються суттєві практичні рекомендації з оптимізації проведення психореабілітаційної роботи з учасниками ООС (АТО) (бійцями, їхніми сім'ями, близькими родичами, друзями), що отримали різного роду травми, зокрема фізіологічні, психологічні та моральні.

Варто зазначити, що необхідність розв'язання проблем психореабілітації учасників ООС (АТО) наразі є одним з найбільш значущих векторів, якому приділяється неабияка увага в засобах масової інформації, на засіданнях урядових комітетів, комітетів Верховної Ради України, а також громадських організацій, що опікуються означеними вище проблемами. Відтак, багатогранність завдань психологічної реабілітації постраждалих в ООС (АТО) потребує ефективного функціонування цієї системи як самостійного напрямку психологічної допомоги. Тому, психологічна допомога бійцям ООС (АТО) та членам їхніх сімей є однією з ключових проблем у Збройних силах України.

Адже, психологічні травми, як зазначають А. Баца та О. Еверт, можуть бути більш небезпечні, ніж травми фізичні – вони здатні нашкодити здоров'ю і життю самих солдатів, а також тих, хто їх оточує. Багато бійців повернуться із зони АТО з величезним «багажем» психологічних переживань, зміною стилю звичайної поведінки, що безпосередньо пов'язано з бойовими рефлексами, які він придбав у результаті небезпечних для життя ситуацій. Що ж тоді робити? Успішна психологічна реабілітація та ресоціалізація ґрунтується на трьох основних діях – спілкуванні, прийнятті ветерана таким, яким він є і допомозі фахівця [1].

Невипадково, психологи зазначають, що реабілітація має важливе значення не тільки для самих вояків, а й для всього суспільства. Майже 98 % бійців можуть потребувати висококваліфікованої психологічної допомоги, про що свідчить міжнародний досвід і результати низки досліджень [2]. Найбільша проблема, з якою стикаються всі демобілізовані бійці ООС (АТО) – це дезадаптація. У регулярних військах все чудово з дисципліною, але не з мотивацією. Їх, як правило, сім'я підтримує до останнього, але у них проблема з самореалізацією. Крім того, на думку А. Козінчука, найбільші проблеми у тих, кого «змусили» піти в армію [3].

Тішить те, що наразі активно створюють центри психологічної реабілітації учасників ООС (АТО) як на обласному рівні, так і на рівні упорядкування психологічних служб у кожному райцентрі. Адже всі розуміють, що навіть коли війна закінчиться, то її психологічний слід ще надто довго триматиметься у пам'яті багатьох людей. Разом з тим експерти наголошують на необхідності активізації зусиль влади й громадських організацій, волонтерів і небабдужих людей для негайного розв'язання основних проблем реабілітації учасників бойових дій. Як слушно зауважує А. Потіха, для цього потрібно об'єднати зусилля санаторно-курортних закладів, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування і форми власності, науково-дослідних установ та кафедр у розробці та впровадженні заходів з реабілітації [2]. Відтак, завданням цього дослідження є опрацювання та розробка відповідних методичних рекомендацій з психореабілітаційної роботи з учасниками ООС (АТО) та членами їхніх сімей.

Окремим організаційно-правовим аспектам аналізу проблеми дієвого забезпечення різного роду необхідної допомоги бійцям Збройних сил України в умовах військового конфлікту, зокрема постраждалим в АТО присвячені наукові праці В. Антипенка, А. Баці, О. Еверт, О. Бодрука, В. Вакулича, В. Врадія, О. Гончаренка, Ю. Землянського, А. Козінчук, Є. Лисицина, А. Потіхи, С. Пирожкова, С. Телешуна, О. Шехова та ін., проте на сьогодні не можна впевнено говорити про ґрунтовне теоретико-прикладне дослідження питань, пов'язаних з удосконаленням саме психореабілітаційної роботи стосовно учасників ООС (АТО) та членів їх сімей.

Експерти акцентують увагу на психологічній адаптації, якої потребують майже всі учасники ООС та АТО й переселенці із зони військового конфлікту. Солдатів, які пережили страхіття війни, часто турбує безсоння, відсутність емоцій, дратівливість. Психологи зауважують, що учасники тих страшних подій важко йдуть на контакт, адже думають, що час усе виликує і звичай тримають усе в собі. Війна, за словами

медиків, підриває психологічне здоров'я і потреба в лікуванні з кожним днем зростає. Як інформують ЗМІ, починаючи з осені 2014 р., створюється мережа лікувальних закладів для надання допомоги постраждалим під час АТО [2].

Варто зазначити, що психологічно-соціальне відновлення учасників ООС (АТО), що постраждали як психічно так і фізіологічно, має проводитися за наступними напрямками: психокорекційна терапія, тілесно-орієнтована терапія, арт-терапія, когнітивно-поведінкова терапія, сенсорна корекція і сенсорна інтеграція, психодинамічна терапія, консультування членів сім'ї та близьких родичів бійців ООС (АТО) стосовно психологічної підтримки та особливостей стану посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР) з урахуванням напрацювань психонейтралізації «афганського» та «в'єтнамського» синдромів».

Так, на думку А. Козінчука, «афганський» синдром несе в собі причину асоціальної поведінки військових ветеранів. По-науковому він називається ПТСР – посттравматичний стресовий розлад, що проявляється через 3–6 місяців після закінчення війни. Один з основних симптомів – флешбеки: ветерану вживаються неприємні спогади, які він намагається забути. У нього може проявитися бурхлива активність, обумовлена комплексом провини. Аби «заглушити війну в голові», колишні бойців вживають спиртні напої, наркотичні речовини, можуть приєднуватися до кримінальних угруповань. Симптомами розладу також є безпричинна агресія, направлена на сім'ю та близьких. ПТСР характеризується й соматичними проявами: порушенням сну, головними болями, серцевими нападами [3].

Отож, реабілітаційні заходи мають бути спрямовані як у формі індивідуальної консультації, так і груповій роботі, оскільки система лікувально-реабілітаційних заходів для постраждалих осіб повинна поєднувати комплексний характер і містити психотерапію, психодіагностику, психологічну корекцію, медикаментозну та немедикаментозну (народну, цілительську) терапію. Тому, психологи як реабілітологи мають комплексно допомагати бійцям, особливо тим, які стали інвалідами, отримали різного роду каліцтва, відновити психіку та адаптуватись, наприклад до нової штучної кінцівки чи навіть до її відсутності. Типова психологічна допомога має надаватись також і родинам учасників ООС (АТО), оскільки психологічна чи фізіологічна травма є стрес-фактором для членів сім'ї, що має в останніх зворотній емоційний ефект, і як атракція посилює ПТСР у бійця.

Вважаємо за необхідне навести слушні, на нашу думку правила [1], які повинні пам'ятати родини учасників бойових дій, аби не нашкодити психотравмованому члену родини – бійцю ООС (АТО):

1. Поки боєць знаходиться в умовах ООС, не розповідайте йому про свої переживання, страхи і тривоги, не плачте в трубку та не пишіть у такому стані листів на передову. Адже, особа, яка знаходиться в зоні бойових дій, живе на межі своїх можливостей, і завжди перебуває в стані пограничної ситуації. Ваш настрій як явище атракції буде передаватися бійцю, що спровокує гальмівні процеси у виконанні бойового завдання. Тож, потрібно навпаки дати бійцю зрозуміти, що вдома чекають його якнайшвидшого повернення, за нього переживають, його люблять, і знають, що він повернеться живий, здоровий і з перемогою.

2. Переживання в сім'ях бійців неминучі, але градус хвилювання можна знизити, обмеживши доступ до ЗМІ, захистивши себе від повідомлень «все пропало, всіх зливають». Є зв'язок з вашим сином/чоловіком/братом/іншою близькою людиною – з ним все добре. На все інше краще не звертати уваги, аби уникнути стрес-фактору.

3. Вільний час краще витратити не на перегляд телепрограм, а на будь-яку діяльність, пов'язану з наданням певної допомоги учасникам ООС (АТО). Наприклад, допомогу пораненим у госпіталі чи іншому спеціальному закладі реабілітації бійців. Пам'ятайте, від маленького кроку окремої людини складається загальний настрій родини, вулиці, міста і країни.

4. Найскладніше у цій ситуації батькам учасників ООС (АТО), адже багато хто з них часто опиняється на межі відчаю від втрати чи думки про втрату своїх доньок та синів. Саме тому, для них вкрай важливо, щоб поруч була людина, яка морально сильніша і здатна контролювати їхні емоції. Відтак, дайте їм зрозуміти, що поруч є хтось, хто може підтримати і допомогти.

5. Приготуйтеся, що боєць, який повернувся із зони бойових дій, – це вже інша людина, яка отримала унікальний досвід, а разом з тим й безліч страхів, комплексів, інших психологічних синдромів. І з цим усім «багажем», його потрібно прийняти і активно здійснювати заходи з соціалізації його до мирного життя. Звичайно, що без любові, турботи, тепла і найголовніше – прийняття родини це стане практично неможливим.

6. Пам'ятайте: людина, яка пройшла війну в умовах ООС, стала набагато сильнішою, мудрішою і досвідченішою. Він повернувся, і на радість живий. Повернувся саме до вас – родини. Все інше – труднощі, які можна пережити, якщо ви націлені на те, щоб прожити з людиною щасливе життя, створюючи при цьому емоційний затишок та комфорт.

7. Не відгороджуйтеся від бійців ООС (АТО), оскільки вони залишаються сам на сам зі своїми спогадами, які часом є небезпечними для психічного здоров'я. Це призводить до внутрішнього конфлікту,

який буде поступово посилюватися та переходити у зовнішній прояв агресії до оточуючих.

8. Дослухайтеся до бійця ООС, адже це важливо. Боєць має зрозуміти, що поруч з ним рідна людина, яка прийме його будь-яким. Дайте йому віру в його цінності для вас та суспільства. Багато хлопців закриваються в собі, якщо бачать, відчувають, що дружина не приймає його новий досвід і каже, що не хоче чути про вбивства, страждання і кров. Але на жаль він цього не може забути, а поділитися йому більше немає з ким. Тому, сама відсутність цієї можливості вже може спровокувати серйозні проблеми з його психікою. Дім, родина, дружина, дітлахи, кохана дівчина має стати для нього місцем, де можна розслабитися і розкритися.

9. Забороніть собі ображатися на бійця ООС, оскільки в зоні бойових дій немає тієї дипломатії, до якої ми звикли у повсякденному житті – там щось не скажи, тут посміхнися, умовності збережи, так себе не поведь. Боєць налаштований категорично, він так звик, а відповідно це може спровокувати конфлікти.

10. Щоб чоловік (якщо ще й інвалід) швидше адаптувався, його варто залучати у повсякденне життя, оскільки він повинен розуміти, що потрібен, а не є тягарем. У іншому випадку, у свідомості бійців виникає психологічний розлом – там він герой, а тут дружина робить все сама, щоб він начебто відпочив. Тому, ні в якому разі не можна жаліти таку людину, а навпаки потрібно залучати до побутових питань за мірою готовності.

11. Якщо немає різко агресивних форм поведінки, не можна відгороджувати дітей від батька, адже дитина – це додаткова ниточка, яка прив'язує бійця до реального життя. Участь дітей і їхнє співпереживання може стати для людини рятівними атрибутами.

12. Якщо колишньому бійцю ООС (АТО) починають снитися кошмари – зверніться до психотерапевта або психолога, адже саме вони здатні створити комфортні умови, які сприятимуть усвідомленню безпеки. Наприклад: боєць повернувся додому без видимих фізичних ушкоджень. Однак, коли дружина вимикала світло і вони лягали спати, йому здавалося, що поруч сепаратист, який може його задушити. Він починав захищатися. Ситуацію врятувала порада психолога залишати включеним нічник. Людина прокидається від кошмару, дивиться по сторонах, бачить, що вона вдома, життя нічого не загрожує, жодних сепаратистів немає – поруч кохана дружина.

13. Усвідомлення того, що поруч кохана дружина змінює розуміння того, що поруч бажана дружина. Нерідко учасники бойових дій кажуть, що пропадає сексуальний потяг і з'являється агресивний настрій. З цим

можна впоратися, якщо підходити до чоловіка з боку, супроводжуючи це голосом. Ласкаво погладжуйте спину і плечі, ніжно обіймайте, ніжно розмовляйте, пестить. Його потрібно поступово привчати, що небезпека минула і удару в спину не буде.

14. Якщо чоловік не виносить фізичних контактів у принципі – приготуйтеся до того, що потрібно поступово, день за днем, можливо – тиждень за тижнем, налагоджувати контакт. Згадайте, як годували в парку білочок чи домашніх улюбленців. Ви протягуєте їм руку з їжею і чекаєте, поки вони зрозуміють, що ситуація безпечна і ви бажаєте їм добра – хочете погодувати їх саме зі своєї руки. З людиною механізм той самий, адже колишньому бійцю ООС (АТО) потрібно дати зрозуміти, що він може прийти до вас у будь-який момент. Ось ваша рука, ви поруч і будете чекати стільки, скільки потрібно, щоб він зміг доторкнутися своєю рукою у відповідь.

15. Буває, що людина, яка повернулася із зони бойових дій, довго мовчить, але в якийсь момент зривається і починає трошити все навколо. У таких ситуаціях потрібно максимально намагатися прибрати всі колючо-ріжучі предмети, щоб вони не потрапили під руку, обмежити перебування людини на кухні в громадських місцях на території розважальних закладів (ресторани, клуби, бари, дискотеки), обмежити людину у вживанні спиртних напоїв.

16. При проявах агресії учасника ООС (АТО) на словах – намагайтеся говорити з ним спокійно. Буде дуже складно, тому що всередині все закипить, але піддаватися на цю агресію не можна. Потрібно своєю поведінкою, інтонацією і реакцією давати зрозуміти, що ви усвідомлюєте, як йому складно.

17. Агресія рідко виникає у родинному колі. В основному це відбувається в компаніях – хтось сказав «зайве» слово, неправильно зрозумів, неправильно подивився, відповів. Якщо ви бачите, що ваш чоловік/брат/друг починає виявляти агресію – постарайтеся заручитися підтримкою друзів, які знаходяться поруч, і вивести його із зони ризику. Якщо в компанії з'являється людина, яка може спровокувати бійця на конфлікт (це завжди помітно), потрібно зробити все можливе, щоб уникнути такої ситуації.

18. Якщо боєць прийшов із зони ООС нетверезим і не тверезіє кілька днів, і це не властива йому поведінка – відразу звертайтеся до нарколога або психотерапевта. Коли у людини виникає абстинентний синдром – похмілля – це залежність. На наступній стадії похмілля не з'явиться – це означає, що організм вже не пручається, людині потрібна вкрай мала кількість алкоголю, щоб прийти у стан ейфорії. Це вже не побутовий алкоголізм, це залежність, яку потрібно лікувати

терапевтично. Те саме стосується залежності від легких наркотиків – вона має лікуватися фахівцями.

19. Багато бійців ООС та демобілізованих учасників АТО скаржаться на болі в спині, адже носіння бронезилета, подача боєприпасів і переміщення на бронетехніці тривалий час може стати причиною проблем з опорно-руховим апаратом. Якщо не знайдені якісь фізичні проблеми у ході обстеження, то травма є психосоматичною, а відтак потрібно звертатися до фахівців, клінічних психологів (психотерапевтів).

20. Якщо боєць не хоче звертатися до психолога або психотерапевта, хоча ви бачите, що йому потрібна допомога, то фахівець має прийти до нього. Можна змодельовати ситуацію, коли у вашому колі спілкування з'являється людина, яка встановить довірливі взаємини з бійцем ООС (АТО) і допоможе йому усвідомити певні проблеми у його поведінці та необхідність їхнього усунення. Поясніть, що психолог це людина яка працює зі здоровими людьми, що потрапили у складні ситуації. В іншому разі (якщо учасник ООС є віруючою чи не контактною людиною) наголосіть, що заміником психолога є священник запропонуйте бійцеві відвідати церкву, або запросіть духівника.

Відтак, як свідчить досвід ведення ООС (АТО), військові психологи на фронті це обов'язковий атрибут, адже саме вони у змозі швидко психологічно мобілізувати бійця і зорієнтувати на протидію та подолання кризової ситуації. Адже від бойового духу бійців багато в чому залежить успішність ведення антитерористичної операції. Деякі солдати після обстрілів або побачених поранень і смертей своїх братів деморалізовані та відмовляються виконувати бойове завдання, виходити на блокпости. А командири через брак досвіду не можуть підняти бойовий дух підлеглим. І тоді викликають психологів. Головне у цій ситуації, як наголошує А. Козінчук, уміння надати експрес-допомогу, а інколи просто уважно вислухати співрозмовника [3].

Вважаємо, що психологічна допомога військовослужбовцям має розподілятися на п'ять етапів, а саме:

- діагностичний, що проводиться під час набору добровольців і мобілізованих;
- діагностико-корекційний, здійснюється безпосередньо з бойовими психологічними травмами бійців на передовій;
- корекційно-адаптивний, реалізується в післявоєнних умовах та спрямований на психологічну допомогу учасникам ООС (АТО) та їх сім'ям в реабілітаційних центрах або безпосередньо на території військової частини;
- психотерапевтичний (клінічна психологія), полягає у виявленні психосоматичних відхилень у бійців ООС (АТО);

– ресоціалізаційний, відображений соціальною адаптацією бійців ООС (АТО) до нормальних умов життя (соціуму) після проходження курсу реабілітації.

Заходи з психологічної реабілітації бійців ООС (АТО), зокрема інвалідів поділяються на три етапи: 1) психологічна діагностика інтелектуальної, емоційно-вольової та комунікативної сфери, розробка індивідуального плану реабілітації бійця-інваліда; 2) психологічна корекція, психологічне консультування, прогностика; 3) аналіз та оцінка результатів психологічної реабілітації. Слід також удосконалити в умовах ООС запровадження психологічного інституту психоедукації та підготовку в ЗВО України кризових психологів (реабілітологів).

Перспективним у цьому напрямі досліджень є видання наукових тез, статей, монографічних робіт, навчальних посібників у частині реалізації процедури психологічного та юридичного супроводу бійців ООС у реалізації їхнього потенціалу в післяреабілітаційний період (*психологічний супровід до повного психологічного одужання, формування техніки вольової саморегуляції, працевлаштування, гарантія пільг та інших соціальних благ*) та внесення відповідних змін до чинного трудового законодавства України.

Література

1. Баца А., Еверт О. 23 рекомендації військових психологів сім'ям бійців АТО. URL : http://24tv.ua/23_poradi_viyskovih_psihologiv_simyam_biytsiv_ato_n543287.
2. Потіха А. Соціально-психологічна та медична реабілітація учасників АТО URL : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=858:reabilitatsiya-uchasnikiv-ato&catid=8&Itemid=350.
3. Козинчук А. Найбільша проблема для демобілізованих бійців АТО – дезадаптація. URL : http://zik.ua/news/2015/09/03/psycholog_naybilsha_problema_dlya_demobilizovanyh_biytsiv_ato__dezadaptatsiya_621401.

3.3. Критерії вимірювання професійної придатності мобілізованих осіб до ООС за оцінкою їхніх інтелектуальних здібностей

Варто нагадати, що у сучасній психології професійна придатність визначається як система психологічних та психофізіологічних властивостей (рис) особистості, необхідних і достатніх для досягнення нею (за наявності спеціальних знань і умінь), суспільно прийнятної ефективності праці [1, с. 10]. Якості, що складають структуру показників професійної придатності, забезпечують адекватну загальну та професійну

спрямованість особистості; здібність до навчання; пізнавальний, пошуковий, реконструктивний, комунікативний та посвідчувальний аспекти діяльності працівника органів внутрішніх справ; процес професійної і, зокрема, соціальної адаптації, а також здатність до діяльності в складних та екстремальних умовах. Вони, на думку А. П. Москаленка, також є енергетичними ресурсами професійного зростання й діяльності загалом [2, с. 12].

Психологічними дослідженнями встановлено, що у підрозділах з більш сприятливим психологічним кліматом і ефективність професійної діяльності краща [3, с. 13]. У цьому разі слушно сприймається думка Н. С. Полудьонної, про те, що «на ефективність професійної діяльності персоналу суттєвий вплив мають зовнішні (соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні, педагогічні й криміногенні зміни у суспільстві; службово-функціональні суб'єктно-об'єктні відносини; великий обсяг і різноманітність оперативних завдань та дій) та внутрішні фактори (професійна придатність, рівень професійної підготовленості, ступінь розвиненості професійно важливих якостей)» [1, с. 16, 17].

При визначенні придатності кандидатів на службу на етапі професійного відбору, науковець О. М. Кретчак зазначає, що необхідно, передусім, визначати та враховувати, разом із особливостями психічних процесів та властивостей особистості, потенційну здатність працівника формувати та зберігати готовність до успішних професійних дій у майбутньому. Однак авторка застерігає, що професійний відбір, навіть проведений на досить якісному рівні, не дозволить відшукати працівників, цілком готових до фахової діяльності. Тому гостро постає питання кардинальних змін і пошуку нових підходів до організації професійної підготовки та психологічного супроводження означеної діяльності [4, с. 13].

Відповідно до виявленої специфіки діяльності в умовах анти-терористичної операції (надалі – ООС) показник професійної придатності визначається високим рівнем загального розвитку особистості, її відповідальності, інтелекту, високим рівнем соціальної (професійної) адаптації, нервово-психічною (емоційною) стійкістю, комунікативною компетентністю, збалансованістю питомої ваги потреб і цінностей тощо. Професійна придатність бійця ООС може оцінюватися за різними критеріями: медичним, за результатами комплексної ВЛК, віковими параметрами (від 20 до 60 років), військовим досвідом, наявністю необхідних для успішної діяльності професійно-психологічних властивостей та ін. Уперше експериментальний психологічний метод

визначення здібностей (придатності) був запропонований у 1912 р. німецьким психологом Г. Мюнстербергом.

Проблема оцінки інтелектуальних здібностей в інтересах прогнозування професійної придатності стала особливо актуальною у відношенні до військовослужбовців та громадян, які мобілізуються на військову службу в умовах ООС. Однак, як показує практика мобілізації, близькість або навіть ідентичність цивільної професії, якою володіє кандидат, до певної обліково-військової професії не завжди гарантує успішність діяльності в умовах ООС.

Відтак, пошук можливостей оптимізації оцінки інтелектуальних здібностей військовослужбовців в інтересах прогнозування професійної придатності фахівців, які мобілізуються до умов ООС, передбачає подальшу розробку наукових основ організації психодіагностичних процедур і удосконалення психодіагностичного інструментарію. З метою впорядкування накопиченого у галузі психології матеріалу можна виділити три основних напрямки досліджень: психогенетичне (яке пояснює природу індивідуальних розходжень у виразності інтелектуальних здібностей нейрофізіологічними причинами); експериментально-психологічне (що розвивається в рамках загальної психології й орієнтоване на виявлення поведінкових аспектів і механізмів інтелектуальної активності); тестологічне (що розглядає інтелект як властивість, вимірювану за допомогою певної системи тестових завдань). Прояв інтелекту в діяльності значною мірою залежить від індивідуально-типологічних особливостей людини, переломлюється крізь призму особистісних рис [5, с. 33].

Складність сьогоденішньої ситуації полягає у тому, що під час відбору мобілізації громадян на військову службу в умовах ООС взагалі відсутні критерії підвищення вимог до інтелектуальних здібностей, що певною мірою супроводжується видимим (варто сподіватися, тимчасовим) зниженням якості мобілізованого контингенту, що виявляється у збільшенні осіб із середнім і низьким рівнем інтелектуальних можливостей. Такі параметри викривленого розподілу інтелектуальних здібностей спостерігаються в умовах ООС. У цій ситуації наявність визначеного кола військових спеціальностей, що пред'являють некомпенсовані вимоги до інтелектуальних здібностей невійськових фахівців, тобто змушують розглядати недостатній їхній розвиток як професійну непридатність (професійне протипоказання), а також обмеженість педагогічних можливостей, їхнього удосконалення в умовах ООС, зараховують до числа надзвичайно значимих проблем ефективного прогнозування профпридатності невійськових фахівців на

основі процедури оцінювання інтелектуальних здібностей в інтересах відбору і раціонального розподілу бійців ООС.

Особливо актуальна ця задача у відношенні громадян, що мобілізуються на військову службу в умовах ООС добровільно. Саме ця категорія осіб покликана підсилити найбільш відповідальні ланки організаційно-штатної структури підрозділів і частин ООС. Аналіз експериментально-психологічних і тестологічних теорій інтелекту у світлі задач прогнозування нагальності освоєння і здійснення різних видів військово-професійної діяльності за результатами оцінки рівня розвитку інтелектуальних здібностей показав, що для визначення професійної придатності кандидатів, їхньої здатності до освоєння нових видів діяльності, а також, можливо, профілю підготовки фахівців, достатньо діагностики чотирьох типів інтелекту: загального, вербального, математичного і просторового [5, с. 66].

Аналіз проведених мобілізацій (*чотири хвили*) громадян до умов АТО, показує, що під час оцінки ступеня його оптимальності немає єдності у підходах щодо її визначення. Також, не вироблені й єдині інтегральні показники цієї оцінки при четвертій хвилі мобілізації. Водночас оцінки оптимальності професійного психологічного добору повинні бути засновані на обліку об'єктивних критеріїв ефективності професійної діяльності в умовах ООС відібраних бійців з числа мобілізованих громадян.

Вважається, що показники ефективності професійної діяльності мають характеризувати ту діяльність, на яку передбачається відбирати мобілізованих до умов ООС громадян. Це може бути навчальна діяльність, тобто оволодіння якою-небудь спеціальністю, і тоді критерії оцінки успішності навчання повинні відбивати ефективність придбання і закріплення знань, умінь і навичок, швидкість засвоєння знань і т. п. Це може бути практична діяльність – у цьому випадку мають використовуватися показники продуктивності, точності, надійності виконання трудових операцій у реальній робочій обстановці [5, с. 83].

Для визначення прогнозичності вимірювання професійної придатності мобілізованих до ООС за оцінкою їхніх інтелектуальних здібностей можна використовувати критерії, які характеризують ефективність виконання конкретних військових операцій, що залежать від стану визначених психофізіологічних і психологічних якостей бійця. Наступною вимогою до оцінки ефективності є об'єктивність критеріїв, тобто переважне використання кількісних показників ефективності професійної діяльності. Як об'єктивні критерії в різних джерелах рекомендовані наступні конкретні показники:

а) статистичні дані про відносне число випадків відсторонення (відрахування) від професійної діяльності на різних етапах підготовки, удосконалювання і виконання робочих функцій. Особливо варто підкреслити наступні причини: пряма професійна непридатність через недолік необхідних здібностей; захворювання, функціональні порушення, пов'язані зі специфічними труднощами цієї діяльності; неадекватне відношення індивідуума до досліджуваної професії й ін.; у більшості випадків можливе об'єднання даних, що відносяться до різних причин звільнень.

б) показники, що характеризують швидкість і якість оволодіння вузловими елементами (етапами) професійного навчання. У їхньому числі можуть бути: залікові чи контрольні вправи професійної підготовки; спеціально розроблені комплексні вправи; дані про витрачений час чи кількість спроб, необхідних для виконання нормативного завдання і т. д.

в) показники надійності і стабільності виконання професійної роботи в нормальних і екстремальних умовах діяльності, наприклад, кількість помилок під час виконання робочих операцій; число, повторюваність і характер передумов до аварійних ситуацій тощо [5, с. 84].

Наступною вимогою є комплексність критеріїв, тобто необхідність використання декількох оціночних показників професійної ефективності з наступним виокремленням пріоритетного чи критерію застосування узагальнюючої оцінки. Необхідно дуже обережно підходити до обліку отриманих оцінок, оскільки відомо, що вони не завжди дозволяють повною мірою охарактеризувати ступінь професійної підготовленості мобілізованого до умов ООС. Як правило, не рекомендується використовувати ці оцінки як єдині показники ефективності навчання у відповідних центрах військової підготовки мобілізованих громадян. До речі військова підготовка мобілізованих осіб до умов ООС переслідує, на нашу думку, наступні цілі та завдання:

- розвиток і вдосконалення професійно значущих якостей (комунікабельність, зібраність, спостережливість, оперативність, енергійність, цілеспрямованість, наполегливість, активність, обачність, сміливість, рішучість тощо);
- формування професійно-важливих психологічних навиків і умінь (аналітико-психологічних, техніко-психологічних, і тактико-психологічних);
- діагностика та корекція індивідуального стилю поведінки в екстремальних бойових ситуаціях;
- розвиток і вдосконалення вмінь самоконтролю і самовладання у психологічно складних ситуаціях;

- розвиток професійно-психологічної орієнтованості особи, що виражається в постійній увазі, прагненні до виявлення і врахування психологічних аспектів під час виконання будь-яких військових дій;
- оволодіння спеціальними психологічними знаннями та відповідними методами, що стосуються процесу успішної адаптації молодих бійців до ведення бою;
- формування психологічної стійкості особи до професійної деформації впродовж всього терміну служби в умовах ООС.

Основними напрямками військової підготовки мобілізованих у навчальних центрах, на нашу думку, є: по-перше, впровадження тренінгових технологій, а по-друге, психологічне супроводження такого процесу. Поняття «психологічний супровід» варто розуміти, як процес організації та проведення комплексу заходів з метою подолання труднощів бійців, підвищення рівня їх загальної та ситуативної психологічної стійкості і сприяння ефективному виконанню покладених на них завдань в умовах ООС. Суттєвими структурними елементами, тут є: головна мета, суб'єкти, об'єкти, основні напрямки, форми, методи і засоби психологічного супроводу [6, с. 7].

Інший вагомий критерій, що визначає ефективність професійного психологічного добору – економічна ефективність. Вона може бути визначена шляхом зіставлення економічного ефекту, що включає вартість прямих і умовних витрат на підготовку мобілізованих громадян до умов ООС, з вартістю засобів і ресурсів, витрачених на заходи професійного, медичного та психологічного добору, що і будуть виступати показниками ефективності профвідбору.

Отож, для оптимізації професійного психологічного добору можливе виділення загальних критеріїв його ефективності. Таким критерієм є результативність, чи практична ефективність, що і має бути прийнята за основний критерій оптимальності методики. Цей критерій має наступні показники: точність, надійність і вірогідність прогнозу. Аналіз ефективності професійного психологічного добору показав, що за останній період (приблизно сім місяців) у системах професійного психологічного добору відбувся нахил убік досліджень психофізіологічних проявів особистості мобілізованої особи до умов ООС її індивідуально-психологічних особливостей. При цьому недостатньо досліджувалися як мотиви мобілізованих, так і їхня військово-професійна спрямованість, що багато в чому визначає ефективність несення служби кожного бійця в реальних умовах ООС.

З огляду на наявність широкого кола спеціальностей, що замінюються мобілізованими, які проходять військову службу в ООС, і одночасно відносну нечисленність представників споріднених спе-

ціальностей у підрозділах, ми визнали за необхідне використовувати в нашому дослідженні і суб'єктивні критерії, що дозволяють скласти в рамках одного підрозділу показники успішності професійної діяльності різних категорій фахівців. Задача формування адекватних критеріїв успішності професійної діяльності фахівців, які проходять військову службу в умовах ООС вирішується чотирма етапами:

1. Визначення переліку обліково-військових спеціальностей мобілізованих, які замінюються солдатами і сержантами, що проходять військову службу.

2. Вивчення умов і психологічних особливостей військово-професійної діяльності фахівців з метою визначення психологічних вимог до них і розробки психологічної класифікації спеціальностей (об'єднання спеціальностей у класи подібних військових офіцерських посад).

3. Вибір для кожного з класів подібних військових посад критеріїв успішності виконання основних професійних операцій, що найбільш об'єктивно відображають рівень професійної майстерності фахівців, а також розробка процедури експертного оцінювання успішності професійної діяльності (формування суб'єктивного зовнішнього критерію, релевантного стосовно психодіагностичних методик оцінки інтелектуальних здібностей).

4. Збір показників зовнішнього критерію, оцінка їхньої релевантності, дискримінативності, надійності. Формування інтегрального зовнішнього критерію.

На підставі результатів професіографічного дослідження варто рекомендувати наступний перелік загальних психологічних вимог, пропонованих для підрозділів, що перебувають в зоні ООС, зокрема до мобілізованих громадян на військову службу в умовах ООС, а саме: достатній рівень інтелектуального (загального) розвитку; високий рівень нервово-психічної стійкості; емоційна стійкість; рівень згуртованості; гнучкість мислення; високий самоконтроль поведінки; низький рівень особистісної тривожності (фрустрованість); безконфліктність; сумлінність; чесність; патріотизм; відвага; рішучість; наполегливість у досягненні мети; сміливість; самостійність у прийнятті рішень.

Аналіз особистих і професійно важливих психофізіологічних і психологічних вимог показав їхню повну відповідність вимогам до спеціальностей основних груп обліково-військових спеціальностей мобілізованих до умов ООС. Проблема оптимізації оцінки інтелектуальних здібностей мобілізованих осіб до умов ООС в інтересах прогнозування їхньої професійної придатності неможливо вирішити у відриві від аналізу функціонування структурних елементів усієї

системи професійної діагностики. Комплекс заходів професійно-психологічного відбору, одним з елементів якого є оцінка інтелектуальних здібностей мобілізованих осіб до умов ООС, розглянута у цій роботі як об'єкт оптимізації. Розгляд процесу оцінки інтелектуальних здібностей як об'єкта оптимізації в рамках існуючої системи професійно-психологічного відбору передбачає насамперед загальний аналіз структури цієї системи, характеристику її специфічних рис і особливостей функціонування в умовах ООС.

Таким чином, оцінка інтелектуальних здібностей мобілізованих громадян до умов ООС, розглянута у цьому підрозділі як об'єкт оптимізації, – є одним з елементів складної, динамічної системи професійно-психологічного відбору бійців, яка, у свою чергу, виступає як підсистема більш широкої і загальної системи комплектування частин і підрозділів ООС та забезпечення їх бойової готовності. Вважаємо, що визначення та вимірювання оцінки інтелектуальних якостей мобілізованих до умов ООС осіб необхідно здійснювати за наступними методиками (тест «Прогресивні матриці» Дж. Равена, короткий орієнтований тест «Д-48» для оцінки фактору «загального інтелекту», два варіанти тесту «Аналогії» (відповідний субтест тесту структури інтелекту Р. Амтхауера (20 завдань) і його розширений варіант, запропонований Б. В. Кулагіним (30 завдань) для оцінки вербальних здібностей), тести «Числові ряди» і «Арифметичний рахунок» (для оцінки математичних здібностей), тести «Візерунки» і «Компаси» (для оцінки просторово-образного мислення), а також методики оцінки особистісних якостей, що визначають індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності (16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла і багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність»).

Означені методики мають стати одним із психодіагностичних інструментаріїв військово-лікарської комісії стосовно мобілізованих осіб, а саме у частині професійного відбору бійців до умов ООС. Вважаємо, що при розподілі мобілізованих осіб за рядовими та офіцерськими посадами необхідно враховувати рівень їхньої професійної підготовки, стан психологічного, інтелектуального та фізіологічного здоров'я, адже виконання функціональних обов'язків часом відбувається в умовах інтелектуально-емоційного та фізичного виснаження.

У зв'язку з цим очевидно, що задача оптимізації оцінки інтелектуальних здібностей мобілізованих осіб до умов ООС у межах існуючої системи професійно-психологічного відбору повинна передбачати не тільки створення ефективних науково обґрунтованих психотехнологій оцінювання, але і відповідне удосконалення заходів організаційного, матеріально-технічного, кадрового забезпечення і

науково-методичного супроводу процедури оцінювання, які, будучи структурними ланками системи профвідбору, у нашому випадку виступають умовами, що визначають ефективність упровадження розробленої технології.

Література

1. Полудьонна Н. С. Психодіагностика індивідуально-типологічних властивостей майбутніх працівників оперативних підрозділів міліції : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Київ, 2009. 21 с.
2. Москаленко А. П. Психологічне забезпечення професійного відбору до вищих навчальних закладів системи МВС України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03. Харків, 2002. 23 с.
3. Шойко В. А. Соціально-психологічне забезпечення діяльності рятувальних підрозділів цивільної оборони МНС України у 2000–2006 рр. (історичний аспект) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 20.02.22. Львів, 2007. 23 с.
4. Кретчак О. М. Психологічний аналіз професійної діяльності міліціонерів ДСО при МВС України та визначальні умови її удосконалення : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Київ, 2003. 17 с.
5. Черняк А. І. Організаційно-психологічні умови прогнозування професійної придатності військовослужбовців-контрактників за оцінкою їх інтелектуальних здібностей : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2005. 182 с.
6. Журавель А. П. Психологічний супровід оперативно-службової діяльності особового складу підрозділів охорони державного кордону України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2006. 21 с.

3.4. Соціально-психологічна підтримка бійців ООС у кризових умовах та критичних ситуаціях бойових дій

У підрозділі висвітлені окремі теоретичні та соціально-психологічні аспекти щодо надання психореабілітаційної допомоги бійцям ООС (АТО) та їх сім'ям, які постраждали внаслідок бойових дій. У представленій науковій праці пропонуються суттєві практичні рекомендації щодо оптимізації проведення психореабілітаційної роботи з учасниками ООС (АТО) (бійцями, їх сім'ями, близькими родичами, друзями), що отримали різного роду травми, зокрема фізіологічні, психологічні та моральні.

Зважаючи на той факт, що багато військовослужбовців, зокрема бійців ООС (АТО) виявляються психологічно неспроможними самостійно повернутися в систему соціальних зв'язків і норм мирного часу, виникає

потреба у спеціальному, фіксованому періоді організованого психологічного повернення учасників військових конфліктів до мирного життя [1, с. 8].

Такий процес дослідники називають соціально-психологічною реабілітацією, що є різновидом психологічної допомоги, у тій частині, в якій вона спрямована на відновлення втрачених (порушених) психічних можливостей і здоров'я військовослужбовців, учасників ООС (АТО). Психологічна допомога, на слухну думку вчених Д. Романовської та О. Ілащука, є найефективнішим засобом попередження негативного впливу тяжкої психічної травми на психічне здоров'я людини. Розробка методичних рекомендацій (комплексу заходів) з первинної та вторинної профілактики ПТСР (посттравматичного стресового розладу) та реабілітації постраждалих є однією з актуальних проблем сучасної психології.

Погоджуючи позицію В. Лескова, вважаємо, що проблема посттравматичного стресу виходить за суто медичні межі та набуває соціально-психологічного характеру [1, с. 8]. Через те її вирішення потребує залучення широкого кола фахівців: психіатрів, психологів, психотерапевтів, соціальних психологів, соціологів та навіть парапсихологів. Як відомо, основним негативним наслідком участі особи у військовому конфлікті є посттравматичний стресовий синдром, особлива підступність якого, на думку І. Мірзоєва, полягає в тому, що з роками у більшості психотравмованих бійців він не згладжується, а посилюється, виливаючись в асоціальну поведінку, неврозподібні реакції та соматичні захворювання, а відтак, стає вже предметом турботи не психологів, а медиків [2].

Серед вітчизняних та зарубіжних дослідників питання, що пов'язані з різними аспектами соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців, розглядали: Г. Акімов, О. Лобастов, В. Лесков, Р. Грінкер, Д. Шпігель, І. Мірзоєв, Д. Романовська, О. Ілащук, В. Березовець, С. Захарик, В. Знаков, І. Ліпатов, Т. Пароянц, В. Попов, О. Мосієнко, П. Сидоров, В. Стасюк та ін. Однак результати аналізу наукових джерел свідчать про те, що вітчизняною наукою ще недостатньо вивчено психологічні аспекти процесу реабілітації учасників ООС (АТО) та відсутні належні психологічні методики подолання демобілізованими бійцями ООС (АТО) посттравматичних стресових розладів.

Майже п'ятий рік поспіль Україна переживає складну соціально-політичну та економічну ситуацію. Продовжуються бойові дії у Донецькій і Луганській областях, не зменшується потік біженців з окупованого Криму. Десятки тисяч людей змушені покинути свої домівки і тимчасово переміститися в інші регіони нашої держави. За

останніми даними Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) понад 230 тисяч людей стали вимушеними переселенцями. Є сім'ї, які втратили житло, своїх близьких; є поранені [3].

За результатами психологічного дослідження, що проводилося під егідою Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) у Донецькій області, майже 40 % дітей віком 7–12 років та більше половини дітей віком 13–18 років стали безпосередніми свідками подій, що пов'язані з війною. Відповідно 14 % та 13 % бачили танки та іншу військову техніку, 13 % та 22 % бачили бої та сутички, 4 % і 15 % – побиття знайомих людей, 6% та 5% стали свідками погроз щодо застосування зброї. Декілька дітей з опитаних бачили вбитих і поранених. 76 % дітей віком 7–12 років та 43 % дітей віком 13–18 років відчували страх, коли ставали свідками вищеписаних подій [4].

Досить значний внесок щодо соціально-психологічної підтримки бійців ООС у кризових умовах та критичних ситуаціях бойових дій зроблено волонтерською психологічною службою майдану (наразі – Психологічна кризова служба) до складу якої увійшли психологи, психотерапевти, психіатри, лікарі, соціальні працівники. Фахівці означеної служби надавали психологічну допомогу всім, кому вона була необхідна: учасникам протестних подій, тим, хто отримав поранення, хто втратив рідних і близьких у ході протестних подій на майдані, вимушеним переселенцям, бійцям ООС (АТО) та їхнім родинам. Серед напрямів роботи цієї служби варто виокремити:

- індивідуальну і групову роботу з переселенцями з Криму і Сходу, дорослими і дітьми;
- супровід членів сімей загиблих, у форматі зустрічей «Родинне коло», а також індивідуальних та сімейних консультацій;
- психологічну роботу з пораненими в шпиталях та реабілітаційних центрах;
- психологічну роботу з учасниками бойових дій, у т. ч. у складі мобільних бригад (на виїзді) ;
- психологічну підтримку сімей учасників бойових дій;
- психологічну реабілітацію учасників протестних подій, у тому числі з числа заручників і тих, що зазнали катувань;
- підготовку методичних рекомендацій для всіх категорій постраждалих від психотравмуючих подій та тих, хто з ними працює (волонтери, соціальні працівники, психологи у закладах освіти та соціальних службах, тощо);
- підготовку фахівців у галузі кризових інтервенцій та наданні першої психологічної допомоги (у тому числі в співдружності з

військовими навчальними закладами та держслужбою з надзвичайних ситуацій) [5].

Тож, зважаючи на це, основними напрямками соціальної і психологічної реабілітації постраждалих внаслідок ООС (АТО) є наступні [3]:

- соціально-педагогічна допомога сім'ям вимушених переселенців у налагодженні соціальних зв'язків із місцевими закладами охорони здоров'я, працевлаштування, соціальних служб, закладів і установ освіти, забезпечення дітей навчальними посібниками, підручниками, іншим навчальним приладдям;

- надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги вступникам і першокурсникам закладів вищої освіти (далі – ЗВО) в адаптації до нових умов навчально-виховного процесу та налагодження побутових умов їхнього проживання і встановлення нових соціальних зв'язків у навчальному закладі та за його межами;

- залучення постраждалих дітей до участі в діяльності поза-шкільних навчальних закладів з метою створення умов для їхньої самореалізації та проведення діагностичної і корекційно-відновлювальної роботи з ними практичних психологів цих закладів;

- робота з дітьми зазначених категорій під час літнього оздоровлення у таборах відпочинку, навчальних закладах, місцях тимчасового перебування;

- залучення вихованців, учнів, студентів зазначених категорій до активної виховної і розвивальної діяльності в позаурочний час, реабілітація;

- забезпечення індивідуального супроводу працівниками психологічної служби системи освіти всіх без винятку дітей, вихованців, учнів, студентів зазначених категорій та надання їм необхідної корекційної, реабілітаційної і соціально-педагогічної допомоги від пережитого протягом навчального року шляхом впровадження психологічних ігор, праце-музико-терапії тощо;

- створення сприятливого соціально-психологічного клімату в навчальному закладі та оптимізація змісту і форм психологічної просвіти педагогічних працівників і батьків;

- недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травматизації учасників навчально-виховного процесу та, у разі потреби, пере-направлення дітей, батьків і педагогів до інших спеціалістів (психотерапевта, невролога);

- застосування міжсекторальної взаємодії і мультидисциплінарного підходу до вирішення проблем, які виникають (за потреби звернутися до закладів і установ охорони здоров'я, підрозділів служби з надзвичайних ситуацій з пропозицією щодо співробітництва та

координації у справі з надання психологічної допомоги тим, хто її потребує);

– залучення до надання психологічної допомоги висококваліфікованих фахівців, практичних психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів, консультантів;

– організації для тих, хто безпосередньо працює з постраждалими: а) психологічної та професійної супервізії; б) методичної підтримки у вигляді буклетів, методичних розробок, проведення навчальних семінарів і семінарів з обміну досвідом; в) матеріальної допомоги у вигляді необхідного приладдя і оргтехніки.

Недаремно що, 3 листопада 2015 р. Президент України підписав зміни до Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 49–50, ст. 455). У цьому документі зазначається наступне: «Військовослужбовці, учасники бойових дій та прирівняні до них особи, особи, звільнені з військової служби, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції чи виконували службово-бойові завдання в екстремальних (бойових) умовах, в обов'язковому порядку повинні пройти безоплатну психологічну, медико-психологічну реабілітацію у відповідних центрах з відшкодуванням вартості проїзду до цих центрів і назад» [6].

Варто нагадати, що в Україні є реабілітаційні заклади, з якими офіційно укладено договори щодо надання реабілітаційних послуг військовим: санаторій «Курорт Березівські мінеральні води» на Харківщині, «Південь-Курорт-Сервіс» санаторій «Орізонт» на Одещині, санаторій «Феофанія» у Києві, Менський санаторій «Остреч» на Чернігівщині та інші (з їх повним переліком можна ознайомитись на сайті Служби). Туди за направленнями може поїхати кожен учасник ООС (АТО), для цього потрібно лише звернутися до органу соціального захисту населення за місцем реєстрації [6].

Між тим, хоча у згаданому вище законі зазначено, що «повинні пройти в обов'язковому порядку», утім, на практиці це може бути здійснено лише за волею самого бійця, оскільки ніхто не може примусити до реабілітації. А тому спостерігається байдужість бійців до такої, зокрема психологічної реабілітації. Справа у тому, як слушно підкреслює І. Балашов, «наше суспільство незвичне до роботи з психологом. Часто люди не розуміють, чим психолог відрізняється від психіатра, а тому бояться, що на них нависає ярлик психа, дадуть якісь довідки, які потім ускладнять життя, наприклад, при оформленні на нове місце роботи. А тому ми маємо працювати не лише з військовими, але й членами їхніх родин, які мають або самі пройти

курс у психолога, аби навчитися, як допомогти колишньому бійцеві, або акуратно вмовити бійця отримати психологічну допомогу» [6].

Наша держава не стикалася з проблемами реабілітації та соціалізації людей які брали участь у військових діях у таких масштабах як сьогодні, тому, як зазначає О. Мосієнко, і самі бійці, і їхні рідні, мають величезний інформаційний дефіцит, що стосується багатьох питань, пов'язаних з психічними розладами та соматичними хворобами, а тому є потреба в отриманні такої інформації. Водночас слід відзначити, що держава не має, на жаль, такого ресурсу як брошури, листівки, плакати та інша література, внаслідок цього тягар подолання інформаційного вакууму лягає на плечі психологів. Іноді, більшою чи меншою мірою, з'являється виражений супротив тієї частини інформації, яку психолог доносить до бійця ООС (АТО), або до членів його сім'ї: люди вважають, що вирішать проблему самостійно, або ж і взагалі її не існує.

Так, воїни, на думку автора, часто відмовляються від допомоги психолога. Ця обставина зумовлює необхідність проведення профілактичних бесід з призовниками та добровольцями, членами їхніх родин, на спеціально організованих психоедукаційних заняттях [7]. Вважаємо, якщо воїн ООС ігнорує допомогу психолога, то такому бійцю варто запропонувати звернутися до священника (капелана), адже церква є добрим заміником психолога. Кажуть, хто вірує в Бога йде на прощення до церкви, а атеїст прямує з цією ж проблемою до психолога.

Варто зазначити, що довготривале знаходження в умовах екстремальної дії бойового стресу призводить до психофізичного виснаження, психотравматизації, особистісних змін, часто ускладнюється проблемами залежності від алкоголю, депресивними розладами. Порушується система сімейних та соціальних зв'язків, що вкрай болісно сприймається комбатантами та стає додатковим психотравмуючим чинником. На цьому етапі формуються мобільні групи психологів в обласних осередках, які в стислий термін виїжджають до місцерозташування підрозділів, щойно виведених із зони бойових дій до тилкових військових частин.

Усі задіяні у такій роботі фахівці проходять додаткове тренування в напрямках специфіки роботи з військовими та кризової інтервенції. Групи орієнтують свою роботу за запитами від військкоматів, командирів підрозділів та Соціально-психологічного центру МЗС. Робота пов'язана з відрядженнями у межах областей, які не входять у зону ООС. За необхідності в місце запиту спрямовуються психологи з інших областей та м. Києва. Створюються координаційні центри в

обласних осередках та на загальноукраїнському рівні в тісній взаємодії зі структурами щодо роботи з особовим складом силових відомств.

Зміст роботи таких мобільних груп психологів включає: кризове консультування; проведення групових бесід, спрямованих на відреагування, опрацювання психотравмуючого досвіду бойових дій; психоедукація – роз'яснення щодо можливих проявів стресу, виснаження та психотравматизації, навчання методам першої психологічної допомоги, самовідновлення та саморегуляції; підвищення психологічної обізнаності командного складу, організація культурних заходів. За запитом – психодіагностика, виявлення комбатантів з ознаками психічних розладів (ПТСР, клінічна депресія, ін.).

Також до змісту входить: складання висновків та рекомендацій щодо подальших реабілітаційних заходів, психологічний супровід військовослужбовців та їхніх родин під час відпусток (на етапі повернення до умов мирного життя). Звичайно, якщо в перспективі повна демобілізація не очікується, задача включає психологічну допомогу тим військовим, хто виявляє ознаки декомпенсації психотравми в період відпусток додому та окремих випадків демобілізації за станом здоров'я. Також цільовою групою є члени родин військовослужбовців.

У розрізі означеного мають проводитися індивідуальні та сімейні консультації з індивідуальних запитів від комбатантів, членів їхніх родин, з гарячих ліній МЗС, ГО «Патріот», та ін. Необхідно оптимізувати систему інформування стосовно діяльності Служби на рівні обласних та міських військкоматів. Також повинні активно плануватися та здійснюватися заходи з соціально-психологічної підтримки у вигляді груп взаємодопомоги, клубної діяльності, психоедукації, забезпечуватися доступ до індивідуального консультування та психотерапії. Варто постійно оновлювати реєстр фахівців, бажано з психологічною освітою, телефонного та інтернет-консультування та у площині цього координувати роботу з соціальними працівниками державних установ [8].

Важливо запам'ятати відповідні кроки до виявлення ознак ПТСР, а саме:

– *важливо розуміти, що виявлення наявності ПТСР є першим кроком до одужання.* Єдиний спосіб подолати посттравматичний стресовий розлад – це переконалися у самій наявності цього стану. Психоедукація – це первинний засіб у роботі з бійцями ООС (АТО).

– *відстежуйте будь-які моменти повторного переживання, що травмує ситуації.* Симптоми повторного переживання травмуючого досвіду відрізняються тим, що змушують потерпілого буквально подумки повернутися в цю ситуацію, наприклад в умови ведення війни. Спогади про воєнні події, які спливають у пам'яті супрово-

джуються негативними емоціями. Повторне проживання травмуючої ситуації супроводжується спогадами, нічними жахіттями і алогічним мисленням, викликані страхом пережитої війни.

– *усвідомте почуття уникнення.* Воно включає в себе навмисне ретушування деяких моментів травмуючої події. Це не просто прагнення забути болісні випробування, а навмисне блокування подробиць в надії, що це допоможе позбутися від мари. Це черговий приклад відповіді бійця ООС (АТО) «Я не хочу говорити про це».

– *виявлення ознак підвищеної нервово-психічної збудливості.* У більшості випадків ПТСР учасників ООС (АТО) присутні ознаки підвищеної нервово-психічної збудливості. Підвищену збудливість можна визначити як стан «на взводі», під час якого демобілізований боєць ООС (АТО) здригається, кидається від різких гучних звуків, спалаху фотокамери, вибуху петард, феєрверків, або раптових рухів і жестів. До них також відноситься емоційна гіперреакція. Підвищена нервово-психічна збудливість може призвести до порушення режиму сну. У цьому стані навіть найменший шерех може розбудити, і замість повноцінного глибокого сну ви постійно перебуваєте в напівдрімоті.

Засобом нейтралізації перелічених вище кроків у ПТСР є первинна та вторинна психотерапія як варіант лікування. Психотерапія в психологічній практиці також відома як «терапевтична бесіда». Під час психотерапії боєць ООС (АТО) описує психологу свої думки і почуття з приводу травматичної події, що призвела до стресового розладу. Найбільш поширений вид психотерапії – це когнітивна поведінкова терапія (КПТ), один із різновидів терапії, деякі з яких описані у цій статті. КПТ спрямована на допомогу в подоланні негативних думок про події і про себе і заміну їх позитивними діями.

Терапевтична бесіда зазвичай триває близько 12 тижнів, але у більшості випадків, допоки психотравмований учасник АТО не відчужує, що нарешті впорався з розладом. Психотерапія проводиться наодинці з психотерапевтом або в групі та часто (бажано) потребує підтримки та участі всієї родини. Психотерапія, особливо когнітивна поведінкова терапія, допомагає завдяки безпосередньому впливу на окремо взятую психологічну проблему і дає практичні поради як вивести демобілізованому бійцю ООС (АТО) своє життя з-під гніту посттравматичного стресового розладу.

Терапія допомагає опрацювати почуття, що глибоко засіли, пов'язані з пережитою травмою, наприклад: сором, гнів, розпач, зневіру, почуття провини та ін. Терапевтична бесіда допомагає зрозуміти, чому ви відчуваєте саме ці почуття, і пропонує способи їх подолання та різні способи, уміння спокійно реагувати на людей, місця

і предмети, що нагадують про пережиту травму [9]. Також необхідно активно впроваджувати метод психоедукації у роботі з демобілізованими бійцями ООС (АТО).

Як психологічний метод подолання ПТСР, «психоедукація» – це метод в основі якого лежить партнерство та співпраця між психологом та бійцем ООС. Психолог представляє бійцю не лише у лаконічній, доступній формі сучасні знання стосовно його психологічної травми, її причини та наслідків, але й допомагає вибудувати когнітивну модель подолання травми в родині, на роботі, що стає свого роду картою його соціалізації. Метою психоедукації для бійця ООС є краще розуміння власного психологічного стану після перенесеного стресу.

Таким чином, психолог знайомить бійця з методами, що дозволяють вийти з кризи та сприяють виявленню та залученню його сильних особистісних якостей, пошуку ресурсів для уникнення рецидиву і покращення психологічного здоров'я на довгостроковій основі. Чим краще боєць зрозуміє власну проблему, тим легше буде жити з цим станом, адже для подолання ПТСР йому певний час доведеться жити з симптомами нервового та психологічного розладу.

Отже, психоедукація – це первинний засіб у роботі з бійцями ООС (АТО), який формує вдалу роботу на наступних етапах, таких як – стабілізація та контроль психологічного стану людини з використанням техніки дистанціювання, коупінгу румінацій (чи можна дати відповіді на всі питання?, в чому сенс життя та смерті?), відволікання (робити щось, що потребує стільки ж когнітивних зусиль, як і румінація). Закоренитися в реальності можуть допомогти також запахи (наприклад, протидія запаху палених шин, горілого палива, або крові).

Дуже важливим етапом є пошук ресурсів, що дозволяють людині подолати психологічний розлад. Це можуть бути стосунки (і з живими, і з мерцями), духовність, спогади, мрії, спорт, медитація, творчість. Можна використовувати ресурсні вправи терапії – це позитивна уява, розмова з наставником, пошук безпечного місця, ресурсна історія (наприклад, життя вічне), втілення ресурсу в символ, який можна взяти з собою, так звані обереги. Заключним етапом щодо надання психологічної допомоги є вибудовування плану майбутнього життя: зменшення симптомів ПТСР, регульована пам'ять про події, відновлення стосунків, підвищення самооцінки тощо [7].

О. Мосієнко, підкреслює, що психоедукації потребують також близькі та родичі бійця ООС. Інформація про наслідки психологічної травми, її симптоми та особливості протікання, повинна сприйматися близькими не як дефект, або хвороба, а як тимчасова особливість, яка потребує допомоги. Відповідно, усі терапевтичні втручання під час

психологічних розладів можна розділити на дві групи: ті, що впливають безпосередньо на бійця АТО, і ті, які покращують рівень його функціонування опосередковано через вплив оточуючого середовища (родина, друзі) [7]. Вчений А. Караяни слушно наголошує, що психореабілітаційні заходи починають здійснюватися вже під час бойових дій (з військовослужбовцями, які надходять в медичні пункти та пункти (центри) психологічної допомоги та реабілітації) і тривають протягом тривалого часу в процесі мирного життя (з особами, які страждають ПТСР).

На думку автора (А. Караяни), специфічними завданнями психологічної реабілітації, що проводиться в зоні бойових дій, є: діагностика наявності, виду та рівня психічного розладу; евакуація військовослужбовців, яким потрібна госпіталізація для відновлення психічного здоров'я; відновлення порушених (втрачених) психічних функцій до рівня, що дозволяє виконувати бойові завдання; корекція самосвідомості, самооцінки, самопочуття і бойової мотивації військовослужбовців, які отримали психічні розлади, фізичні каліцтва; надання допомоги військовослужбовцям у їхній підготовці до хірургічних операцій, в купіруванні больових відчуттів у поранених, швидке повернення психотравмованих військовослужбовців у бойовий лад підрозділів та інші [10].

Варто зазначити, що на території ООС систематично працюють мобільні групи психологів із запиту командирів або керівного складу штабу ООС. Робота таких мобільних груп психологів проводиться у базових таборах, на блокпостах та опорних пунктах зі свідками загибелі товаришів по службі, тими хто був призначений на пошук та транспортування загиблих, тими хто переніс контузію та особами, що перебувають у зоні бойових дій більше 45 днів безперервно. Їхня робота полягає у [8]: виявленні осіб з бойовою психічною травмою, ознаками бойового виснаження, бойової втоми та роботі з ними у руслі кризового втручання; навчанні командирського складу всіх рівнів прийомам та засобам психологічного розвантаження та мобілізації особового складу, безконфліктному спілкуванню, прийомам подолання агресії та девіантної поведінки; проведенні групових занять та бесід, спрямованих на емоційне реагування, стабілізацію стану, відновлення мотиваційного ресурсу та ін.

Для того щоб успішно реалізувати дії з нейтралізації зазначених вище ознак бойового виснаження необхідний належний психологічний супровід. Психологічний супровід включає: психологічну діагностику потерпілих з метою виявлення і вирішення проблем, що заважають їхній інтеграції в соціум; розробку на основі отриманих даних інди-

відуальних програм реабілітаційних заходів психологічного супроводу та заповнення індивідуальних психологічних карт; навчання прийомам та методам саморегуляції, самовиховання, самонавчання, формування позитивної мотивації щодо соціальних настанов на життя, професію, працю; надання психологічних консультацій щодо вирішення психологічних проблем; проведення групової роботи, спрямованої на розвиток навичок спілкування, інтелектуальних здібностей, впевненості у собі, самосвідомості, самопізнання, самоповаги, саморегуляції, творчих здібностей, подолання стресових ситуацій тощо [11].

За результатами попереднього психологічного тестування та індивідуальних співбесід із демобілізованими учасниками ООС (АТО), що психофізіологічно постраждали, визначаються індивідуальні потреби та розробляється індивідуальна програма реабілітаційних заходів (далі – ППЗ) психологічного супроводу, де максимально враховуються особливості фізичного стану, потреба у психологічній і педагогічній корекції, планується проведення індивідуальної та групової роботи. Форми психологічного супроводу: індивідуальні сеанси; групові заняття.

Отож необхідно виокремити, способи надання допомоги, зокрема: психопрофілактика; психокорекція; індивідуальне та групове консультування; тренінги тощо. Основні завдання – відновлення навичок: комунікативності (спрямоване на відновлення навичок спілкування, позитивного сприйняття себе та оточуючих, формування та розвиток групової взаємодії; креативності (розвиток особистісного потенціалу); особистісного зростання (розвиток самопізнання, самосвідомості, самоповаги); тренінг подолання агресивних станів (розвиток навичок вирішення конфліктів, панування основних стратегій виходу зі стресових ситуацій тощо) [11].

Тож, психологічний супровід у зоні проведення ООС є важливим перехідним етапом для якісного проведення реабілітаційних заходів (як в період ротації, так і післявоєнного конфлікту). Обов'язковою складовою психологічного супроводу є підготовча робота з військово-службовцями щодо повернення у суспільство після завершення бойових дій, тобто первинна ресоціалізація [8].

Сутність психологічного супроводу, на думку В. Лескова, полягає у систематичному спостереженні за поведінкою та діяльністю військово-службовців, які були під впливом психогенних чинників, а також розроблені рекомендацій щодо психологічного впливу і практичного використання військовослужбовців у службово-бойовій діяльності. Важливо враховувати можливі фази в динаміці соціально-психологічної

реабілітації військовослужбовців із районів військових конфліктів, а також її залежність від умов об'єктивного характеру [1, с. 10].

Відомо, що наразі на території військкоматів та тилових військових частин працюють психологи ГО. Групи таких спеціалістів формуються з обласних осередків за запитом командирів частин або військкоматів. Їхня робота пов'язана з відрядженнями в межах областей (регіонів), які не входять у зону ООС. Зміст роботи полягає в тому, щоб:

- навчити військовослужбовців психологічним знанням та технікам, які допомагають опанувати страх, паніку, агресію, зменшити рівень стресу та психологічно налаштуватись на бій;
- надати роз'яснення щодо можливих наслідків сильних стресових подій, негативних наслідків вживання наркотичних речовин та алкоголю;
- навчити здійснювати першу психологічну допомогу, тобто комплексу прийомів які допомагають вивести товариша із гострої стресової реакції (рухове збудження, ступор, агресія, істерика, безпорадність, страх та інші);
- допомогти подолати тривогу перед першим боєм, сформувати психологічну установку по відношенню до супротивника;
- допомогти побудувати відносини у бойовому підрозділі та з рідними і близькими перебуваючи у зоні ООС;
- допомогти, при потребі, налагодити зв'язок між військовослужбовцями та волонтерами, юристами, медичними працівниками.

Тож, психологічний супровід та навчання мобілізованих є важливим етапом як загальної, так і спеціальної військової підготовки бійця. Завдяки отриманим навичкам та знанням бійці зменшують ризик отримати, як фізичну так і психологічну травму, збільшуються шанси виконати бойове завдання та підвищується загальна комфортність життя [12]. Варто зазначити, що розробкою наукових програм, протоколів реабілітації, методичним керівництвом реабілітаційних закладів займаються дев'ять науково-дослідних установ, зокрема НДІ реабілітації інвалідів Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, Український НДІ медичної реабілітації та курортології (м. Одеса), Український НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології (м. Київ); Український державний НДІ медико-соціальних проблем інвалідності.

У ЗВО працюють 11 профільних кафедр і 3 кафедри у закладах післядипломної освіти. За інформацією ЗМІ, клінічну базу становлять 11 лікарень відновного лікування – усього 1 тис. 888 ліжок, згодом до них долучилися обласні госпіталі інвалідів війни – ще 7 тис. 248 ліжок, 7 фізіотерапевтичних лікарень, понад 12 тис. ліжок ЗАТ «Укрпроф-оздоровниці» та відомчих санаторно-курортних закладів [13].

Таким чином, основними завданнями психологічної реабілітації учасників військових конфліктів [1, с. 16], зокрема учасників ООС (АТО) є: визначення ступеня та характеру розладів психіки, індивідуально-особистісних особливостей поведінки військовослужбовців; оцінка інтелектуальних, перцептивних, емоційних, вольових можливостей військовослужбовців, рівня їхньої працездатності; визначення необхідних заходів індивідуальної та групової психологічної реабілітації бійців ООС (АТО); зниження психічної напруженості до рівня, що відповідає оптимальній працездатності, усунення негативних психічних виявів за допомогою комплексного використання психологічних, психотерапевтичних, медичних, фізіологічних та духовних методів; проведення професійно-психологічної реабілітації, а при втраті професійної придатності – професійної переорієнтації; формування установки на продовження активної службової діяльності; діагностика посттравматичних психічних станів, аналіз динаміки їхніх змін; оцінка ефективності психологічної реабілітації військовослужбовців, учасників ООС (АТО).

Варто зазначити, що межі нашої роботи не дають можливості вирішити низку питань, які можуть поглибити вивчення проблеми соціально-психологічної реабілітації учасників ООС (АТО) та їхніх родин. Важливими проблемами подальшого розвитку соціально-психологічної роботи є: первинна діагностика придатності громадян до психофізіологічної готовності мобілізуватись в умови ООС; вивчення психологічної стійкості військовослужбовців до впливу стрес-факторів в умовах бойових дій; психокорекційна робота психологів в умовах ООС; обґрунтування системи формування психо-логічних якостей у військовослужбовців та добровольців-контрактників, як майбутніх учасників військових конфліктів, зокрема в умовах ООС; формування у бійців психологічної готовності до дій у районах локальних збройних конфліктів і міжетнічних зіткнень, взаємодія психологічних кризових служб зі священнослужителями в питаннях морально-психологічної реабілітації учасників ООС (АТО).

Література

1. Лесков В. О. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.09. Хмельницький, 2008. 20 с.
2. Мірзоев І. Психоемоційна корекція та реабілітація поведінки учасників війни. URL : <http://www.stationline.org.ua/pedagog/85/15350-psixoemocijna-korekcija-ta-reabilitacija-povedinki-uchasnikiv-vijni.html>

3. Профілактика посттравматичних стресових розладів : психологічні аспекти. Методичний посібник / упор. : Д. Д. Романовська, О. В. Ілашук. Чернівці : Технодрук, 2014. 133 с.
4. Юнісеф, Дитячий фонд, Україна. Експрес оцінка соціально-психологічного становища дітей в Донецькій області. URL : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid_Psychosocial_Assesment_of_Children_in_Donetsk_Oblast_ua.pdf.
5. ГО «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій» або Психологічна Кризова Служба. URL : <http://psyservice.org/>.
6. Учасник бойових дій Іван Балашов про психологічну реабілітацію. За матеріалами інтернет-видання «Про захід». URL : <http://dsvv.gov.ua/aktualni-rytannya/uchasnyk-ato-ivan-balashov-pro-psyholohichnu-reabilitatsiyu.html>.
7. Мосієнко О. Психоедукація-первинний засіб в роботі з воїнами АТО. URL : <http://business-territory.com/articles/psikhoedukatsiya-pervinnii-zasib-v-roboti-z-voynami-ato>.
8. Київський осередок. Психологічна Кризова Служба (NGO «Psychological Crisis Service»). URL : <http://psyservice.org>.
9. Як лікувати ПТСР. URL : <http://help-me.pp.ua/6896-yak-lkuvati-ptsr.html>.
10. Караяни А. Г. Прикладная военная психология / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников // СПб. : Питер, 2006. – 480 с.
11. Програма Комплексної допомоги сім'ям загиблих, інвалідів та учасникам АТО «Затверджено» на пленарному засіданні Ради Профспілки атестованих працівників органів внутрішніх справ України 26 вересня 2014 р. URL : <http://papovs.com.ua>.
12. Психологічна підготовка мобілізованих. URL : <http://psyservice.org>.
13. Потіха А. Соціально-психологічна та медична реабілітація учасників АТО. URL : http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=858:reabilitatsiya-uchasnikiv-ato.
14. Соціальний захист учасників антитерористичної операції URL : <http://www.google.com.ua/url?url=http://dsznzoda.gov.ua/sites/ATO>.

3.5. Індивідуалізація шкали оцінювання здобувачів вищої освіти першого та другого рівнів на семінарському занятті з юридичних дисциплін (обмін досвідом)

Поширення юридичних знань у суспільстві безпосередньо покладено на фахівців-юристів і викладачів юридичних дисциплін. І від того, наскільки якісно та правильно буде визначена методика проведення того чи іншого виду навчального заняття, настільки глибоко поширюватиметься розуміння значення цінності права і сутності правової ідеології. Найважливішим напрямком у виконанні цієї задачі є правова освіта, ціль якої виховання громадян у дусі поваги

до закону і прав людини, а також підготовка фахівців-юристів в означеній сфері.

Згідно ст. 50 Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.) навчальний процес в університеті здійснюється в таких формах: навчальні заняття; самостійна робота; практична підготовка та контрольні заходи. У ч. 2 ст. 50 означеного Закону виокремленні основні види навчальних занять у закладах вищої освіти, серед яких: лекція; лабораторне, практичне, семінарське, індивідуальне заняття та консультація [1]. У нашому випадку мова йтиме саме про методику проведення семінарського (практичного) заняття.

Ми свідомо ототожнюємо ці два види (семінар та практичне), оскільки це розширює можливості оптимізації підготовки здобувачів вищої освіти та не суперечить ст. 50 Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.), оскільки у ч. 3 означеної норми зауважено, що «Заклад вищої освіти має право встановлювати інші форми освітнього процесу та види навчальних занять» [1]. А відтак, це положення дозволяє об'єднати такі два види навчальних занять як семінарське та практичне, що загалом є встановленням іншого нового виду. Варто нагадати, що на семінарі здобувачі вищої освіти розширюють, поглиблюють та закріплюють основи теоретичних знань, які отримані на лекції. Натомість, основною ціллю практичних занять є закріплення та поглиблення знань, які отримані на лекціях та під час самостійної роботи, а також формування вміння застосовувати їх для розв'язування практичних задач.

Отже, на початку семінарського (практичного) заняття викладач доводить до відома здобувачів відповідного рівня освіти (далі – студенти) методику проведення семінару. На першому занятті, знайомства викладача зі студентами, необхідно представити власну шкалу оцінювання студентів. Наприклад, «1» та «2» це оцінка (негативна), яка має бути ліквідована студентом як академічна заборгованість, а всі інші, починаючи з «3», «4», «5» «...» бали, що пізніше будуть утворювати рейтингову успішність здобувача відповідного рівня освіти. Скажімо, для складення заліку чи семестрового іспиту без безпосередньої участі студента в даних атестаційних (зрізових) формах контролю засвоєння навчального курсу пропонується від 90 до 100 балів. Також варто нагадати студентам, що участь в різних конференціях, тренінгах з наступним отриманням сертифікату чи публікацією наукових тез (статті) з навчального курсу (дисципліни) може зараховуватися окремими високими балами (від 5 до 30). Варто викладачу проінформувати студентів про особистий (кафедральний) графік чергування та проведення консультацій на яких здійснюється

ліквідація заборгованості, наукове керівництво з написання тез, наукових статей, обрання тем «цікавинок», обговорення складних чи актуальних проблем засвоєння студентом навчального матеріалу з дисципліни (предмету).

Рекомендуємо представити методику проведення семінарського заняття наступними етапами:

1. *Закріплення попередньої лекційної теми шляхом проведення експрес-опитування* (краще у письмовому вигляді, так звана «літучка»). Процедурно це полягає у написанні короткого контрольного зрізу знань у межах 5–7 хв., оскільки це заощаджує час на інші форми проведення семінарського (практичного) заняття: тренінг (моделювання), цікаві доповіді («цікавинки»), класичне опитування за кафедрою, вирішення задач тощо). Запитань для письмового експрес-опитування може бути одне чи два та містити конкретний вираз оминаючи зайву розмитість змісту. Перед початком поваріантного у шахматному порядку оголошення викладачем запитань письмового експрес-опитування необхідно провести інструктаж. Так, студентам необхідно наголосити, що вони мають прибрати всі зайві предмети зі столу, окрім чистого аркушу та ручки, а також попередити про заниження оцінки за списування та інші порушення навчальної дисципліни. Після встановленого часу для написання письмової роботи, викладач чи староста навчальної групи збирає «літучки», та оголошує опитування з нової теми;

2. *Класичне опитування з нової теми* відбувається одразу після збору на перевірку письмового експрес-опитування, шляхом почергових відповідей згідно заявленого плану семінару чи логіки викладу лекційної теми. Для заохочення студентів (бажано зі слабкою підготовкою) спершу можна опитати студентів за бажанням оминувши блоки та додаткові запитання доповідачу. Надалі викладачу варто розпочати опитування на свій розсуд шляхом випадкового вибору доповідача на наступне за чергою запитання лекційної теми з урахуванням блочних вимог;

3. *Доповідь з «цікавинками»*. Така доповідь має бути дійсно цікавою, а тому варто виключити донесення до студентської аудиторії монотонної, нудної, відомої з підручників реферативної інформації за класичним (радянським) принципом. Що ж таке «цікавинки»? Пояснюємо, що це інформація за лекційною темою з правничого спецкурсу (дисципліни), котра практично та цікаво оснащена «живими» прикладами зі слідчої практики, інтернет мереж, газет, телебачення тощо. Наприклад, якщо лекційна тема має назву «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи», то «цікавинка» може бути побудована на матеріалах розслідування такого виду злочинів як-то:

справа маніяка Чикатило А. Р., справа Онопрієнко Ф. Ю. тощо. Тим більше не варто до такого виду робіт ставити якісь формалізовані вимоги як до підготовки реферату. Доповідати студент може навіть з використанням будь-якого гаджету, що заощадить кошти на папір та друк роботи (цікавинки). Викладачу бажано провести перевірку (оцінювання) письмових робіт студентів одночасно із заслуховуванням їхніх доповідей, що значно заощадить час, а відтак дозволить охопити більш широкий обсяг роботи на семінарському занятті. Після заслуховування цікавинок, викладач оголошує оцінки за письмове опитування, що дозволяє одразу перевірити правильність вказаного студентами варіанту роботи та опрацювати з ними разом їхні помилки. Також це створює прозорість оцінювання кожного студента, оскільки будь-який студент за бажанням може переглянути аналогічну письмову роботу іншого одногрупника, а відтак провести самостійний аудит;

4. *Проведення тренінгу (моделювання) чи вирішення навчальних задач* з лекційної теми, тестування, дискусії;

5. *Уточнення домашнього завдання* на наступне семінарське (практичне) заняття, що включає: підготовку до письмового експрес-опитування («літучки») з попередньої теми для її закріплення та контролю засвоєння лекційного матеріалу студентами; класичне опитування з нової теми, міститиме групову дискусію та блочну структуру відповіді; заслуховування «цікавинок» з обраних самостійно чи викладачем тем у межах заявленої теми семінарського заняття; підготовка до тренінгу чи вирішення задач.

На семінарському занятті здобувач відповідного рівня освіти має у повному обсязі надати відповідь на чергове запитання, що співвідноситься за аналогією з пунктом плану (логіка викладу) лекційної теми. Тому й плани семінарських занять краще вибудовувати відповідно до плану лекції за формулою питання плану (логіка викладу) лекції дорівнює плану питань семінару. Повна відповідь лише на питання лекційного матеріалу оцінюється за двобальною шкалою та є за своєю сутністю оцінкою. Студент має заробити (вибороти) рейтинговий бал пройшовши відповідні етапи. Відповідь студентів має складатися з 4-х етапів (блоків) кожен з яких оцінюється в один бал та структурно виглядає наступним чином:

1. Безпосередня відповідь на поставлене запитання з лекційної теми (2).
2. Цитування вчених, що займались означеною проблемою (1).
3. Якими нормативно-правовими актами регламентується проблема виокремлена в означеному запитанні лекційної теми (1).

4. Яку окрему проблему ви вбачаєте у проблемі, що виокремлена в означеному запитанні лекційної теми (1).

Таким чином, студент зможе навіть первинно самостійно себе оцінити залежно від успішного проходження кожного з наведених етапів. Наприклад, пройшовши два етапи студент отримує оцінку за національною шкалою «задовільно». Три етапи – «добре» тощо. Також викладач може поставити уточнюючі чи додаткові запитання в обсязі відповіді останнього на запитання лекційної теми лише у випадку неповної чи викривленої (із суттєвими помилками) її подачі. Якщо студент на семінарському занятті під час опитування доповнював іншого доповідача з місця, то викладач при відповіді такого студента за кафедрою на питання лекційної теми може звільнити останнього від додаткових запитань за умови, що всі етапи (блоки) запитання пройдено задовільно. Отже, окреслена методика семінарського заняття є його оптимізацією як для студента так і викладача.

Література

1. Про вищу освіту : Закон від 01.07.2014 № 1556-VII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37–38, ст. 2004

3.6. Організаційно-правовий зміст розпоряджень завідувача кафедри ЗВО та контроль їх виконання

У представленому підрозділі розглянута організаційно-правова та адміністративно-управлінська проблема реалізації повноважень завідувача кафедри закладу вищої освіти в Україні у формі видання розпоряджень, усних та письмових вказівок. У контексті означеної теми дослідження, виокремлено авторські позиції щодо удосконалення нормативного, компетентісного змісту повноважень завідувача кафедри як наукового координатора та організаційного керівника навчально-наукового підрозділу (кафедри).

Як відомо, завідувач кафедри у своїй діяльності керується законодавством про працю, наказами та розпорядженнями ректора університету, проректорів за напрямками діяльності, розпорядженнями декана юридичного факультету, Статутом університету, посадовою інструкцією, іншими нормативними документами. Незалежно від форми власності та підпорядкування всі локальні (внутрішні) нормативні акти адміністрації університету щодо конкретної (персональної) діяльності

завідувача кафедри мають бути видані в межах їх відповідності ст. 35 Закону України «Про вищу освіту» (Закон від 01.07.2014 № 1556).

Якщо конкретизувати, то згідно ч. 7 ст. 35 Закону України «Про вищу освіту» завідувач кафедри як керівник: забезпечує організацію освітнього процесу; забезпечує виконання навчальних планів і програм навчальних дисциплін; здійснює контроль за якістю викладання навчальних дисциплін та навчально-методичною діяльністю викладачів, а також за науковою діяльністю викладачів. Тож, виконання повноважень на посаді завідувача кафедри передбачає здійснення адміністративних, управлінських (забезпечення організації, виконання та виховання) та контрольних (строки, межі, рівень, звітність) функцій.

Найкращий спосіб акумулювати всі вищезазначені складові повноважень завідувача кафедри, це обернути їх у форму відповідних розпоряджень, що можуть видаватися лише письмово та у випадках: виконання рішень прийнятих кафедрою за результатами засідань; кафедральним дублюванням розпоряджень, наказів та вказівок адміністрації ЗВО; реалізації рішень науково-методичної та навчально-методичних груп кафедри; прийняття одноосібних рішень завідувачем кафедри щодо взаємозамін викладачів, визначення тимчасово виконувача обов'язків заступника завідувача кафедри на громадських засадах, застосування заходів виховного впливу, контролю тощо.

З метою упорядкування ознайомлення та виконання професорсько-викладацьким складом кафедри розпоряджень завідувача кафедри, який має право доручити лаборанту чи методисту кафедри доводити (*в день його винесення*) розпорядження завідувача кафедри шляхом особистого підпису на зворотній стороні оригіналу документу щодо ознайомлення з його змістом викладачів кафедри, у тому числі сумісників (погодинників) чи тих, хто з певних причин знаходиться тривалий час поза межами університету, надсилання фотокопій розпоряджень електронними (Інтернет) засобами (електронною поштою, вайбер, смс, ммс тощо). У свою чергу завідувач кафедри кожного наступного місяця на засіданні кафедри має заслуховувати звіт викладачів щодо виконання вимог його розпоряджень та виходити з ініціативою перед адміністрацією ЗВО про застосування дисциплінарних заходів у разі ігнорування та свідомого невиконання вказівок керівника підрозділу.

З метою оптимізації науково-дослідницької роботи кафедри, завідувачу, своїм розпорядженням необхідно доручити методисту кафедри доводити шляхом електронного листування професорсько-викладацькому складу інформацію (*в день її отримання*) від керівника кафедри про наукові заходи (*конференції, олімпіади, колективні монографії, публікації наукових статей, тренінгів, науково-педагогічні*

стажування тощо), які відбуваються в різних наукових установах та ЗВО України і Європи.

Також, необхідно доручити методисту кафедри завести кафедральну теку із усією інформацією завідувача кафедри, що буде перевірятися кожного наступного місяця. У розпорядженні варто завжди нагадувати членам кафедри про виконання завдань вчасно, якісно, відповідально та в строк, а також обов'язково попереджати, що у разі невиконання чи формального ставлення до розпоряджень завідувача кафедри, інформацію щодо порушень у письмовому вигляді буде доведено адміністрації ЗВО з метою відповідного реагування та можливого застосування дисциплінарних стягнень згідно КЗпП України.

Також, варто у розпорядженні завідувача кафедри відображати перерозподіл обов'язків членів кафедри у разі тривалої відсутності керівника підрозділу на робочому місці з поважних причин. Так, за відсутності завідувача кафедри обов'язки виконує його заступник, а за відсутності останнього – член кафедри, що має перебувати на посаді професора чи доцента. Право підпису під час відсутності завідувача кафедри з поважних причин необхідно залишати винятково за його заступником. Також, вважаємо, що цілком достатньо буде й розпорядження завідувача кафедри для створення при кафедрі навчально-методичної (для обговорення навчально-методичного забезпечення кафедри, тощо) та науково-методичної (для рекомендацій до друку наукових тез, статей, посібників, підручників, тощо) груп, що опікуватимуться науково-методичною та навчально-методичною роботою кафедри, приймаючи рішення колегіально шляхом простого голосування більшістю голосів відповідної групи. У розпорядженні варто зазначити, що рішення прийняті означеними групами оформляються розпорядженнями чи службовими записками завідувача кафедри та підлягають винятково його підпису.

Щодо виховного впливу на працівників кафедри, то тут варто навести приклад розпорядження завідувача кафедри одного з ЗВО, який у зміст такого документу вніс неординарні зобов'язання для методиста кафедри, що постійно порушував трудову дисципліну та субординацію. Ось приклад цього розпорядження:

«З метою усунення недоліків (порушень) допущених методистом кафедри, вимагаю від методиста кафедри (лаборанта) ПІБ:

1. Щоденно, починаючи з (дата) звітувати до 17:00 шляхом надси- лання звіту роботи методиста кафедри за робочий день до зняття такої вимоги завідувачем.

2. Запам'ятати, що завідувачем кафедри є ПІБ.

3. Знати, що окрім кафедральної роботи не існує більш ніякої.

4. Пам'ятати, що йому (методисту) завідувачем кафедри наданий термін для виправлення всіх недоліків до (дата).

5. Знати, що методист кафедри підлеглий, а не керівник.

6. Уміти, а якщо ні, навчитися (*відвідати курси етики спілкування*) правильно спілкуватися з керівництвом кафедри витримуючи формат субординації».

Вважаємо, що зміст такого розпорядження є допустимим, оскільки не суперечить чинному законодавству та вимогам до складення подібних документів на рівні керівника підрозділу. Так само, завідуючий кафедрою вправі ухвалити розпорядження про покладення на певного члена кафедри тимчасово виконання обов'язків заступника завідувача кафедри, якщо це пов'язано з виробничою необхідністю, а саме забезпечення циклічної та планової роботи кафедри, зокрема, навчального процесу згідно розкладу. Підставою для такого рішення може бути перебування на лікарняному призначеного (офіційного) заступника завідувача кафедри та тривалої відсутності з поважних причин методиста кафедри.

Означене розпорядження не є кадровим рішенням завідуючого кафедрою, оскільки оголошується лише локально для викладачів кафедри, а тому, не має загальноуніверситетського значення та відповідної процедури оголошення і відповідних реквізитів офіційності. Оскільки, якби це було кадрове рішення, що відображено у розпорядженні завідувача кафедри, то: підпис під ним (розпорядженням) був би ректора університету; у вихідних реквізитах розпорядження була б відсутня локалізація щодо кафедри, тобто відсутня графа «кафедра», а лише графа «університет»; формулювання розпорядження зосереджено було б не лише на «виробничій необхідності», а й на вказівці «організаційно-розпорядчої функції».

Наприклад, як би було делеговано управлінські, адміністративні кадрові функції завідувачем кафедри, то розпорядження розпочиналося б словами: «У зв'язку з виробничою та організаційно-розпорядчою необхідністю»; розпорядження мало б з'явитися не в соцмережі, а на сайті університету, у відділі кадрів та на стенді оголошень кафедри (факультету) чи ЗВО; у змісті розпорядження були б посилання на відповідні статті КЗпП України, «Правила внутрішнього розпорядку ЗВО», «посадові інструкції» завідувача кафедри та інші вимоги нормативних актів у сфері освітньої діяльності; призначення тимчасово виконуючого обов'язки заступника завідувача кафедри видавалося б (оголошувалося) наказом ректора, а не розпорядженням завідувача кафедри, а відповідно таке розпорядження не є кадровим рішенням; було б підготовлено службову записку ректору щодо тимчасового

призначення особи на заміщення посади заступника завідувача кафедри; така заміна відбувається лише на громадських засадах та без права підпису організаційно-розпорядчих документів.

Також, завідувачам кафедри варто виписувати у розпорядженні контрольні та забезпечувальні заходи його виконання. Як приклад, рекомендуємо наступні текстуальні конструкції: «Забезпечення доведення змісту даного (цього) розпорядження професорсько-викладацькому складу покладаю на лаборанта (методиста) кафедри ПБ». «Контроль виконання розпорядження залишаю за собою» чи «Контроль виконання розпорядження покладаю на завідувача завідуючого кафедри ПБ».

ПІСЛЯМОВА

У представленій науковій праці у вигляді систематизованих (раніше надрукованих) авторських робіт, здійснено спробу надати характеристику організаційно-правових та організаційно-методичних засад удосконалення окремих напрямів юрисдикційної діяльності. На підставі проведеного узагальнення системного аналізу зроблені наступні висновки:

– українській владі в особі Президента України та керівників силових структур необхідно посилити заходи щодо недопущення принаймні подальшого захоплення терористичними угрупованнями території України та створення гібридних республік на кшталт «ДНР» та «ЛНР». Оскільки за такого варіанта дій з боку Російської Федерації чи окремих сепаратистськи налаштованих груп на території України, наша держава втратить свою цілісність та суверенітет і розколеться на дрібні частини, які будуть примусово приєднані до інших держав;

– у тексті, що міститься у матеріалах судово-лінгвістичної експертизи вибір окремих фраз, слів, термінів, висловлювань, синтаксичних конструкцій, розташування слів у структурі та побудові речень у надфразній їх єдності підпорядковується тим внутрішнім правилам мови, які притаманні письмовій формі фіксації літературної мови. Тож, наукове опрацювання питань щодо використання в роботі експерта-лінгвіста герменевтичного методу дослідження матеріалів судової експертизи дозволяє висунути обґрунтовані теоретичні та практичні пропозиції щодо вдосконалення інтерпретаційного процесу;

– офіційними доказовими фактичними даними фахівця у галузі психології з питань рівня спричинення моральної шкоди особі у судовому процесі нехтувати не варто, адже якщо суд відштовхуватиметься лише від емоційних аргументів позивача чи відповідача з приводу розміру відшкодувань, то це буде суперечити принципу справедливого судового розгляду, що цілком узгоджується з практикою ЄСПЛ;

– вважається, що випускний іспит у Національній школі суддів України (далі НШСУ) має бути одночасно зарахований як кваліфікаційний, а випускники такої спеціалізації автоматично допускаються до участі в конкурсі на зайняття вакантних посад суддів на підставі рейтингу кандидатів за результатами кваліфікаційного іспиту, складеного після завершення навчання у НШСУ;

– констатується, що конструктивні управлінські рішення в органах прокуратури України є дієвим засобом виховного впливу,

оскільки дозволяють завдяки належним формам, методам та заходам прокурорського менеджменту оптимізувати виховну діяльність в органах прокуратури України;

- використання фахових психологічних знань у виховній роботі з персоналом органів прокуратури дозволяє: застосовувати більш дієвий механізм профілактики скоєння ними протиправних ганебних вчинків; оптимізувати роботу Ради прокурорів України, атестаційної та Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії; здійснювати психологічну підтримку та психологічне супроводження оперативно-службової діяльності прокурорсько-слідчих працівників; запобігати проявам професійної деформації прокурорів та слідчих;

- у кримінально-процесуальній науці та практиці відсутнє тлумачення правової процедури залучення «письмових пояснень» та «висновку» спеціаліста-психолога щодо матеріалів кримінального провадження як доказу, а також відсутні зразки бланків відповідних процесуальних документів («Клопотання про проведення психологічного дослідження», «Доручення про проведення психологічного дослідження», «Висновок спеціаліста-психолога», «Письмове пояснення спеціаліста-психолога», «Роз'яснення прав та обов'язків спеціалісту-психологу»). У контексті представленої роботи є зразки згаданих процесуальних документів та стверджується, що нормативні параметри Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.) дозволяють та розширюють можливості призначення судово-психологічної експертизи та використання інших ефективних форм застосування спеціальних психологічних знань, що слугують додатковим аргументом (доказом) у кримінальному провадженні;

- процесуальне керівництво як забезпечувальна функція управління в органах прокуратури, що реалізується у межах досудового розслідування дозволяє сформувати відповідну лінію поведінки, обрати оптимальні варіанти прийняття процесуальних рішень, дає змогу використовувати відповідні управлінські технології та комунікативні процедури;

- активне використання суддями ЄСПЛ при ухваленні судових рішень психологічних знань дозволить застосовувати більш дієвий механізм розгляду скарг (заяв) заявників у частині питань пов'язаних з приватним життям, шлюбних, статевих взаємин, відшкодування моральної шкоди, жорсткого поводження, катування особи тощо. У цьому разі суддям ЄСПЛ пропонується залучати до окремих справ спеціалістів-психологів, наприклад для оцінки проведеної психологічної експертизи, висновку психолога, оцінки моральної шкоди чи інших пов'язаних з цим питань;

– необхідно внести уточнення у п. 1 ст. 34 (назва – Персонально-якісний, персонально-первинний та персональний облік призовників і військовозобов’язаних) Закону України «Про військовий обов’язок і військову службу» (1992 р.) щодо психологічної придатності громадян, адже в обліку відомостей призовників не внесено даних про результати психологічних обстежень та висновку психолога, а лише визначені біографічні дані, стан здоров’я та результати співбесід тощо;

– задача оптимізації оцінки інтелектуальних здібностей мобілізованих осіб до умов ООС (АТО) у межах існуючої системи професійно-психологічного відбору повинна передбачати не тільки створення ефективних науково обґрунтованих психотехнологій оцінювання, але й відповідне удосконалення заходів організаційного, матеріально-технічного, кадрового забезпечення і науково-методичного супроводу процедури оцінювання, які, будучи структурними ланками системи профвідбору, у нашому випадку виступають умовами, що визначають ефективність упровадження розробленої технології.

ПРИЙНЯТІ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини.

ЄКПЛ – Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

ООС – Операція об'єднаних сил.

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури.

ЗВО – Заклад вищої освіти.

МВС – Міністерство внутрішніх справ.

НАПУ – Національна академія прокуратури України.

НШСУ – Національна школа суддів України.

НАБУ – Національне антикорупційне бюро України.

СБУ – Служба безпеки України.

ГПУ – Генеральна прокуратура України.

ЗУ – Закон України.

ПД – Персональні дані.

БПД – База персональних даних.

СПЕ – Судово-психологічна експертиза.

МЗС – Міністерство закордонних справ.

ГО – Громадська організація.

ЗМІ – Засоби масової інформації.

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс.

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс.

ЦК – Цивільний кодекс.

ПТСР – Посттравматичний стресовий розлад.

ООН – Організація Об'єднаних Націй.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

РФ – Російська Федерація.

ВР України – Верховна Рада України.

НДІ – Науково-дослідний інститут.

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

І. В. Озерський

Проблеми юрисдикційного процесу України: наука і практика

Навчальний посібник

Редактор *А. Грубкіна*.

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *Н. Хасянова*.
Друк, фальцювально-палітурні роботи *С. Волинець*.

Підп. до друку 28.03.2019.

Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсет.

Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.

Ум. друк. арк. 10,52. Обл.-вид. арк. 10,46.

Тираж 300 пр. Зам. № 5691.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Тел.: 8 (0512) 50–03–32, 8 (0512) 76–55–81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6124 від 05.04.2018.